

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Г. П. Калантаєвська

Українська література XIX століття

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2016

УДК 81.161.2.09(075.8)
ББК 83. 3(4Укр)5я73
К17

Рецензенти:

О. Г. Ткаченко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики та філології Сумського державного університету;

Н. І. Кириленко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

*Рекомендовано до видання вченою радою
Сумського державного університету як навчальний посібник
(протокол № 1 від 30 серпня 2016 року)*

Калантаєвська Г. П.

К17 Українська література ХІХ століття : навчальний посібник /
Г. П. Калантаєвська. – Суми : Сумський державний
університет, 2016. – 237 с.
ISBN 978-966-657-631-9

У навчальному посібнику розглянуто літературний процес ХІХ століття на тлі історичних і культурно-мистецьких подій тривалого часу. Запропоновано літературознавчі, історичні, документальні, публіцистичні та інші матеріали, які допоможуть глибше пізнати причини і рушійні сили, що допомагали українським письменникам успішно протистояти тотальній русифікації свого народу та створювати великої ціни його духовне дзеркало – літературу.

Посібник розрахований на студентів-журналістів та філологів.

УКД 81.161.2.09(075.8)
ББК 83.3(4Укр)5я73

© Калантаєвська Г. П., 2016
ISBN 978-966-657-631-9 © Сумський державний університет, 2016

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Літературний процес 1-ї половини ХІХ століття.....	8
1.1. Періодика, альманахи, наука, театральне життя.....	8
1.2. Літературні стилі та напрямки.....	13
1.3. Романтична поезія 20–40-х років ХІХ ст.	15
1.4. Діяльність «Руської трійці»	18
РОЗДІЛ 2. Діяльність та доля Кирило-Мефодіївського братства у контексті життя і творчості Тараса Шевченка.....	30
2.1. Постать Т. Шевченка в оцінюванні критиків ХІХ–ХХ століть.....	30
2.2. Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.....	35
2.3. Поетична творчість і світогляд Т. Шевченка...	38
2.4. Проза, драматургія, щоденники поета Т. Шевченка.....	42
РОЗДІЛ 3. М. Костомаров, П. Куліш у літературному процесі 1-ї половини ХІХ століття.....	52
3.1. М. Костомаров – поет-романтик, науковець, прозаїк.....	52
3.2. Світогляд, громадська діяльність і письменницький доробок П. Куліша.....	57
3.3. Журнал «Основа» та його автори.....	63
РОЗДІЛ 4. Літературний процес 2-ї половини ХІХ століття. І. Нечуй-Левицький.....	75
4.1. Художні пошуки прозаїків, драматургів і поетів 2-ї половини ХІХ століття.....	75

4.2. Творча постать І. Нечуя-Левицького, його світогляд.....	79
4.3. Художня проза І. Нечуя-Левицького про село.....	83
4.4. Твори з життя інтелігенції.....	86
4.5. Історичні твори І. Нечуя-Левицького.....	89
РОЗДІЛ 5. Панас Мирний: світогляд і творчість.....	98
5.1. Формування особистості письменника.....	98
5.2. Рання проза Панаса Мирного.....	102
5.3. Соціально-психологічні романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія».....	106
РОЗДІЛ 6. Український театр і драматургія 70–90-х років ХІХ століття як мистецьке явище. Творчість М. Старицького.....	118
6.1. Корифеї української сцени 70–90-х років ХІХ століття.....	118
6.2. Театральна діяльність і драматургія М. Старицького.....	122
6.3. Поетична спадщина М. Старицького.....	125
6.4. Історична проза М. Старицького.....	129
РОЗДІЛ 7. Драматургія І. Карпенка-Карого і М. Кропивницького.....	142
7.1. Життєвий шлях і світогляд І. Карпенка-Карого.....	142
7.2. Новаторський характер драматургії І. Карпенка-Карого.....	147
7.3. Творча постать М. Кропивницького.....	154
РОЗДІЛ 8. Творчий доробок Б. Грінченка у контексті полеміки з М. Драгомановим.....	165
8.1. Світогляд і громадська діяльність Б. Грінченка.....	165
8.2. Поетична й прозова спадщина письменника.....	170
8.3. Наукова і політична постать М. Драгоманова.....	177
8.4. Зміст і значення полеміки між Б. Грінченком	

та М. Драгомановим у 1892–1893 роках.....	180
РОЗДІЛ 9. Життєвий шлях і світогляд І. Франка.....	189
9.1. Філософські, наукові, політичні погляди І. Франка у контексті його біографії.....	189
9.2. Думки про мистецтво у трактаті «Із секретів поетичної творчості» та літературно-критичних працях.....	195
9.3. Поетична творчість І. Франка.....	200
РОЗДІЛ 10. Проза і драматургія І. Франка.....	212
10.1. Оповідання та повісті І. Франка: економічно-суспільна, родинно-побутова, психологічна, філософська, історична проблематика творів.....	212
10.2. Драматургічний доробок письменника.....	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	233

ВСТУП

Літературний шлях, на який вийшли наші письменники в XIX столітті, був позначений не просто пошуками і творенням нових форм, сюжетів, стилів і жанрів, а щоденною нелегкою працею задля утвердження в культурі українського суспільства рідного слова, яке стало надійним щитом від духовного скалічення багатьох поколінь українців. Запрошуючи сучасників писати «по-нашому», Г. Квітка-Основ'яненко ще за сім років до появи Шевченкового «Кобзаря» делікатно нагадав «панам Усезнаям» серед шовіністичних критиків про права цілого народу на власну мову: «Не усе ж для москалів; може б, треба і для нас що-небудь, щоб і ми...».

«Єдиний скарб у тебе – рідна мова, залятий для сусіднього хижацтва...» – підхопив думку свого попередника П. Куліш, підкресливши, що і рідний розум, і рідна правда будуть у народу лише за умови розвитку рідного слова, бо саме національна свідомість людей гарантує їм успішний суспільний розвиток, веде до відновлення державності. Загальновідомо, що Шевченкова поезія вирішила всі спірні питання про високий рівень розвитку української мови і вивела нашу літературу на світові обрії. Про загрозу русифікації, полонізації, втрати національної ідентичності заговорив у своєму доробку І. Нечуй-Левицький, риторично запитуючи в інтелігенції, чи дасть українцям чужа література національно-визвольну ідею, чи навчить їх любити і захищати власну землю і культуру, нагадавши сучасникам, який народ є насправді історично першим у своєму духовному розвитку і за яких драматичних обставин потрапив у залежність на цілі століття від свого молодшого агресивного сусіда.

Письменники XIX століття розповіли про давнє минуле і про своє гірке сьогодення, показали читачеві реальне морально-етичне й психологічне обличчя багатьох поколінь українців, часом героїчно-шляхетне, а іноді – спотворене суспільною кривдою, лінощами, комплексом меншовартості, егоїзмом, розчаруванням у людях тощо. Звідси – потужний струмінь публіцистичності, розуміння письменником власного обов'язку в умовах, за словами Ліни Костенко, заблокованої культури, працювати для того, аби із мужиків створити націю, як працював для цього Іван Франко, назвавши одним із найголовніших завдань надихнути рідну культуру і мову «міццю духа і огнем любови».

Роботу на літературній ниві дехто із письменників порівнював із щоденною виснажливою хліборобською працею, підготовкою ґрунту для нового покоління сівачів, на яких став щедрим кінець століття. Для більшості це була боротьба із неволею, засиллям чужої культури, мурування шляху до світового братерства, де панує любов і вільна праця.

Запропонований навчальний посібник є частиною загального курсу і містить найголовнішу інформацію про творчий доробок відомих письменників та про історичний контекст їхнього життя. Зміст і структура книги передбачають послідовність розгляду літературного процесу, зорієтовані та необхідність самостійного опрацювання окремих тем, на зв'язок матеріалу з іншими дисциплінами, які вивчаються в ході фахової підготовки журналістів. У кінці кожного з десяти розділів студентам пропонується перевірити рівень засвоєння матеріалу за допомогою тестів, творчих завдань, запитань для самоконтролю.

РОЗДІЛ 1

Літературний процес 1-ї половини XIX століття

- 1.1. *Періодика, альманахи, наука, театральне життя.*
- 1.2. *Літературні стилі і напрямки.*
- 1.3. *Романтична поезія 20–40-х років XIX століття.*
- 1.4. *Діяльність «Руської трійці».*

1.1. Періодика, альманахи, наука, театральне життя

Кінець XVII – початок XIX ст. ознаменувався виробленням в Україні нової літератури і введенням в обіг літературного життя народної мови, які були розраховані переважно на національно свідомого читача. Навколо питання повноцінності української мови тривали суперечки, в яких на захист національної мови стали письменники і фольклористи М. Максимович, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, І. Срезневський, поети-романтики та інші. Загалом же у XVIII ст. і на початку XIX ст. український народ зазнав найгірших репресій від царизму, який остаточно ліквідував автономність України, її військо, гетьманат і залишки колишніх вольностей. Національний гніт позначився і в мистецтві, і в церковних справах тощо: знищувались осередки мистецької освіти в Харкові, при Києво-Печерській лаврі, на основі закритої Києво-Могилянської академії була утворена вузькопрофільна духовна академія. У XIX столітті церква стала знаряддям русифікації, а на книги Петра Могили, Лазаря Барановича, Кирила Транквіліона-Ставровецького та інших просвітителів російська церква наклала «проклятво и анафему». Українська мова брутально витіснялась із світського і з духовного життя.

Дискримінація в XIX ст. тривала і надалі: у 1863 р. – оголошено Валуєвський циркуляр; із 1864 р. введено російськомовне початкове навчання; у 1876 р. підписано Емський указ; із 1884 р. уведена заборона театральних вистав українською мовою тощо. Важко назвати ім'я такого письменника у XIX столітті, який би не зазнав репресій.

На початку XIX ст. в Україну проникала західноєвропейська філософія, ідеї Лессінга, Дідро, Руссо, Гердера, Канта та інших гуманістів. Під їхнім впливом професори Харківського і Київського університетів глибоко зацікавились історією, психологією українського народу. Це були зокрема М. Максимович, А. Метлинський, які свої наукові праці писали все ж не по-українськи, бо національна мова тоді ще не виробила наукової термінології. Тоді ж була відкрита низка навчальних закладів: перший у російській Україні університет у Харкові (1805), Рішельєвський ліцей в Одесі (1817), Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька (1820), Київський університет (1834). До слова сказати, що Львівський університет існував з 1661 року. І хоча ці заклади освіти створювались із метою русифікації, вони об'єднували кращих науковців, вільнодумних студентів, пропагували європейські ідеї.

Навколо Харківського університету почали з'являтися і функціонувати літературні журнали «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Украинский журнал», була видана ціла серія унікальних своїм історичним значенням альманахів – «Киевлянин», «Ластівка», «Молодик», «Утренняя звезда», «Сніп», «Украинский альманах», «Южно-русский сборник» тощо. Літературне життя поповнилося також збірками «Запорожская старина», «Украинский сборник». «Харьковский Демокрит» – це був перший в Україні

журнал сатири і гумору, що виходив у 1816 році в Харкові. У ньому вперше з'явилось ім'я Г. Квітки-Основ'яненка як автора гумористичних віршів.

«Украинский вестник» – перший в Україні літературно-науковий і громадсько-політичний журнал (1816–1819), де були розміщені матеріали про мистецтво, літературу, етнографію, історію. У ньому друкувались П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко. Був закритий цензурою. Про стан освіти і літератури, про новини мистецтва повідомляв харківський «Украинский журнал» (1824–1825).

На сторінках першого серед альманахів «Украинского альманаха» (Харків, 1831) видавець І. Срезневський помістив вірші й балади Л. Боровиковського, Є. Гребінки, інших поетів-романтиків, народні пісні. Твори П. Гулака-Артемівського, уривки з поеми «Енеїда» І. Котляревського та повістей Г. Квітки-Основ'яненка були розміщені в альманасі «Утренняя звезда».

У 1833–1838 роках у Харкові було видано збірки фольклорних, історико-літературних матеріалів «Запорожская старина» з коментарями І. Срезневського, які були популярними серед поетів-романтиків як джерело для власної творчості. У Петербурзі було видано знамениту «Ластівку», упорядковану Є. Гребінкою за допомогою Т. Шевченка. Серед її авторів були Т. Шевченко («Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському» та ін.), Г. Квітка-Основ'яненко («Сердешна Оксана» та ін.), П. Куліш («Циган»), Л. Боровиковський та інші. У Києві і Москві М. Максимович видав альманах «Киевлянин», в якому умістив власні статті про історію Києва, наукові праці про поезію, правопис, історію, книгодрукування, поезії Є. Гребінки, ранні оповідання П. Куліша, твори російських поетів.

В альманаху «Украинский сборник» (у двох книгах, 1838 і 1841) І. Срезневський вперше надрукував п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», йому допомагали в цьому М. Гоголь і М. Щепкін. Твори М. Костомарова, поета-романтика М. Петренка («Дивлюсь я на небо...»), С. Писаревського було уміщено в альманаху «Сніп. Український новорічник» (Харків, 1841). Чотирма частинами в Харкові та Петербурзі був виданий знаменитий «Молодик», представлений творами російських (Пушкін, Лермонтов, Фет), зарубіжних (у перекладах Байрон, Гете, Шіллер та ін.) і українських (Щоголев, Гребінка, Шевченко, Костомаров та ін.) письменників.

Більшість редакторів і видавців журналів та альманахів були професорами університетів, науковцями, мали безпосередній зв'язок із освітньою справою. Серед них – професор і ректор Харківського університету П. Гулак-Артемівський, викладач російської словесності у військових навчальних закладах Петербурга Є. Гребінка, професор, ректор Київського університету М. Максимович, професор-історик М. Костомаров, викладач Петербурзького університету П. Куліш та інші. Саме їх наукові праці лягли в основу української науки – історичних, фольклорних, літературознавчих та інших досліджень. Наприклад, першим професійним дослідженням історії української літератури стала стаття М. Костомарова «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», інші праці: «Об историческом значении русской народной поэзии», «Славянская мифология», «Малороссийская литература» тощо.

Професійно досліджував та рецензував українську молоду літературу П. Куліш у наукових працях «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка», «Передне

слово до громади (Погляд на українську словесність)», «Характер и задача украинской критики» тощо.

В «Украинском журнале» П. Гулак-Артемовський ще в 20-х роках XIX ст. помістив перекладену з польської мови статтю «О поэзии и красноречии», в якій висловив і власну естетичну позицію. Відзначаючи, що основою прекрасного є не розумова, а почуттєва сфера інтелектуального життя людини, Гулак-Артемовський робив кроки в обґрунтуванні творчих шляхів у літературі, що вели до романтизму.

На початку XIX ст. посилювався інтерес науковців до минулого України. Першою спробою його систематичного викладу стала 4-томна праця Дм. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії». Особливого розвитку набула фольклористика, представлена працями М. Цертелева («Опыт собрания старинных малороссийских песней»), М. Максимовича («Малороссийские песни», «Сборник украинских песен»), О. Бодяньського («О народной поэзии славянских племен»), І. Срезневського, П. Куліша («Записки о Южной Руси») та інших дослідників і збирачів фольклору.

Продовжив свій розвиток і театр, який почав існування ще з часів Київської Русі в особах перших лицедіїв-скоморохів, а з кінця XVI століття розвивав європейську духовну драму із вставками інтермедій та інтерлюдій, які дали пізніше початок сучасній драмі. Особливо розвинулась драма у XVIII ст. (Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Довгалевський та ін.). За часів Петра I своєї драматургії й театру Україна не мала, а якщо глядачі й бачили якісь вистави, то українськими вони не були. У 1789 році в Харкові було збудовано перший постійний театр з російським репертуаром. У 1812 році (лише один рік) його директором був Г. Квітка-Основ'яненко, за сприяння якого була поставлена «Наталка Полтавка» та

прославився М. Щепкін. Були відомі в Україні і приватні театри (домашній театр із кріпаків Трощинського, для якого писав п'єси, наприклад, Василь Гоголь, його сусід по мастку).

У кінці 20-х років XIX ст. у драматургію прийшли Г. Квітка-Основ'яненко («Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», «Дворянские выборы», «Шельменко – волостной писарь» та інші), М. Костомаров («Сава Чалий», «Переяславська ніч» та інші), Я. Кухаренко («Чорноморський побит на Кубані»), Т. Шевченко («Назар Стодоля») та інші. Лише в 2-й половині XIX століття для українського театру з'явилася можливість виставляти на аматорських сценах українські твори.

1.2. Літературні стилі та напрямки

Щодо власне літературного процесу початку XIX століття, то на нього мав значний вплив дух просвітництва. Світські вчення поступово витісняли релігійну ідеологію, занепадала книжна українська мова, посилювалися демократичні ідеї, з'являвся інтерес до життя простого народу. Штучно загальмований розвиток літератури прискорився від початку XIX століття. Він супроводжувався поєднанням у творах літератури перших десятиліть різних стилів – класицистичного, трагедійно-бурлескного, сентиментального, реалістичного, преромантичного тощо. У літературі починають домінувати ідеї європейського просвітництва, зокрема рівності людей, благородства народної моралі й етики, необхідності повно й правдиво відображати народне життя, викривати зловживання кріпосників і чиновників, осуджувати їхню мораль, викривати соціальне зло. Література стає універсальним засобом художнього дослідження дійсності, засобом вираження самотутніх рис

української ментальності. Як і в інших європейських літературах (щоправда, з певним відставанням у часі) в дошевченківський період української літератури складаються просвітительський реалізм, сентименталізм, преромантизм і романтизм як основні літературні напрями й стилі, формується нова родова система поезії, драми, художньої прози та її основні жанри, зароджується літературна критика і публіцистика.

У поезії, наприклад, продовжили розвиватися жанри сатиричного вірша, байки, ліричного вірша, історичної поеми, романтичної балади, романсу. Як нові жанри з'являються літературна казка, сонет (М. Шашкевич) тощо. У творчості більшості письменників спостерігається поєднання стильових течій, як, наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка, який поєднував бурлескно-реалістичну течію, що зберігала зв'язок із класицизмом, із сентиментально-реалістичною («Салдацький патрет», «Пархімове снідання» і «Маруся»).

Автор трагестійно-бурлескної поеми «Енеїда» І. Котляревський створив побутову драму «Наталка Полтавка» із виразною соціальною основою і просвітительською ідеєю. Органічним продовженням просвітительських байок П. Гулака-Артемівського були перші романтичні балади поета «Рибалка» і «Твардовський».

Цілою епохою в духовному відродженні українського народу став романтизм (від 20-х років до початку 80-х років XIX століття), який був пов'язаний з інтересом до історії, фольклору, до свідомості й психології народу, його вірувань і звичаїв. Як стильова течія романтизм заперечував нівеляцію особистості, а на противагу принципам просвітительської моралі підносив ідею вільної людини, поетизував її прагнення до свободи.

1.3. Романтична поезія 20–40-х років XIX століття

Новою системою розуміння митцями світу став на початку XIX століття романтизм – художній метод відображення дійсності з позиції певного героя-суб'єкта та його емоційного світу. Романтизмові в історії європейських народів передував преромантизм – період, коли кожна нація виявляла інтерес до власної психології, історії, звичаїв, моралі тощо. Однією із передумов романтизму стало вчення Ж.-Ж. Руссо про «природну людину», смисл якого полягав в осуді сучасної цивілізації як шкідливої і в проголошенні природності (натуральності). Такі самі думки, крім французького філософа, проголошував і німецький вчений Гердер, інші науковці Європи.

Ідеї преромантизму (раннього романтизму) полягали у такому:

- проголошенні несумісності ідеалу з дійсністю, прагнення до їх гармонії;
- реабілітації фольклору – природної поезії;
- суб'єктивному сприйнятті людиною світу і вираженні власних переживань;
- виробленні поняття народу як єдиного організму із особливим способом мислення, почуттями, характером;
- протесті проти гноблення особистості, переоціненні старих цінностей, етичних норм, визнанні права народів на самостійний розвиток, утвердженні самобутніх шляхів розвитку літератури тощо.

Поява романтизму в українській літературі також була підготовлена преромантичними явищами: козацькими літописами з їх ідеями політичної автономії України, виданнями фольклорних збірок М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодяньського, діячів «Руської трійці» та інших.

Для українського романтизму, представленого іменами близько двадцяти поетів, були властивими ті самі загальні ознаки цього літературного напрямку, але з певними своєрідними, суто *національними рисами*:

- посилена увага до внутрішнього світу героїв, до їхніх душ, емоцій, переживань;

- відображення поведінки особистості, яка часто залежить від втручання надприродних сил;

- орієнтування на фольклор як втілення народного духу та зразок органічної, природної поезії;

- відбиття в поезії романтиків національно-визвольного руху, боротьби за національне самовизначення, звернення до національної мови, історичного минулого;

- протест проти гноблення і протиставлення кріпосницькій дійсності героїчного минулого України;

- пов'язування долі романтичного героя з долею поневоленого народу, з боротьбою за національну незалежність: «світова туга» європейської літератури набирає характеру національної туги за колишньою славою і волею України.

Український романтизм мав теоретичне обґрунтування в працях М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, М. Костомарова і окреслювався у хронологічних межах від 20-х до 60-х років XIX століття. Відгомони його спостерігалися ще в 70–80-х роках. Першою ластівкою романтичної поезії були спроби П. Гулака-Артемівського («Рибалка», «Твардовський»). У кінці 20-х років у Харківському університеті виник літературний гурток, до складу якого входили романтично настроєні студенти, згодом відомий під назвою «Харківська школа» романтиків (І. Срезневський, Л. Боровиковський, О. Шпиготський, М. Петренко, А. Метлинський та інші).

Розквіт української романтичної поезії припадає на 30-ті – 40-ві роки ХІХ століття, коли були написані найкращі твори цього періоду Л. Боровиковського (збірка «Байки й прибаютки»), А. Метлинського (Могили) (збірка «Думи і пісні та ще дещо»), Є. Гребінки (поезії «Човен», «Ні, мамо, не можна нелюба любить»), М. Маркевича (збірка «Украинские мелодии»), М. Костомарова (Іеремії Галки) («Українські балади», «Вітка»), О. Афанасьєва-Чужбинського (збірка «Що було на серці»), поезії М. Петренка («Дивлюсь я на небо»), В. Забіли, Я. Щоголіва та інших.

У кінці 30-х років стали відомими і поети «Руської трійці» – видавці альманаху «Русалка Дністровая», чії традиції згодом підтримали М. Устиянович, Ю. Федькович та інші.

У романтичній поезії науковці виділяють кілька тематично-стильових течій – фольклорну, фольклорно-історичну, громадянську і психологічно-особистісну. Фольклорна течія орієнтувалася на народну творчість, творчо переробляла легенди, перекази, вірування тощо, протиставляла реальний і фантастичний світи, людину і нечисту силу, відходила від міфології у сферу реальних людських стосунків. Фольклорно-історична течія була пов'язана з історичною свідомістю, правом нації на власний історичний розвиток. Вона була пов'язана з інтересом до козацьких літописів, зумовила появу ряду праць з історії України, які стали джерелами романтичної літератури («Історія Русів»).

Для громадянської теми, яка органічно постала з теми історичної, властиве було звернення до сфери громадянських інтересів – досягнень особистої й державної свободи, покращення соціальних умов життя. Романтики наголошували, що суспільство несправедливості руйнує і занапащує людину. Тому в

поezії були наявні мотиви розчарування, самотності, безвиході, заперечення дійсності. Радянське літературознавство несправедливо називало таких поетів песимістами, а їхню творчість – занепадницькою, але насправді такі мотиви були породжені несумісністю поетичних ідеалів і реальності. Звернення романтиків до образу бандуриста-кобзаря (Т. Шевченко «Перебендя») привело до постановки питання про громадянське призначення поета взагалі.

Для психологічно-особистісної течії були характерними теми кохання, розлуки, туги за коханою, родиною, рідним краєм із народно-пісенним співвіднесенням із картинами природи, які виступають як дзеркало людської душі (балада, вірш-роздум, пісня тощо).

Значення романтичної літератури полягало в тому, що вона відображала і досліджувала народне життя, вносила в мистецтво критичне ставлення до дійсності, звертала увагу на психологію і внутрішній світ особистості, на суспільну роль поета як виразника думки народу, а також значно розширила жанрові межі літератури.

Серед найвідоміших поетів-романтиків – ректор Харківського університету і байкар П. Гулак-Артемівський («Рибалка», «Твардовський»), Л. Боровиковський (балади «Маруся», «Чарівниця», «Вивідка», «Бандурист», «Журба»), Є. Гребінка (поezії «Човен», «Ні, мамо, не можна нелюба любити», «Очі чорні», «Українська мелодія»), М. Петренко («Дивлюсь я на небо») та інші.

1.4. Діяльність «Руської трійці»

На основі інтересу до слов'янського розвитку та ідей слов'янського єднання, що поширювались і в

Галичині, у Львові утворилася група «Руська трійця», організатором та натхненником якої (у 30–40-х роках XIX століття) був Маркіян Шашкевич, студент духовної семінарії та слухач університету, до якого згодом приєдналися Іван Вагилевич, Яків Головацький та інші студенти. Вони цікавились історією, пам'ятками старовини, вивчали погляди європейських мовознавців і фольклористів – Вацлава Ганки, Яна Коллара, Вука Караджича та інших слов'янських вчених.

Філософські погляди «Руської трійці» полягали в поєднанні ідей просвітництва і романтизму: протест проти рабства, пропагування освіти й науки поєднувались із переконанням, що людина є часткою природи і мусить жити в гармонії з нею; що суспільні ідеали повинні бути вироблені національною історією і літературою.

Новими принципами творчості діячі «Руської трійці» проголосили звернення до народної мови, народної творчості та до історичного минулого; розширення поглядів на завдання мистецтва; єдність розділеного між двома державами українського народу, його духовну неподільність, спільність культури та історії. Такими принципами керувалися М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький і у власних літературних спробах, де на чільному місці стояла проблема сильної, національно свідомої особистості, мотиви національної туги і переваги почуттів над розумом.

Духовне лідерство в «Руській трійці» належало М. Шашкевичу (1811–1843). За тридцять два роки свого життя він став одним із найталановитіших письменників і свого часу, і сьогодення. Він був автором першої «Читанки» (повна назва «Читанка для діточок в народних училищах руських» (1836), саме слово «читанка» – його винахід) рідною мовою, одним із організаторів першої в Галичині книги українською мовою («Русалка

Дністровая»), одним із засновників фонетичного правопису («Пиши, як чуєш, а читай, як видиш»), захисником кириличної азбуки («стаття «Азбука і абетка»»), першим поетом, який в українській літературі почав писати сонети.

Щоб підкреслити свою ідейну спорідненість із усім слов'янським світом, учасники гуртка називали себе давніми слов'янськими іменами: Шашкевич – Русланом, Вагилевич – Далибором, а Головацький – Ярославом. Переконані, що наблизитися до народу можна шляхом освіти і створенням для нього літератури рідною мовою, вони підготували до друку три рукописні збірки своїх творів, з яких побачила світ лише одна. Ще в 1833 році вони уклали збірку «Син Руси, или собрание стихотворов в русском языке от клеров Семинарии еeneralной в Львe-городе, русского края Метрополии», в якій була вміщена знаменита поезія М. Шашкевича «Дайте руки, юні други».

За рукописною збіркою «Син Руси» була укладена друга – «Зоря, писемце, посвященное русскому языку», але вона була теж заборонена цензурою. І лише в 1837 році з'явилась друком (у Будапешті, тиражем 1 000 примірників) третя збірка «Русалка Дністровая», майже відразу ж заборонена у Львові. Автори збірки зазнали урядових переслідувань, тому їхня трійця розпалася. М. Шашкевичу була оголошена догана, проте його спробували та приручити: сам митрополит обіцяв йому дуже високі духовні посади з умовою висвятитися без права на одруження. Цю пропозицію М. Шашкевич відхилив і, одружившись з коханою дівчиною Юлією, став священиком у далекому селі, де невдовзі помер від туберкульозу, залишивши по собі маленького сина (саме з нього згодом писали портрет Маркіяна Шашкевича).

Інший діяч групи – І. Вагилевич, який навчався з Шашкевичем у Львівській семінарії, був священиком, а

потім – редактором газети «Дневник руський», дослідником історії української літератури в Галичині за період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасної йому. І. Вагилевич написав наукову працю «Замітки о руській літературі» (1848), дослідження «Писателі польські – русини», вступну статтю до другого розділу «Русалки Дністрової» – «Передговор к народним руським пісням» (огляд опублікованих в альманаху народних пісень) та інші.

Яків Головацький навчався в університетах Львова і Пешта, був знайомий з чеським вченим Яном Колларом, підтримував зв'язки з діячами східної України – М. Максимовичем, І. Срезневським та іншими. Був автором гострої політичної статті «Становище русинів у Галичині», підписаної псевдонімом «Гаврило Русин». Її ідея – протест проти національного гноблення, проти нехтування духовним і культурним розвитком українців, які не мали в Галичині шкіл, періодики, літератури. Як захисник української мови Я. Головацький відомий статтею «Язык руський і его відміни», де йшлося про високі якості мови та її значення, альманахом «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846–1847), в одному з випусків якого він умістив статтю «Пам'ять Маркіяну Руслану Шашкевичу». З часом Я. Головацький відійшов від своїх колишніх позицій, втратив українські симпатії, навіть пробував доводити, що російська мова галичанам ближча за українську. В альманаху «Русалка Дністровая» він надрукував бібліографічну статтю «Коротка ведомость о рукописах славянських і руських, находящихся в книжници монастыря св. Василя Великого у Львовѣ», яка увійшла до розділу «Старина» та описувала 24 старовинні книги.

Перший український альманах у Галичині «Русалка Дністровая» складався з п'яти частин – «Передслів'я»,

«Пісні народні», «Складання», «Переводи», «Старина». «Передслів'я» написав М. Шашкевич. У ньому він наголосив на необхідності появи книжки, адже більшість слов'янських народів уже мали високорозвинену літературу, а це спонукало й авторів «Русалки Дністрової» докласти рук до справи просвіти свого народу. М. Шашкевич написав, що інші слов'яни вже зійшли на вершини літератури, побратались із ясним сонцем, а українці лишаються й досі в густій мряці. Вони теж мали і мають своїх співців, але через утиски народ надовго заснув. І тепер доля сприяє українцям, появі їхніх збірок народних пісень: «Не журися, Русалочко з-над Дністра, що не прибрана, в наряді, який від природи і простодушного, і добросердного народа твого приймила, стаєш перед твоїми сестрицями. Вони добрі, вибачать ти, приймуть тя і прикрасять».

«Пісні народні» – розділ, що складався з народних пісень у записах галицьких фольклористів. Тут були розміщені родинні пісні, пісня про брата, який продав сестру туркові за чудового коня, пісні про Морозенка і Довбуша тощо. І. Вагилевич у передмові до розділу «Передговор к народним руським пісням») наголошував, що руський народ духовно і морально багатий, шанує звичаї предків, цінує і розуміє красу світу, природи. Зазнав він щастя та горя, і всі свої почуття передав у піснях. Автор передмови охарактеризував пісні, їх походження, жанри, назвав обряди, якими ці пісні супроводжувались, імена богів, яким вони присвячувались.

Розділ «Складання» був представлений оригінальними творами укладачів альманаху. З десяти творів сім належало М. Шашкевичу (поезії «Згадка», «Розпука», «Веснівка», «Сумрак вечерній», «Туга за милою», казка «Олена»).

Розділ «Переводи» являв собою переклади сербських народних пісень та уривків із «Краледворського рукопису», а в розділі «Старина» з передмовою М. Шашкевича були надруковані історичні документи, бібліографічний список старих книг, рецензія Шашкевича на фольклорно-етнографічну збірку Й. Лозинського «Руськое весіле» (1835).

Автори «Русалки Дністрової» відомі і як поетиромантики, зокрема М. Шашкевич, цікавлячись історією, написав розвідку «О запорожцях і їх Січі», статтю про Б. Хмельницького, збирав матеріали з історії козаччини. В його оригінальній поезії наявні такі мотиви:

- історичні мотиви («О Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139» тощо);

- мотиви кохання і передчуття біди («Сумрак вечерній», «Лиха доля», «Вірна», «Туга за милою» та ін.);

- інтимна лірика з мотивами особистого горя («Син любимому отцю»);

- просвітительські мотиви, патріотичні настрої («Слово до читателей руського языка»);

- мотиви загальнонаціональної єдності («Споминайте, браття милі» тощо).

Історичні мотиви в поезії М. Шашкевича свідчили про розуміння ним спільної долі всього українського народу, бо він цікавився й діяльністю Наливайка, Хмельницького, використовував образи Дніпра-Славути, Дону, козаків.

Брав участь М. Шашкевич і в так званій «азбучній війні». У 1836 році анонімною брошурою була надрукована польською мовою його стаття «Азбука і абетка», яка стала відповіддю на проект філолога-священника Й. Лозинського «Про впровадження абетки польського до письменства руського». Автор проекту

пропонував змінити кирилицю на польський алфавіт, щоб наблизити рідне письменство до європейських літератур. Це викликало гостру полеміку, бо такий захід асимілював би українську мову до польської і привів би до повного спольщення Галичини. М. Шашкевич аргументовано довів шкідливість і неспроможність запропонованої реформи, а в «Русалці Дністровій» запровадив замість кирилиці «гражданку», яка вже зайняла на той час належне місце в літературі східної України.

Автор статті «Азбука і абетка» рішуче заперечив твердження Й. Лозинського про те, що кирилиця «стає головним чином на перешкоді приєднання слов'янської літератури до загальноєвропейської». Він з'ясував, що ж саме необхідно розуміти під приєднанням слов'янської літератури до загальноєвропейської: «Чи впровадження чужих зворотів і способів висловлювання», чи можливість західних європейців читати слов'янські твори? На думку М. Шашкевича, запровадження чужих зворотів до рідної мови вплине на духовність, свідомість народу, на спосіб його мислення, викличе деформації в його ментальності. Якщо орієнтуватися на західні мови, то на які саме? Адже мова кожного народу (польська, чеська, сербська, хорватська та інші) має власний окремий правопис і читатиме «українське письмо відповідно до свого правопису і буде творити з українських слів незрозумілі нісенітниці, страшні для вуха слов'янина».

Перевагою кирилиці М. Шашкевич вважає те, що в ній, на відміну від інших мов, є титли для скорочення письма і знаки на позначення всіх вживаних у мові звуків: «Адже всі слов'янські народи, що користуються латинським алфавітом, ще й досі шукають знаки для деяких звуків, які вживає тільки слов'янин... і про які римлянин навіть не здогадувався (ж, ч, щ, ц)». Довівши свою думку численними прикладами, зіставленнями,

М. Шашкевич прийшов до висновку: «Чи можливо, щоб польське абецадло послужило для вираження всіх українських звуків, коли воно недосконале для передачі навіть своїх польських?»».

Висновки. Отже, літературний процес 1-ї половини XIX століття і в Україні, і в Галичині був представлений періодичними виданнями й альманахами, що містили і наукові розвідки, і літературознавчі та мовознавчі праці, й історичні дослідження найвідоміших діячів свого часу. На тлі сентиментальної та класицистичної літературних течій бурхливо розвивався такий літературний напрямок, як романтизм, який охопив своїм впливом майже усе століття і дав кращі зразки національної поезії, що ґрунтувалася на фольклорних та історичних мотивах національно-визвольної доби. Головними тенденціями літератури і східної України, і Галичини було уведення народної мови в літературний обіг, творення зразків літератури розмовною українською мовою та активний захист і свого права на неї, і високих виражальних якостей української мови як європейської.

Список рекомендованої літератури

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
2. Історія української літератури XIX століття : підручник : у 2 кн. / за ред. акад. М. Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 656 с.
3. Зеров М. Українське письменство XIX ст. / М. Зеров // Твори : в 2 т. Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці. – К. : Дніпро, 1990. – 601 с.
4. Українські поети-романтики : поетичні твори. – К. : Наукова думка, 1987. – 592 с.

5. Яценко М. Українська романтична поезія 20–60-х років XIX ст. / М. Яценко // Українські поети-романтики : поетичні твори. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 5–36.

6. Шашкевич М. Твори / М. Шашкевич. – К. : Дніпро, 1973. – 192 с.

7. Шалата М. Маркіян Шашкевич / М. Шалата // Твори / М. Шашкевич. – К. : Дніпро, 1976. – С. 3–20.

Запитання для самоконтролю

1. Хто із відомих українців захищав право української мови на існування як багатой і повноцінної європейської мови?

2. Які літературні журнали й альманахи функціонували і видавались окремо у середовищі науковців і студентів Харківського університету на початку XIX століття?

3. У чому полягали своєрідні, суто національні риси українського романтизму?

4. Які тематично-стильові течії виділяють науковці у романтичній поезії?

5. У чому полягали нові принципи творчості діячів «Руської трійці»?

Тести для самоконтролю

1. Який університет був першим в «імперсько-російській» Україні:

- а) Київський;
- б) Харківський;
- в) Одеський;
- г) Львівський?

2. Хто з відомих українців упорядкував і видав у Петербурзі альманах «Ластівка»:

- а) І. Котляревський;
- б) В. Григорович;
- в) Є. Гребінка;
- г) П. Куліш?

3. Хто автор романтичних поезій «Рибалка», «Твардовський»:

- а) П. Гулак-Артемівський;
- б) Є. Гребінка;
- в) Л. Боровиковський;
- г) В. Забіла?

4. До якої творчої групи входили М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький:

- а) «Братство Тарасівців»;
- б) «Руська трійця»;
- в) «Громада»;
- г) «ОУН»?

5. Кому належить авторство статті «Азбука і абетка»:

- а) М. Шашкевичу;
- б) Г. Квітці-Основ'яненку;
- в) Т. Шевченку;
- г) П. Кулішу?

6. У якому році і де з'явилась збірка «Русалка Дністровая»:

- а) 1832 р. у Варшаві;
- б) 1838 р. у Львові;
- в) 1838 р. у Пешті (Будапешт);
- г) 1832 р. у Києві?

7. Який часопис був першим в Україні журналом сатири та гумору:

- а) «Запорожская старина»;
- б) «Харьковский Демокрит»;
- в) «Утренняя звезда»;
- г) «Южно-русский сборник»?

8. Яка праця стала першим професійним дослідженням історії української літератури:

- а) М. Костомарова «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»;
- б) М. Цертелев «Опыт собрания старинных малороссийских песней»;
- в) П. Куліш «Записки о Южной Руси»;
- г) М. Максимович «Малороссийские песни»?

9. На які роки припадає розквіт української романтичної поезії:

- а) 70–80-ті роки XIX ст.;
- б) 30-ті–40-ві роки XIX ст.;
- в) 20–60-ті роки XIX ст.;
- г) 40-ві–80-ті роки XIX ст.?

10. Хто автор відомих романсів «Очи черные», «Украинская мелодия»:

- а) Є. Гребінка;
- б) Т. Шевченко;
- в) М. Петренко;
- г) Л. Боровиковський?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте, як ви розумієте фрагмент із статті М. Шашкевича «Азбука і абеткадло»:

«... Література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі. Отже, повинна вона зародитись, вирости з власного народу... Якщо будемо впроваджувати до слов'янської літератури чужі звороти і чужий спосіб висловлювання..., то будемо втручатися в тіло, що має свою душу, іншою, чужою душею, яка не прихилиться до народу, і таким чином, література... розминеться зі своєю головною метою».

РОЗДІЛ 2

Діяльність та доля Кирило-Мефодіївського братства у контексті життя і творчості Тараса Шевченка

2.1. Постать Т. Шевченка в оцінюванні критиків ХІХ–ХХ століть.

2.2. Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.

2.3. Поетична творчість і світогляд Т. Шевченка.

2.4. Проза, драматургія, щоденник Т. Шевченка.

2.1. Постать Т. Шевченка в оцінюванні критиків ХІХ–ХХ століть

Життям і світоглядом Т. Шевченка цікавилися ще його сучасники, проте робота над висвітленням значення його поетичної спадщини набула систематичного наукового характеру вже після його смерті. Перш за все писали про нього спогади, вивчали й пояснювали його листування та щоденник («Журнал») його найближчі друзі – М. Костомаров («Воспоминание о двух малярах», «Слово над гробом Т. Шевченко»), П. Куліш («Слово над гробом Шевченка»), поет О. Афанасьєв-Чужбинський, родич Варфоломій Шевченко, художник І. Сошенко, живописець Л. Жемчужников, І. Тургенєв та багато інших. Літератор і педагог М. Чалий у 1882 році написав одну із найповніших праць про Т. Шевченка «Жизнь и произведения Тараса Шевченко (свод материалов для его биографии)». Найавторитетнішим біографом поета вважається О. Кониський, автор книги у двох томах «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (1898, 1901).

Багато художніх творів присвятив оцінюванню свого друга П. Куліш. Це його збірка «Досвітки» (1862), де були вміщені поезії «Брату Тарасу на той світ», «До

Шевченка» тощо. Оцінювання Кулішем Шевченкової музики були неоднозначними – від захоплення до заперечення. Загалом пристрасні суперечки навколо постаті Т. Шевченка вибухали ще за життя поета, по-різному оцінювались і його поезії. Відома, наприклад, реакція його сучасників на «Кобзар» (1840), коли дехто з критиків не відмовляв поетові в таланті, але радив писати поросійськи, щоб мати «грошей, та ще й слави, того дива». Відома також різка реакція В. Белінського на поеми «Сон», «Гайдамаки», яка була просто брутальною лайкою: «Здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горелки и патриотизму хохлацкого. Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля – один на государя императора, а другой – на государиню императрицу... я не читал (!) этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал.... Шевченку послали на Кавказ солдатом, и мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше...».

У 70-ті роки XIX століття стосовно висвітлення Шевченкової постаті намітилося дві тенденції: якщо в Наддніпрянській Україні збирали й досліджували спадщину поета та вивчали окремі періоди його життя, то в Галичині спадщина поета стала предметом політичного протистояння. Одні вчені відповідно до власних поглядів надавали йому ознак мало не біблійного пророка, інші політики-патріоти бачили в ньому радикала-революціонера в душі соціалізму. Народники часто ідеалізували його в шапці і в кожусі, не дуже вчитуючись, переконували всіх у тому, що він абсолютно зрозумілий навіть простому селянинові. У цьому спрощенні був самообман.

У полеміку про Т. Шевченка включився і М. Драгоманов, який тоді жив у Женеві. У статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879) він наголосив, що значення поета виходить далеко за національні межі

своїм демократизмом. Драгоманов захищав Т. Шевченка від фальсифікацій і крайнощів у трактуванні, хоча і сам припустився певних помилок. Наприклад, він вважав поета недостатньо освіченим, твердив, що вершин мистецтва він досягнув завдяки геніальній обдарованості. Пізніше критик переглянув свої помилкові оцінювання, зокрема в праці «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893). З приводу своїх помилок він чесно писав: «Я був загнаний думкою, що Шевченко вже пережитий фазис, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, але й українофільські писателі... ще не догнали Шевченка років на 10–20».

Немало зробив для популяризації творчості Т. Шевченка М. Костомаров, який у рецензії на «Кобзар» (1860) поставив поета на один рівень із Пушкіним та Міцкевичем і відзначив його народність. Видатним Шевченкознавцем був І. Франко – автор наукових досліджень «Новонайдені твори Шевченка», «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» та інші.

Велику роль у справі дослідження спадщини Т. Шевченка відіграв репресований радянською владою академік С. Єфремов. Його цікавила проблема роздвоєння письменницької душі – української й російської одночасно. Такий шлях слався і перед Т. Шевченком (М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, В. Короленко, А. Чехов та інші). С. Єфремов вважав, що Шевченко зумів зберегти себе, але цим і прирік свою музу на тернисту долю («Шевченко і українське письменство»). Цікавила С. Єфремова і тема етичних аспектів світогляду Шевченка (есе «Поезія всепрощення»).

Серйозним дослідником творчості поета був М. Грушевський, який багато років (із 1897) очолював Наукове товариство ім. Т. Шевченка і започаткував видання «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (ЗНТШ).

У радянські часи наука втратила свою ідеологічну незалежність і була підпорядкована партійним документам і постановам. Вивчення творчості Т. Шевченка також було втиснене в прокрустове ложе ідеологічних штампів: дружба народів, класова боротьба, ненависть до гнобителів, войовничий атеїзм, доступність і простота тощо. Підкреслювались впливи, яких нібито зазнав Т. Шевченко від російських революційних демократів. У радянську шевченкознавчу школу перейшла помилкова думка М. Драгоманова про Шевченка як про самоука, хоча поет закінчив Академію мистецтв, а університетів до того ж у свій час не закінчили з різних причин В. Белінський, Б. Грінченко, Леся Українка і багато інших відомих людей. Щодо різних впливів, то ми пам'ятаємо запис поета в «Журналі» про те, що із десятирічного заслання він повернувся «точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась».

Відмовившись від войовничого атеїзму, сучасні шевченкознавці звернули увагу на те, що Шевченко в поезіях часто звертався до Бога не лише із гнівними запереченнями і протестами («Кавказ», «І мертвим, і живим...» та ін.), а й із довірливими проханнями і молитвами («Молитва», «Росли укупочці, зросли...» та ін.). Герої творів Т. Шевченка – люди щиро віруючі, чесні серцем, відкриті душею, розради і захисту вони шукають у Бога. Літературознавство радянського часу багато чого запозичило із традицій видання творів Т. Шевченка за часів самодержавства. Їх об'єднує те, що в численних «Кобзарях», що виходили в світ, було багато цензурних купюр, незвірених з оригіналом текстів, спотворених тлумачень у примітках, вказівок на те, що поет «дотримувався суперечливої історичної концепції», «ідеалізував козаччину», «мав ілюзії», «однобічно

висвітлював», «не міг повністю і всебічно оцінити прогресивне значення», «давав однобічну оцінку» визначним подіям та діячам України тощо. У підручниках радянського часу писалось про те, що «лише в радянську добу» з'явилося «в усіх відношеннях наукове» видання творів поета. Водночас із «Кобзаря» вилучались твори, які важко було тлумачити в радянському дусі («Стоїть в селі Суботові...», «Якби то ти, Богдане п'яний...» та ін.). Псевдонауковими були статті про участь Т. Шевченка у громадському й культурному житті Петербурга разом з російськими революційними демократами, проте дослідники не згадували про поетову участь у журналі «Основа», про зв'язки з українською і польською громадами.

Відомі приклади і відвертої фальсифікації текстів, підміна редакторами «неправильних» слів поета на «правильні» («московські ребра» ставали «татарськими», коли йшлося про битви з ворогом). У ХХ столітті про Т. Шевченка було написано низку біографічних художніх творів, зокрема Г. Хоткевича, С. Васильченка («В бур'янах»), Дм. Красицького («Юність Тараса»), З. Тулуб («В степу безкраім за Уралом»), О. Іваненко («Тарасові шляхи»), М. Шагінян та інших авторів.

Серед найавторитетніших шевченкознавців ХХ століття – Є. Маланок («Ранній Шевченко», «Шевченко живий»), М. Зеров («Тарас Шевченко. Біографічні студії» та ін.), П. Зайцев («Життя Тараса Шевченка»), Б. Лепкий («Про життя і твори Тараса Шевченка» та ін.), Г. Грабович («Шевченко як міфотворець»), Я. Дзира («Геній і коментатори його творчості» та ін.), Є. Сверстюк, І. Дзюба, В. Шубравський, І. Качуровський, Ю. Шевельов та інші науковці.

2.2. Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство

Про те, як був утворений український молодіжний гурток у Києві на початку 40-х років XIX ст. і як він згодом став таємним братством, детально описував у своїх спогадах М. Костомаров, досліджували О. Кониський, а згодом М. Зеров. У період 1843–1844 рр. харківська літературна громада після смерті Г. Квітки-Основ'яненка починає слабнути: відходить від українських студій І. Срезневський, після спалення дисертації про унію виїздить до Києва М. Костомаров, розлітаються випускники університету. У Києві М. Костомаров застав уже готовий український гурток, у центрі якого стояв П. Куліш, який відвідували О. Навроцький, Дм. Пильчиков, В. Білозерський, Т. Шевченко та інші. Членів українського гуртка об'єднував спільний інтерес до своєї історії, козаччини, до літописів, «Історії Русів». Діяльність гуртка поживалась із приїздом у Київ М. Костомарова, а в кінці 1845 – на початку 1846 року постало і братство, на чолі якого стояли також М. Гулак і П. Маркевич (згодом чоловік Марка Вовчка). Статут організації написав М. Костомаров («Книги буття українського народу»). В. Білозерський (брат Кулішевої дружини Олександри) запропонував братчикам носити перстені з написом «Зрозумійте істину, і істина звільнить вас». До моменту арешту в товаристві була майже сотня братчиків, реєстру вони не вели та уникали канцелярщини – саме ця обставина і стала їм у пригоді, бо багато хто уникнув арешту. У час організації братства П. Куліш вчителював у Петербурзі і радив однодумцям «занедбати політику», з чого стає зрозуміло, що саме політикою вони й цікавилися. «Наши дружественные беседы, – згадував М. Костомаров, – все чаще обращались к идее славянской взаимности... Взаимность славянских народов не

ограничивалась в нашем воображении уже сферой науки и поэзии, но стала представляться в образах, в которых, как нам казалось, она должна воплотиться для будущей истории».

Про Шевченка і його ставлення до братства біограф поета О. Кониський написав: «...Скоро Костомаров розповів Шевченкові свої думки і заходи коло товариства, поет зараз згодився пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з москалями стосовався задирливо і нетолерантно. Такі відносини до москалів, певна річ, виходили з того, що Шевченко відав про московське слов'янофільство і тямив, що простовання останнього єсть превподоблення, яскраво висловлене Пушкіним, щоб «славянские ручьи слилися в русском (в московському) море»; себто, щоб москалі асимілювали слов'ян і панували над ними. А Шевченко розумів слов'янофільство як братолюбіє, як спілку слов'ян, зорганізовану на ґрунті повної, реальної рівноправності і волі автономічної для кожної народності. Перед очима у Шевченка стояла ще свіжою московська нетолерантність до України і до розвитку її мови і письменства, висловлена російськими критиками на чолі з Белінським».

Студент Олексій Петров, сусід по помешканню М. Гулака, на квартирі якого збиралися братчики, підслуховував розмови і зробив донос на ім'я Київської шкільної округи. Невдовзі було проведено арешти: М. Гулака було взято в Петербурзі, М. Костомарова – у Києві, П. Куліша – у Варшаві, Т. Шевченка – на переправі через Дніпро коло Києва. Один із братчиків, студент Андрузький, на допиті показав: «Главная цель – соединение славян воедино, принимая за образец Соединенные Штаты или нынешнюю конституционную Францию; частная при ней существовавшая цель малороссийская – восстановление гетманщины, если

можно, – отдельно (желание тайное), если нельзя, – в Славянщине».

Покарання арештованих було різне: М. Гулак мав провести три роки в Шліссельбурзькій фортеці і відбути на заслання (роман Р. Іваничука «Четвертий вимір»); М. Костомаров – 1 рік фортеці і 10 років заслання в Саратов; П. Куліш – 4 місяці фортеці і заслання в Тулу. Студентам Андрузькому й Посяді дали право закінчити університет, але уже в Казані. Найтяжче були покарані М. Гулак і Т. Шевченко, чії «возмутительные стихотворения» знайшли в М. Куліша при обшуку (поема «Сон»), які були спрямовані проти політичного режиму та царського дому. Не забули віддячити і донощиків: його велено було взяти на службу, але і в «III отделении» він зробив донос на колег. За це з волі царя він відсидів рік у в'язниці і був засланий під нагляд поліції в Олонську губернію. Випустили його із заслання майже аж через двадцять років. Помер він у злиднях і зневазі, перебиваючись заробітками з лекцій музики. Матері М. Костомарова і дружині Куліша (доки вони сиділи у фортеці) велено було видавати таку саму платню, яку П. Куліш і М. Костомаров одержували до арешту.

Найголовнішим ідеологічним пам'ятником братства були «Книги буття українського народу», автором яких був М. Костомаров. На допитах він, зрозуміло, відрікався свого авторства, називаючи себе перекладачем і дослідником тексту якогось невідомого польського автора.

Твір М. Костомарова – це «бойовий політичний маніфест», не позбавлений релігійно-містичного характеру, в якому розповідається про наймолодший із європейських народів – слов'янський, який, на жаль, не завжди і в усьому дотримувався християнських заповідей. Не дотримувались їх і поляки, і московити. Лише українці не любили деспотизму і створили козацтво, яке повинно

було захищати Україну від Польщі та Москви. У війнах з Москвою та Польщею Україна загинула політично, але її демократичні принципи вплинули на різні повстання, зокрема на повстання декабристів. Український народ, «найменший в народах», позбавлений державності, стане зразком для інших народів: «§ 103. І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні хлопа ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії...».

Цьому твору були властиві євангельський демократизм, ідеалізовані поняття про старовину (які не завжди відповідали фактам), своєрідний національний месіанізм. Думки та ідеї братства знайшли свій відгомін у творчості Т. Шевченка. «Що вони поміж себе науковим способом говорили, то він вивідав поетичними образами», – писав із цього приводу П. Куліш у праці «Жизнь Кулиша».

2.3. Поетична творчість і світогляд Т. Шевченка

Перші поезії Т. Шевченка були написані в кінці 30-х ХІХ ст. років. У них молодий поет перебував у романтичному просторі, оспівував минуле України. Поряд із такими баладами, як «Причинна», «Тополя», з'явилася проте гостра поема «Катерина», поруч із колоритними історичними малюнками «Гарасова ніч», «Іван Підкова» були написані твори, пройняті високою свідомістю, принципові для його світогляду – «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Перебендя» та інші. У перший період своєї творчості Тарас Шевченко дивився на світ допитливими очима, любив людей і

довіряв їм, вважав, що причиною лиха на землі бувають «злії люде», або й просто «люде». Період «трьох літ» позначився тим, що, побувши в 1843–1845 роках влітку в Україні, Т. Шевченко «прозрівати став потроху» («Три літа»). За спогадами П. Куліша, поетова муза «запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира цього», з-під пера його, окрім дрібних ліричних перлин, виходять твори соціально-громадянського звучання – «Сон», «Єретик», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Кавказ», «Наймичка» та інші. Про світоглядну еволюцію Т. Шевченка С. Єфремов написав так: «Найменший брат», що практично й раніше сидів, скажу так, на покуті в світогляді Шевченка, тепер знаходить собі на підмогу вже цілу ідеологію. Ради «найменшого брата» Шевченко здійснює бунт проти соціального укладу, проти державних форм, проти релігійних установ – проти самого Бога, що нібито потурає на кривди та знущання з народних мас».

Перший «Кобзар» був надрукований у Петербурзі в 1840 році коштом П. Мартоса, якому автор книги присвятив «Тарасову ніч». У виданні брав участь Євген Гребінка. У першому «Кобзарі» було вміщено вісім поезій, ними зачитувався старий Г. Квітка, захоплювалася молодь. За ним з'явилась поема «Гайдамаки» – найбільший із поетичних творів Т. Шевченка і найвизначніший із тих, в яких ідеться про героїку національно-визвольних змагань. Поет ставив перед собою завдання – показати справжній характер Коліївщини, її «козацьку славу», її криваві помилки. Єдине джерело поеми – усна народна традиція, оповідання очевидця «кривавого діла» діда Івана.

Наприкінці 1845 року була дописана і остаточно сформована збірка «Три літа». Подорожі в Україну в 1843, 1844 і 1845 роках розвіяли романтичний культ старовини, бо Шевченкові відкрилися закріпачене село, його

експлуатація, темні сторони поміщицького життя, яке поет спостерігав на власні очі. «Невеликі три літа» висушили «добрі сльози, що лилися з Катрусею в московській дорозі», сприяли прозрінню. Особливо проявились нові настрої у поемі «Сон», де Т. Шевченко висловив свої погляди на політику царської Росії, на її загарбницькі настрої, дав оцінку цареві Петру I й цариці Катерині, які поставили собі столицю на кістках загнаних у неволю на чужину козаків; возвеличив гетьмана Полуботка, що його Петро «голодом замучив у кайданах». На світогляд Т. Шевченка впливали радикальні настрої 30–40-х років із культом декабризму, польська революційна думка й Міцкевич, пильне читання «Історії Русів». Як громадянський поет Т. Шевченко остаточно відійшов від захоплення козаччиною у творах «Холодний яр», «І мертвим, і живим...». Найсильнішим твором на громадянські теми є поема «Кавказ», присвячена пам'яті Якова де Бальмена. Російський імперіалізм із цілою системою ідей релігійних і політичних, які виправдовували його напад на лицарів Кавказу, втілюється в образі орла, який розриває Прометееве серце. З російською армією на Кавказ вступає моральне зіпсуття, політичне лицемірство, підміна понять, коли хижацькі дії виправдовуються християнськими намірами.

«Три літа» звичайно вважаються вершиною творчості поета. Однак не меншого значення набули його твори періоду заслання (1847–1859), зокрема медитативні елегії, ліричні поеми, які стали свідченням розквіту інтимно-ліричної творчості Т. Шевченка. Це були захаяльні книжечки, писані в казематах III відділу та на засланні. На думку М. Зерова, «вони остільки безпосередні та інтимні і разом з тим остільки сильні, що відразу ставлять Шевченка на одне з перших місць серед ліриків Слов'янщини». Серед цих поезій – пісні та пісні-романси

(«Ой одна я, одна», «Якби мені черевики», «Ой не п'ються пива-меди» та інші), елегії («За сонцем хмаронька пливе», «Мені однаково», «І небо невмите, і заспані хвили», «Не для людей, тієї слави» тощо), більші ліричні твори («Гори мої високі», «А. О. Козачковському» та інші). У деяких із них є яскраві картини спогадів про навчання в сільського дядка, минулих радощів, які змінюються невеселими пустельними пейзажами, описами казарми. Сарказм і глузування з себе поет змінює на слова надії. У поезіях, створених після повернення в Петербург, є роздуми про закони світу, переспіви Псалмів, для яких властиве сильне емоційне напруження, ораторський пафос.

Шевченкові поеми останнього періоду – «Неофіти» і «Марія» завершують ряд творів, присвячених стражданню матері, матері-покритки. Поема «Неофіти» написана в Нижньому Новгороді і присвячена М. Щепкіну, який приїздив туди, щоб побачитись із поетом. Твір навіяний згадками про царя Миколу («коронованого палача») та декабристів. Головна героїня поеми – Алкідова мати, яка служить спочатку офіційним богам Риму, а після смерті сина, послідовника Христа, віддає сили його справі. Цей образ навіяний постатями жінок-дружин та матерів декабристів. Героїня поеми «Марія» також по смерті сина створює гурток його послідовників і служить його переконанням.

Дослідники творчості Т. Шевченка наголошують, що в сфері етичних ідеалів для Шевченка не було нічого вищого за правду:

Ми просто йшли, – у нас нема
зерна неправди за собою («Доля»).

Учи неложними устами
сказати правду («Муза»).

Мені ж, о Господи, подай
любити правду на землі («Молитва»).

Шукання правди надає поезії Т. Шевченка особливої краси. Поет ставить її понад усе – і навіть лихо для нього через те огидне, що розходиться з ідеалами правди. Вже незадовго до смерті він писав: «і день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки?» Ця правда увібрала для Шевченка і волю, і любов, і братерство, і відродження. Правда для поета пов'язана не з помстою, а з милосердям і прощенням.

Арешт учасників Кирило-Мефодіївського братства науковці оцінюють як катастрофу для українського письменства, після якої в літературі утворилася «порожня діра» на довгі роки.

2.4. Проза, драматургія, щоденник Т. Шевченка

Дослідники стверджують, що Шевченкові належить близько двадцяти повістей російською мовою, якими опікувався М. Костомаров і довгий час (20 років) зберігав їх у себе. Але нині відомі дев'ять повістей: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», «Матрос, или Прогулка с удовольствием и не без морали». Десята «Повесть о безродном Петрусе» пропала в 60–70-х роках ХІХ століття. Твори датовані 40-ми і 50-ми роками, були написані в Новопетровському укріпленні, коли після трьох років поетового там перебування йому був полегшений режим і начальство не було занадто пильним до його літературних занять. Як зазначав сам Шевченко, це був своєрідний метод самоперевірки, чи не «зледащів» він, чи не «захолонув у неволі».

Підписував Т. Шевченко свої повісті псевдонімом «Кобзар Дармограй». Вони вважаються чи не найслабшою частиною його літературної спадщини, бо, як писав Шевченкові в листі П. Куліш, «щоб писати по-московськи, треба жити між московськими писателями і багато дечого набратися». Видавці не хотіли друкувати ці повісті, зокрема критик Аксаков відповів поетові так: «Я не советую Вам печатать эту повесть («Княгиня»): она несравненно ниже Вашего огромного стихотворного таланта... Вы лирик, элегист, Ваш юмор невесел, а шутка не всегда забавна. Правда, где Вы касаетесь природы, где только доходит дело до живописи – там все у Вас прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я без всякого опасения говорю Вам только голую правду... Имея перед собою описательное поприще, на котором Вы полный хозяин, Вы не можете оскорбиться, если Вы не умеете пройти по какой-нибудь степной тропинке».

Проте всі повісті згодом були опубліковані. І хоча вони не вирізнялися високою художньою якістю, вони дали широку реалістичну картину кріпосницької дійсності, в якій обов'язково присутні ідеально добрі, благородні люди. Наприклад, повість «Художник» є умовно автобіографічною, у ній розповідається про юнака, який під впливом оточення втрачає довіру до людей і гине як особистість. Цей твір присвячений темі кріпака-інтелігента (розповідь ведеться від першої особи), в образі оповідача автор змалював художника Івана Сошенка, але передав власні думки й переживання. В образі головного героя у першій частині повісті Шевченко показав самого себе. Оповідач подає історію викупу Шевченка з кріпацтва, показує його оточення в Академії мистецтв, відтворює атмосферу культурного й суспільного життя Петербурга, дає портретні замальовки й характеристики К. Брюллова,

О. Венеціанова, В. Жуковського, І. Сошенка та інших. Правдивість у змалюванні окремих епізодів і реальних осіб підтверджується записами в щоденнику і листами самого Шевченка. Другу частину повісті, в якій розповідається про одруження художника, його божевілля і смерть, автор побудував на художньому домислі. Основний сюжет супроводять паралельні історії з життя митців, у зв'язку з чим історія митця набуває типових рис, а трагічна розв'язка сприймається як наслідок умов, у яких перебували інтелігенти – колишні кріпаки. В образі художника Шевченко втілює свої юнацькі переживання і захоплення, наївну безпосередність і довірливість у ставленні до людей.

Близькою до попередньої повісті є «Музикант» – взагалі перший твір, в якому Т. Шевченко звернувся до теми кріпака-інтелігента і розповів про трагедію кріпака Тараса Федоровича. Здобувши музичну освіту в Італії, талановитий скрипаль не може далі вдосконалювати свою майстерність, бо після концерту перед захопленими гостями змушений виконувати обов'язки лакея.

В основу сюжету повісті «Несчастный» покладено спостереження Т. Шевченка над відданими в солдати на «виправлення» дворянськими й купецькими синками, яких він зустрічав в Орській фортеці й Новопетровському укріпленні. У повісті описана історія Іполита Хлюпіна, засланоного в солдати «по воле родительницы». Марія Федорівна намагається позбавити спадщини нерідних дітей, а свого сина Іполита розпестила так, що з нього виріс мерзотник і злочинець. З її волі Іполита відправили в солдати, а сама вона потрапила на лаву підсудних.

«Прогулка с удовольствием и не без морали» – останній прозовий твір Шевченка. У ньому викривається поміщицька сваволя й кріпосницька мораль. У повісті розповідається про розпусне життя ротмістра

Курнатовського, про його одруження з кріпачкою Оленою та переродження під впливом оточення, в яке він потрапив. Високі моральні якості, благородство Олени, дружні стосунки з гуманними сусідами-хуторянами позитивно вплинули на поведінку ротмістра і він порвав зі своїм минулим. Курнатовському автор ставить за приклад порядних, з високою духовною культурою кріпаків – Олену, наймита Прохора і зокрема Матроса Обеременка – інваліда, учасника оборони Севастополя, який замість пропонованої винагороди за хоробрість попросив звільнити сестру з кріпацтва (цей реальний факт Шевченко взяв із «Морського сборника» за 1855 рік). Загалом же повістям Т. Шевченка властива атмосфера журливого, проникливого ліризму, вони мають виразне антикріпосницьке звучання.

Т. Шевченко є також автором російськомовного щоденника («Журнал»), який є одним із свідчень духовного, інтелектуального життя поета, товаришем по засланням. Т. Шевченко почав вести його 12 червня 1857 року, а закінчив 13 липня 1858 року. Він подарував свій щоденник М. Лазаревському, з яким познайомився в Оренбурзі. У цьому цікавому документі привертають увагу:

- заплановані Шевченком зустрічі (з Я. Кухаренком, графом і графінею Толстими та ін.), про які він мріяв, очікуючи на звільнення;
- роздуми про трагічну долю затурканого і безправного солдата «в нашем православном отечестве»;
- опис солдатського убогого побуту, стосунків між рядовими та офіцерами, згадка про скандальний випадок, коли офіцери написали на Шевченка скаргу за те, що він відмовився з ними пиячити, звинувативши його в тому, що він не дотримується субординації;

– спогади про юність, навчання в Академії мистецтв, роздуми про живопис, естетичні переконання, про модні мистецькі течії;

– заглиблення у свій внутрішній світ, самоаналіз: «...Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо...».

У щоденнику Шевченка фігурують десятки імен друзів і ворогів, багатьом із них він дає вичерпну характеристику, захоплюється благородством одних і обурюється підлістю інших. Поет хронологічно послідовно описує свою подорож з Новопетровського укріплення через Астрахань, яке описує як брудне і занедбане містечко. На запрошення свого знайомого він займає каюту на пароплаві «Князь Пожарский» до Нижнього Новгороду і протягом кількох тижнів спостерігає волзькі краєвиди і пробує їх замалювати. У Новгороді Шевченка чекала неприємність: була реальна загроза, що його могли примусово етапувати назад в Оренбург на місце заслання. Тому за порадою друзів поет звернувся до лікаря, який установив, що Шевченко справді серйозно хворий і подорожувати далі не може. Шевченко описує в щоденнику місто, його жителів, своє захоплення актрисою Піуною (а потім і гірке розчарування нею), гостювання дорогого приятеля Михайла Щепкіна, який спеціально приїхав навідати давнього друга.

У «Журналі» відчувається туга за батьківщиною, звідси – мимовільне зіставлення українського та російського села, моралі, звичаїв: «... В великорусском человеке есть врожденная антипатия к зелени...».

Великороссийская деревня – это, как выразился Гоголь, наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима! Нигде прутика зеленого не увидишь, а по сторонам непроходимые леса зеленеют... В Малороссии – совсем не то. Там деревни и даже город укрыли свои белые приветливые хаты в тени черешневых и вишневых садов».

Велика увага в «Журналі» приділена періодові повернення в Москву, а потім і в Петербург, зустрічам поета з давніми друзями і знайомими.

Серед драматичних творів Т. Шевченка найвідоміша єдина завершена п'єса «Назар Стодоля», датована 1843 роком і вперше опублікована в журналі «Основа» завдяки П. Кулішеві. Вона має виразні романтико-героїчні та реалістичні риси. У ній розповідається про конфлікт інтересів та моральних якостей багатого сотника Хоми Кичатого та простого козака Назара Стодолі. Сотник Кичатий мріє про високі чини, «почот» і для досягнення цієї мети хоче видати заміж єдину свою дочку Галю (наперекір її бажанню і обіцянці вмираючій дружині) за багатого і старого полковника. Козак Назар Стодоля, Галин коханий і наречений, разом із побратимом Гнатом Карим бореться за своє кохання, навіть викрадає Галю, ризикуючи життям, А Гнат Карий у важку хвилину готовий пожертвувати собою заради щастя свого побратима. Твір насичений фольклорно-романтичними мотивами, а кращі персонажі наділені благородством, душевною щедрістю, вірність дружбі і коханню.

Ще поетові належала п'єса «Никита Гайдай» (1841), але автограф її невідомий. Відомо лише, що дія твору відбувалась у добі Б. Хмельницького, а головний герой трагедії був виразником патріотичних і волелюбних ідей самого Т. Шевченка.

Висновки. Значення постаті й творчості Т. Шевченка для українського народу неоціненне, адже він став «володарем у царстві духа», за словами Івана Франка, народившись в убогій кріпацькій хаті. Саме йому судилося розбудити національну свідомість своїх сучасників, затаврувати ганебну історію зрад та агресії у ставленні російського царизму до України, звернутися до українців усіх часів і куточків світу з проханням про об'єднання, про взаємну повагу і милосердя.

Список рекомендованої літератури

1. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
2. Зеров М. Тарас Шевченко. Біографічні студії (і далі за змістом) / М. Зеров // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – 601 с.
3. Франко І. Тарас Шевченко / І. Франко // Твори : в 20 т. – К. : Держ. видавництво художньої літератури, 1966. – Т. 17. – С. 84–94.
4. Дзюба І. Тарас Шевченко (передмова до «Шевченкової енциклопедії») / І. Дзюба // З криниці літ : у 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – Т. 3. – С. 8–98.
5. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні / І. Дзюба // З криниці літ : у 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – Т. 3. – С. 99–131.

Запитання для самоконтролю

1. За що, по-вашому, В. Белінський так різко негативно і лайливо оцінив Шевченкові поеми «Сон» і «Гайдамаки»?

2. У чому полягала ідеологічна заангажованість трактування творчості Т. Шевченка в роки радянського тоталітаризму?

3. Як ставився Т. Шевченко до ідей Кирило-Мефодіївського братства?

4. Який період і чому в житті поета став часом його прозріння («... І я прозрівати став потроху»)?

5. Яке значення мають повісті Т. Шевченка, написані російською мовою?

Тести для самоконтролю

1. Хто із дослідників творчості Т. Шевченка вперше поставив поета на один рівень із Пушкіним і Міцкевичем та відзначив його народність:

- а) П. Куліш;
- б) М. Костомаров;
- в) І. Франко;
- г) М. Драгоманов?

2. Хто із науковців довгий час очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка і започаткував видання «Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка»:

- а) І. Франко;
- б) М. Драгоманов;
- в) М. Грушевський;
- г) О. Кониський?

3. Хто автор статуту Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу»:

- а) М. Костомаров;
- б) П. Куліш;
- в) М. Грушевський;
- г) Г. Квітка-Основ'яненко?

4. Якими роками позначений у житті та творчості Т. Шевченка період «трьох літ»:

- а) 1838–1841;
- б) 1859–1861;
- в) 1843–1845;
- г) 1845–1847?

5. Які із названих поем Т. Шевченка належать до останнього періоду:

- а) «Неофіти», «Марія»;
- б) «Сон», «Кавказ»;
- в) «Катерина», «Гайдамаки»;
- г) «Назар Стодоля», «Наймичка»?

6. Яким псевдонімом підписував Т. Шевченко свої повісті:

- а) Рудий Панько;
- б) капітан Бонвіван;
- в) кобзар Дармограй;
- г) Баштовий?

7. Який історичний твір мав великий вплив на світогляд Т. Шевченка:

- а) «Історія Русів»;
- б) «История государства Российского»;
- в) «Повість минулих літ»;
- г) «Літопис Самовидця»?

8. Чийм коштом був надрукований у 1840 році в Петербурзі «Кобзар» Т. Шевченка:

- а) Є. Гребінки;
- б) К. Брюллова;
- в) В. Григоровича;
- г) П. Маргоса?

9. Яка праця О. Кониського вважається найповнішою біографією Т. Шевченка:

а) «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя»;

б) «Слово над гробом Шевченка»;

в) «Життя Тараса Шевченка»;

г) «Геній і коментатори його творчості»?

10. В якому місті діяло Кирило-Мефодіївське братство:

а) у Петербурзі;

б) у Києві;

в) у Харкові;

г) у Москві?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте слова І. Франка про Т. Шевченка (стаття «Тарас Шевченко»):

«Справді незвичайне, бурливе, повне конфліктів і перемін долі було се життя, багате на терпіння, але не позбавлене й радості, дружби, симпатії, подиву і тихої любові, – велика і всестороння школа для поета. І коли з чисто людського погляду мусимо обурюватись на долю, котра так тяжко побивала поета, то з погляду артистичного випадало б нам благословити її. Терпіння чоловіка, одиниці, перетопилося для нас у брильянти, котрими величається цілий народ, уся Слов'янина. Без тих тяжких і перемінних пригод, котрі сто раз більше і ліпше дозволяли Шевченкові пізнати світ і людей, ніж не знати яка школа, ніж тисячі прочитаних книжок, – не був би він здужав видобути з своїх грудей таких глибоко правдивих, натуральних і проймаючих тонів, які видобувати вміє один тільки народ з своєї мільйонної груді і з вікового досвіду...».

РОЗДІЛ 3

М. Костомаров і П. Куліш у літературному процесі 1-ї половини ХІХ століття

3.1. М. Костомаров – поет-романтик, науковець, прозаїк.

3.2. Світогляд, громадська діяльність і письменницький доробок П. Куліша.

3.3. Журнал «Основа» та його автори.

3.1. М. Костомаров – поет-романтик, науковець, прозаїк

Доля щільно переплела життя Миколи Костомарова, Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша. Найтісніше вони були пов'язані в період діяльності Кирило-Мефодіївського братства. М. Костомаров – син українки-кріпачки і дворянина. Розумний, працьовитий, він здобув блискучу освіту (заради волі сина його мати відмовилася від претензій на спадщину загиблого від рук повсталих селян батька Миколи Костомарова). Майбутній історик навчався в Харківському університеті, там він написав свою першу дисертацію («Про причини і характер унії в Західній Росії» (1840), але вона була заборонена через невідповідність її змісту казенним церковним догмам. Міністр освіти граф Уваров розпорядився її спалити, що й було виконано. І хоч учений захистив пізніше (1843) іншу дисертацію («Про історичне значення російської народної словесності»), на кафедрі в Харківському університеті він не влаштувався і мусив стати учителем гімназії в Рівному. У 1846 році він виступив із блискучою лекцією в Київському університеті та був обраний на посаду професора кафедри. Викладаючи, М. Костомаров збирав у себе на квартирі

талановитих студентів, читав лекції в жіночому пансіоні, де познайомився із здібною піаністкою Аліною Крагельською, яка стала йому нареченою. Про зворушливу історію їх стосунків написав у своєму романі «Аліна і Костомаров» Віктор Петров.

Весілля Костомарова повинно було відбутися після вінчання 30 березня 1847 року. Однак напередодні М. Костомарова заарештували після обшуку у справі Кирило-Мефодіївського братства і, протримавши дві доби в «кутузці», відправили в Петербург. Приголомшений такими обставинами, він навіть оголосив голодування, вирішивши заморити себе голодом, як колись вчинив римський історик Кремуцій Корд (герой однойменної автобіографічної драми).

На допиті йому вдалося, не виказавши нікого, переконати слідчих, що він користувався «неблагонадійними» рукописами (зокрема й віршами Т. Шевченка, знайденими під час обшуку) винятково з науковою метою.

Прибувши у 1848 році на заслання в Саратов, М. Костомаров познайомився з М. Чернишевським, працював статистом, писав історичні розвідки: «Бунт Стеньки Разина», «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», «Гетманство Выговского» та інші. Саме на засланні М. Костомаров створив кращі балади «Брат з сестрою», «Співець Митуса», «Ластівка» тощо. Там само була написана драма «Кремуций Корд» про суд імператора Тіберія над істориком, який прихильно писав про Брута і Кассія – убивць тирана Юлія Цезаря. До Костомарова поблажливо ставилася влада Саратова, у 1852 році йому дозволили полікуватися у Криму, працювати в бібліотеках Петербурга. Як і Т. Шевченко, він відбув 10 років заслання, був офіційно звільнений у 1856 році і відразу ж виїхав на два роки за кордон.

Коли М. Костомаров був за кордоном, звільнений Т. Шевченко відвідав у Саратові його матір, і лише наприкінці літа 1858 року давні друзі зустрілись у Петербурзі в майстерні Т. Шевченка. У 1859 році М. Костомаров став професором в університеті. А після першої лекції захоплені студенти винесли його до екіпажу на руках. Після Шевченкової смерті посилювалися творчі стосунки М. Костомарова та П. Куліша. Вони разом подорожували по Європі, Костомаров рецензував роман «Чорна рада». М. Костомаров часто захищав свого друга від звинувачень, терпів образи і від Куліша. Складні стосунки склалися між ними з приводу оцінення історії України ще за життя Шевченка. Шевченко не сприйняв Кулішевого аристократизму, а Куліш – козацько-бурлацького демократизму поета. Куліш називав Шевченка «мучеником людинолюбства», а через багато років назвав його музу «напів'яною». Категорично оцінював Куліш і Костомарова. Вони порозумілися на ґрунті несприйняття гетьманщини, але й тут мали розбіжності, бо Костомаров заперечував методи ліквідації Січі, заслання П. Калнишевського, введення кріпаччини. Цього було досить, щоб стосунки зіпсувалися.

Останні роки життя М. Костомаров багато працював і подорожував. У 1873 році (у віці 56 років) він випадково зустрівся з Аліною Крагельською (з якою порвав стосунки після свого арешту) та одружився з нею (на той час вона була вдовою). Помер історик у 1885 році і похований у Петербурзі, свою бібліотеку він заповів Київському університету.

Як поет-романтик, вихованець харківської школи М. Костомаров є автором збірок романтичних поезій «Українські балади» (1839) і «Вітка» (1840). Його поетичний псевдонім – Ієремія Галка. Костомаров – автор романтичних драм, написаних на історичні теми («Сава

Чалий», «Переяславська ніч», «Драматичні сцени із 1649 року», «Кремуцій Корд», «Елліни Тавриди» та інші). На перший план у цих драмах починає виходити трагедія вітчизняної історії, яка проголошує любов до рідної землі, самопожертву в ім'я її волі. М. Костомарова цікавили не родинно-побутові чи соціально-побутові конфлікти, а персонажі – носії ідеї, які поставили перед вибором між своїм і чужим, між обов'язком і почуттям, між правдою і покаранням за неї. Герої драматичних творів Костомарова виступають рупорами авторських ідей: протиставлення духу християнського миролюбства розбратові; верховенство патріотичного обов'язку над коханням.

Новою постаттю був М. Костомаров і як історик. Він зробив відкриття, яке визначило сутність праці багатьох наступних істориків: «Отчего же во всех историях толкуют о выдающихся государственных деятелях, иногда о законах и учреждениях, но как будто пренебрегают жизнью народной массы? Бедный мужик, земледелец, труженик как будто не существует для истории; отчего же история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствованиях, способе проявления его радостей и печалей?». Таким чином, М. Костомаров формує концепцію української історичної школи. Якщо М. Карамзін пише «Историю государства российского», то українські науковці пишуть «Историю українського народу». Ідея вивчати історію не лише за літописами й документами, а й у живому народі була передовою в тодішній науці і вироблена вона була М. Костомаровим лише на українському ґрунті, бо ще Шевченко писав, що «кроваві трагедії на Україні були справою цілої нації і ніколи не здійснювались ті вчинки з волі одного якого-небудь пройдисвіта на подобу, наприклад, Катерини Медичі».

Вдалим синтезом української суспільно-політичної думки в Україні 40-х років були «Книги буття

українського народу». Це був стилізований під Святе Письмо тексти про місце і роль української нації в системі інших націй і держав. Цей твір дає філософське розуміння історичного процесу людства, поняття про майбутнє суспільство, збудоване на принципах християнської моралі. Порушення такого принципу, узурпація влади царями й панами веде народи до загибелі. М. Костомаров визначає Україну як самовартісну самостійну частину слов'янщини.

У пізнішій праці «Две русские народности» М. Костомаров доводить, що великоросійська народність з'явилася на північному сході Київської Русі в XII столітті. Основним же народом Київської держави були українці. Учений подав детальний опис відмінностей у різних сферах життя: релігії, народній філософії, побуті, сімейних стосунках тощо. З праці вченого, з одного боку, випливало, що росіяни й українці – різні народи, а з іншого (і в цьому парадокс) – він несподівано робить висновок, що це один народ, який складається з «двух русских народностей», які доповнюють одна одну і можуть розвиватися лише в єдності.

Ці самі ідеї М. Костомаров виклав і в статті «Воспоминание о двух малярах», спроектувавши їх на творчість Т. Шевченка, вважаючи, що «будучи малороссийским поэтом по форме и языку, Шевченко в то же время и поэт общерусский». У цій статті М. Костомаров нарікав, що українська народна поезія згасає, а через десять років (у 1871 р.) заявив, що від 1863 року українська література взагалі припинила своє існування. Такий внутрішній парадокс М. Костомарова (у спробі захистити Україну та одночасно догодити великоросійському шовінізму) звів його зрештою на манівці малоросійства і став добрим уроком для наступників (М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Б. Грінченка та інших).

М. Костомаров брав участь у виданні журналу «Основа», друкувався майже в кожному номері. Редагував журнал «Вестник Европы», його праці були надруковані у виданнях «Отечественные записки», «Современник», «Киевская старина», «Русская старина» тощо. У 70-х роках М. Костомаров написав низку повістей, зокрема, «Сорок лет. Малороссийская сказка», «Сын. Рассказ из времени XVII века», «Кудеяр. Историческая хроника в трех книгах», «Холуй. Эпизод из исторической бытовой русской жизни XVIII века», «Черниговка. Быль второй половины XVII века» та інші. Для сюжетів М. Костомаров брав легенди, власні життєві пригоди, судові справи. Перш за все він прагне «представить в повествовательной форме черты нравов, понятий и обычаев, домашнего быта в XVII веке». Ця риса історика-антиквара нагадує популярні в Росії XIX століття вальтерскоттівські романи з їх детальними описами одягу, зброї, зброї, житла тощо.

М. Костомаров-фольклорист – автор досліджень «Славянская мифология», «Великорусская песенная поэзия», «Об историческом значении южнорусского песенного творчества», «История казачества в южнорусских народных песнях» тощо. Він цікавився в рамках міфології різними забобонами, віруваннями: в нечисту силу, упирів, привидів, віщі сні, переселення душ тощо. В останні роки життя опублікував кілька таких оповідань і повістей: «Большая», «Тайновидец», «Фаина», «Приключения по смерти» та інші.

3.2. Світогляд, громадська діяльність і письменницький доробок П. Куліша

Тісно співпрацював із Т. Шевченком та М. Костомаровим і П. Куліш. Саме він взявся написати текст до Шевченкового альбому «Живописная Украина»

(1844), а згодом запропонував влаштувати поета на роботу в Київську «Комісію для розбору древних актів». У Куліша на весіллі Т. Шевченко був боярином, а під час Шевченкового заслання саме П. Куліш у 1857 році надрукував (порушивши заборону) твори поета-засланця. У прощальному «Слові над гробом Шевченка» він обіцяв собі простувати слідами Шевченка, але, на жаль, не зміг цього зробити з багатьох причин – різні політичні погляди, честолюбство, а то й заздрість до Шевченкового генія не дозволили йому змовчати там, де варто було промовчати. Спочатку він прославляв Т. Шевченка як народного поета, а потім різко осуджував його радикальні погляди, «гайдамацтво», намагався позмагатися з ним у поезії, але, як писав І. Франко: «Не було в Куліша тільки одного – Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття».

Народився П. Куліш у містечку Воронежі на Чернігівщині (нині Шосткинський район Сумської області). Навчався в Новгород-Сіверській гімназії, Київському університеті, викладав у Луцькому дворянському училищі. Будучи студентом університету, уклав збірку пісень, записаних від матері, чим сподобався професору М. Максимовичу, який підтримував його. Згодом П. Куліш несправедливо критикував свого вчителя та їх стосунки стали ворожими.

На початку 40-х років П. Куліш написав кілька оповідань російською мовою, повість із народного життя «Огненный змей», історичний роман «Михайло Чарнышенко», віршовану історичну хроніку «Украина» та оповідання-ідилію «Орися». У 1845 році петербурзький журнал «Современник» починає друкувати розділи роману «Чорна рада», й одночасно редактор «Современника», ректор Петербурзького університету, П. Плетньов запрошує Куліша на посаду викладача. Перед Кулішем прослався шлях за кордон і стрімка кар'єра науковця, але у

Варшаві в 1847 році стався арешт у справі Кирило-Мефодіївського братства. «Щире каяття» та клопотання сановитих друзів дружини О. Білозерської полегшили і пом'якшили покарання – Куліш провів два місяців у військовому шпиталі і три роки з дружиною прожив у Тулі. Там він продовжив наукову і письменницьку роботу – написав історичну розвідку «История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца», історичний роман «Алексей Однорог», автобіографічний роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени» тощо.

Повернувшись у Петербург, П. Куліш під криптонімом «Николай М.» друкується, порушивши заборону, в «Современнике», веде справи купівлі хутора, що дає йому можливість особисто познайомитись із матір'ю Миколи Гоголя і підготувати до видання шеститомне зібрання творів і листів Гоголя, а також наукову розвідку «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя», яка з'явилася у 2 томах.

У 1856–1857 роках з'явилась вийшла друком знаменита праця «Записки о Южной Руси» (2 томи) – збірка фольклорно-етнографічних матеріалів, написана «кулішівкою» (придуманий Кулішем перший український фонетичний правопис), а також надрукований роман «Чорна рада», читанка і «ГраMATка» Т. Шевченка, збірка «Народні оповідання» Марка Вовчка. Усе це та багато іншого П. Куліш надрукував у власній друкарні. Повернувшись на початку 60-х років із Європи, П. Куліш став лідером літературного і громадського життя. Він видав альманах «Хата», в 1861 р. взяв найактивнішу участь у виданні журналу «Основа», від імені української громади виряджав в останню путь в Україну труну з тілом Т. Шевченка.

За кордоном П. Куліш відновив свою поетичну творчість. Так з'явилася збірка поезій «Досвітки» (1862),

яка свідчила про прагнення П. Куліша ударити в Шевченкові струни, замінити його:

Ой, мовчав я, браття,
словом не озвався,
поки батько український
піснею впивався.
Чи ж довіку, браття,
будемо мовчати, –
благословіть мені кобзу
німую узяти!

У збірці є балади, думи (сповнені історичного змісту), пісні-романси, в яких Куліш наближається до раннього Шевченка: він славить «сірому убогу», славить наливайківців, солідаризується з ними («Кумейки», «Солониця»). Поемою «Великі проводи» П. Куліш намагається вийти з-під Шевченкового впливу і подає героя (Голку) по-новому: це освічена, культурна, гуманна особистість – протилежність «гайдамацтву». Поема – внутрішня полеміка з «Гайдамаками» Т. Шевченка.

Із 1864 року П. Куліш чотири роки працював у Варшаві на посаді директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів. Вважаючи свою русифікаторську місію відновленням історичної справедливості щодо колишньої загарбницької політики Польщі стосовно України, П. Куліш вивчав архіви, робив виписки для своїх майбутніх праць. Він добирав матеріали для обґрунтування думки про негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток культури й державності України. Ці ідеї П. Куліш втілював згодом у праці «История воссоединения Руси», де він пранув документально підтвердити ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу роль польської шляхти,

ополяченого українського панства і російського царизму в Україні.

П. Куліш полемізував із поглядами М. Костомарова, а відомою приміткою, де нападав на «П'яну музу» Т. Шевченка і де сказав, що в його поезії багато сміття і полови, налаштував проти себе все українське громадянство. Сам же Куліш був упевнений у власній правоті, вважав себе невизнаним обранцем, який мав намічати стежки українського життя.

У своїх помилкових і шокуючих українське громадянство поглядах П. Куліш проявив і раціональні зерна: свідомо деідеалізуючи козаччину, він започаткував критичний погляд на історичне минуле України. Йому належить першість в опублікуванні багатьох пам'яток української історії, зокрема «Літопису Самовидця» та інших козацьких літописів. Одним із перших П. Куліш відійшов від стереотипних ідеалів минулого, хоча й сам часом помилявся.

В іншій історичній праці «Отпадение Малороссии от Польши» П. Куліш спробував розглянути історичне минуле України з позицій наукової об'єктивності, хоча також знову виніс категоричний присуд козаччині і критикував Хмельницького.

Після Емського указу 1876 р. П. Куліш розчарувався в «москвофільських» симпатіях. Він оселився на своєму хуторі Мотронівка, який купив у братів Білозерських (братів своєї дружини), господарював, уклав збірку статей і художніх творів «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), яку після появи заборони. Цензурна заборона книги навела Куліша на думку покинути Росію і «перенести свій курінь» у Галичину, де він видав збірку «Хуторна поезія» (1882). Потім П. Куліш повернувся додому, незважаючи на те, що відмовився від російського громадянства.

П. Кулішеві належить цикл публіцистично-розповідних творів – «Листи з хутора», опублікованих в «Основі». Мандруючи по Європі і приглядаючись до тодішніх здобутків цивілізації, письменник не захоплювався ними, а ще глибше перейнявся вірою в майбутнє природно-патріархального побуту. Його захопив ідеал хутірського життя як форми практичного втілення руссоїстської ідеї гармонійного життя серед природи.

Проживання на хуторі, перейменованому на честь дружини на «Ганнину пустинь», було далеким від ідилії: пожежа, постійна матеріальна скрута, нестача грошей, потреба заробляти на життя журналістською роботою, старість і хвороби. Увесь цей час до самої смерті П. Куліш працював над перекладом Біблії українською мовою, у ці ж роки випустив збірку поезій «Дзвін», книгу перекладів «Позичена кобза» (обидві у Женеві в 1893 і 1897 роках). Повсякчас відчуваючи нестатки, П. Куліш увесь прибуток від збірки «Дзвін» передав на підготовку в Галичині видань Народ» і «Хлібороб».

У поезіях книги «Дзвін» автор торкається чотирьох основних тем: Шевченко і українська громада; роль Петра I і Катерини для України, впевненість у власній перевазі й правоті; тема українського слова; тема світлого й радісного споглядання світу природи і людини.

До збірки «Позичена кобза» увійшли переклади творів чотирьох світових поетів – Гете, Шіллера, Гайне та Байрона. На висновок пізнього Костомарова, що українська література повинна стати літературою для домашнього вжитку, Куліш відповів перекладами творів світового письменства. Після збірки «Досвідки» Куліш зрозумів, що не можна йти далі стежками Т. Шевченка, ставати його епігоном, а необхідно шукати нових доріг, у даному разі – перекладати світову класику.

Крім названих збірок, П. Куліш є автором драматичної трилогії «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай», поем «Куліш у пеклі», «Грицько Сковорода», «Уляна-ключниця», «Магомет і Хадиза», «Великі проводи» та інших. Серед перекладів – «Чальд Гарольдова мандрівка», «Дон Дуан». «Шильйонський в'язень» Байрона, 13 п'єс Шекспіра, більша частина Біблії.

До прозової спадщини необхідно віднести: оповідання «Орися», збірку «Записки о Южной Руси», «Листи з хутора», «Гордовита пара», «Січові гості», «Мартин Гак», «Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад», «Алексей Однорог», «Чорна рада» тощо.

3.3. Журнал «Основа» та його автори

Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства літературне життя відновилося нескоро, лишедесь близько 1858 року, коли в Петербурзі почали збиратися колишні братчики та організувалася їх ціла громада (Т. Шевченко, М. Костомаров, Оп. Маркович, В. Білозерський та інші). Тоді ж постало питання про власний друкований орган, дозволу на який почав домагатися П. Куліш. Йому було відмовлено через скандальну політико-публіцистичну ситуацію навколо його імені. Кулішеві вдалося випустити лише скромний альманах «Хата». Дозволили видавати журнал під назвою «Основа» братові його дружини – Василю Білозерському. Журнал виходив лише впродовж двох років, але в літературному житті став помітним явищем. Одночасно з «Основою» в Чернігові видавався інший друкований орган – газета «Черниговский листок» (1861–1863), редактором якої був байкар Леонід Глібов. В. Білозерський був редактором «Основи» лише

формально, фактично його редагував П. Куліш і частково М. Костомаров. Журнал щоправда швидко занепав, бо редакційна справа була недостатньо організована, а В. Білозерський був не досить авторитетним в очах найближчих співробітників. Програма журналу, зазначають дослідники, була невиразна, сформульована туманно та обтічно: «Общечеловеческое просвещение, в применении к местным условиям края, будет руководящею идеею редакции». Таке формулювання не з'ясувало позицій журналу, як і загальні фрази про те, що «Основа» буде відкрита «для всякого честного слова о нашем южном крае».

Між П. Кулішем і М. Костомаровим скоро виникли непорозуміння: Куліш звинувачував колегу в некомпетентності і двоїстості політичної позиції: «Он присваивает себе право второй цензуры, хочет убождать панов и полюбится им своим журналом, тогда как панское негодование я считаю заслугою украинской литературы».

Участь у виданні «Основи» брали і колишні члени Кирило-Мефодіївського юратства Т. Шевченко, М. Максимович, Я. Щоголів, Л. Глібов та інші особистості, чий світогляд був сформований у 40-ві роки ХІХ століття. На сторінках журналу пробували сили молоді науковці, які утворили свій осередок у Києві, – П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський – активні діячі новоствореної київської української громади. В «Основі» почав свою літературно-дослідницьку діяльність Іван Білик (Рудченко). За підписами Іван Руїна, Іван Кивайголова він друкував фольклорні записи і дослідження. Трохи осторонь журналу стоїть Олекса Стороженко, який поглядами та літературними уподобаннями належав дошевченківській добі з її козакофільською романтикою та етнографічно-побутовою манерою письма. До

«основ'янського» оточення належала і Марко Вовчок, яка за віком була ближчою до молодого покоління письменників, а за особистими зв'язками та літературними смаками була близькою до колишніх братчиків, до яких належав і її перший чоловік Опанас Маркович. Заслужують на увагу в цьому контексті і постаті забутого ще за життя талановитого прозаїка Анатолія Свидницького та письменниці Ганни Барвінок (Олександри Білозерської – дружини П. Куліша).

Т. Шевченко «Основи» вже не побачив, хоча твори його було заплановано вмістити на сторінках журналу. У першому номері часопису було вміщено п'ять його поезій, а вже другий номер повідомив про смерть поета. Наступні номери журналу містили спогади про Шевченка Л. Жемчужникова, «Воспоминание о двух малярах» М. Костомарова, статті О. Кониського, О. Навроцького, М. Максимовича, інших біографів-науковців. В «Основі» були опубліковані також вибірка Шевченкових листів та уривки з його «Журналу».

Зрозуміло, що найяскравішими постатями журналу були Куліш і Костомаров, які задавали тон суспільному обличчю видання (торкалися проблем відродження України, державного устрою на федеративних засадах), у чому легко можна було впізнати колишніх кириломефодіївців з їх романтичними уявленнями (Кулішеві «Листи з хутора», наприклад). Колишні братчики заперечували прищеплення народів матеріалізму, вважали, що просвіта повинна проводитися у православно-релігійному дусі.

Одночасно з «Основою» у Чернігові видавався «Черниговский листок» – двомовна (як і «Основа») міська газета, редактором якої був Л. Глібов. У програмі газети передбачалося: «небольшие стихотворения, рассказы на великорусском и южнорусском языках, путевые записки,

очерки из народного быта, анекдоты, сцены, юмористические заметки и т. д.». «Черниговский листок» мав бути тижневиком, але через інші заняття редактора, який вчителював тоді в Чернігівській гімназії», видання з'являлося нерегулярно, особливо в місяці, коли тривало навчання. Сам видавець постачав і літературний матеріал, друкував у газеті свої українські і російські вірші. У 1863 році газета була закрита у зв'язку з політичною справою.

До письменників «Основи» належав Олекса Стороженко, який не вважав себе професійним літератором, бо був військовою людиною, а в останні роки життя – повітовим предводителем дворянства. О. Стороженко був також чудовим музикантом (віолончель), живописцем і скульптором. Його літературна спадщина невелика, частина її – твори російською мовою. Був співробітником «Основи», автором збірки «Українські оповідання», яка з'явилась у Петербурзі окремим двотомником у 1863 році. Письменник друкувався в «Северной пчеле», «Библиотеке для чтения», «Отечественных записках», у галицьких виданнях.

На жаль, після грубої необ'єктивної критики в журналі «Современник» О. Стороженко припинив творчість українською мовою: «В 1863 году вышли в свет мои украинские оповидання. Вслед за их появлением явилась в «Современнике» не критический разбор, а просто ругня и наглая ложь... Я мало обратил внимания на выходку «Современника», но восстали другие и, представьте себе, из русских, между тем как наши: Кулиш, Костомаров, Белозерский и др. занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не наершилась ни одна украинская душа. С тех пор я дал честное слово прекратить писание на родном языке и, как видите, сдержал слово». Можливо, письменник бачив сам, що його

творчість була явищем запізнілим, адже він не закінчив навіть свого улюбленого твору – повісті «Марко проклятий».

Стороженкові оповідання можна поділити на три групи: гумористичні оповідання, що базуються на історичних анекдотах («Вуси», «Голка»); ілюстрації народних приказок («Вчи лінивого не молотом, а голодом»); історичні оповідання. У творчій манері О. Стороженко дещо схожий з Квіткою-Основ'яненком. Їх ріднить манера додавати до теоретичного твердження ілюстрацію – народний анекдот, але якщо Квітка-Основ'яненко ховається за образом дідуся-оповідача, то Стороженко щоразу в усній оповіді подає нове обличчя.

Упевнено і надовго в центрі літературного процесу стала Марко Вовчок (Марія Вілінська, Маркович). Росіянка за походженням, навчалась у Харківському пансіоні, жила в Орлі у тітки. У сімнадцять років вийшла заміж за Опанаса Марковича, засланоного в Орел за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Подружжя жило в Чернігові, Києві, Немирові. У 1857 році були надруковані (П. Кулішем у його друкарні) «Народні оповідання», які мали великий успіх. Ці оповідання були перекладені І. Тургенєвим («Русский вестник», журнал «Основа» надрукував повість «Інститутка». Улітку в 1859 році, проживши півроку в Петербурзі, письменниця виїхала за кордон. Вона розлучилась із Опанасом Марковичем, а згодом втратила зв'язки з українським літературним життям, стала співробітницею російської періодичної преси («Отечественные записки»). Вийшовши знову заміж у 1872 році, Марко Вовчок змінює місце проживання відповідно до роботи свого чоловіка – Кавказ, Київщина, Саратов, знову Кавказ, де в 1907 році письменниця померла на власному хуторі під Нальчиком.

Марко Вовчок написала багато оповідань, повістей і романів російською мовою – «Игрушечка», «Купеческая дочка», «Тюлевая баба», «Живая душа», «Теплое гнездышко» та інші. Головними темами «Народних оповідань» є кріпацтво («Горпина», «Козачка», «Одарка», та ін.), проблеми вільних людей («Сестра», «Чумак», «Сон»), обробка народних легенд-переказів («Данило Гурч», «Максим Гримач»). У 60-х роках були написані оповідання поглибленого психологічного характеру, казки, побудовані на фольклорному матеріалі («Кармелюк», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Невільничка» та ін.).

Ще за життя письменниці неодноразово підіймалося питання її авторства: хто ж насправді створив «Народні оповідання»? Різні позиції тут займали П. Куліш, Б. Грінченко, І. Франко та інші літературознавці й письменники.

Серед авторів «Основи» були також майже забуті сьогодні письменники Петро Кузьменко, Матвій Симонов, Степан Ніс та інші. Постать Ганни Барвінок, наприклад, цікава не лише тим, що вона була дружиною Куліша, а й тим, що Куліш вважав її антагоністом Марку Вовчку, причому не в художньому, а в тематичному плані: «Вбачаючи, що сей Вовчок малює тільки гірку долю кріпаків та зневажливе панство, і все на один лад – взялася Ганна Барвінок малювати й простацтво панів з широкого погляду». Ганна Барвінок – авторка близько тридцяти творів (збірка «Оповідання з народних уст»), які тематично були присвячені, перш за все, родинному життю і жіночій долі («П'яниця», «Королівна», «Перемога»). Ні художнім рівнем, ні громадським значенням її твори не піднялися вище середнього рівня прозаїків «Основи».

Однією з найтрагічніших постатей в українській літературі та серед авторів журналу «Основа» є забутий

ще за життя прозаїк, творець першого українського соціально-психологічного роману Анатоль Свидницький (1834–1871). Син сільського священика, навчався в бурсі та духовній семінарії, але на останньому році навчання покинув семінарію і проти волі батька вступив до Київського університету на медичний, а потім на історико-філологічний факультет. Через нестатки покинув навчання, вчителював, друкувався в газеті «Киевлянин» тощо. А. Свидницький – автор понад двадцяти творів – «Два упрямых», «Конокрады» та інших. Письменник звернувся до опису життя незвичайних героїв: конокрадів, фальшивомонетників, злодіїв, контрабандистів, жебраків тощо. Його перша збірка теж називалася «Народні оповідання» – це були казки фольклорного походження «Недоколисана», «Проти сили не попреш», «Іван Доробкало» та інші. Спеціально для журналу «Основа» А. Свидницький написав роман-хроніку «Люборацькі», який так і не був надрукований через те, що підіймав гострі соціальні питання і був присвячений життю духівництва. Лише через 23 роки після написання І. Франко опублікував його в журналі «Зоря» і написав про вже померлого автора статтю.

У центрі роману – життя сім'ї православного священика отця Гервасія (звідси – жанр хроніки). Четверо діток – Мася, Оріся, Текля і Антось – кожен по-своєму зазнає жорстоких життєвих випробувань. Трагічна доля кожного з них свідчить про різкий контраст між надіями героїв та реальністю. Випадково йде з життя батько – о. Гервасій, але немає нічого випадкового в тому, що його дітям судилося мученицьке життя і смерть (крім Теклі). В їхній життєвій історії виявився згубний вплив денационалізації школи, відрив від національного ґрунту (Мася скалічена польсько-шляхетським вихованням, Антось – московською бурсою). Моральне падіння Масі, її

відмова від національної основи, зневага до родини – наслідок недалекоглядної батьківської турботи про майбутнє. З образом Антося пов'язана проблема фізичного й духовного скалічення, страху перед покаранням у духовному навчальному закладі (семінарії – «свинарії»), де герої проходять шлях від заляканого звірятка до «філософа». Інші герої (донощик Робусинський, п'яниця Тимоха Петропавлівський – чоловік Орісі, який убиває її) – це втілення великодержавницького підходу до «іногородців», найвищим моральним законом якого є шовіністський кулак. Теклю церковна влада віддає в монастир, аби вона не претендувала на батьківську парафію. Занудьгував і помер Антося, а його кохана Галя, вийшовши заміж за Робусинського і посвіши разом із ним сирітську парафію, говорить: «Антоній умер, а я собі щаслива». Наклала на себе руки Мася від розпачу, що не може бути багатою та успішно вийти заміж за «панича». Ось так хитання між панським будинком, образно кажучи, і селянською хатою обертається непоправною трагедією.

Висновки. Отже, для першої половини XIX століття стали знаковими імена не лише І. Котляревського і Т. Шевченка, а й Кирило-Мефодіївських братчиків – П. Куліша, М. Костомарова. Їх дітище – журнал «Основа» (ймовірно від хутора «Основи», де колись жив обожнюваний Кулішем Г. Квітка) став осередком, навколо якого згуртувалися молоді письменники Марко Вовчок, Ганна Барвінок, О. Стороженко, А. Свидницький та інші. Головними темами, які розробляли ці автори, були демократичні теми історичного минулого, згадки про романтику козацьких часів (П. Куліш, М. Костомаров, О. Стороженко), звернення до життя простого люду, утвердження гуманістичних тенденцій у літературі. Ці письменники були авторами низки літературно-критичних,

публіцистичних, наукових, історичних праць, присвячених проблемам української літератури, історії, мови, національного характеру тощо.

Список рекомендованої літератури

1. Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Смілянська // Твори : у 2 т. / М. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 5–37.
2. Зеров М. М. І. Костомаров / М. Зеров // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 80–86.
3. Костомаров М. Твори : у 2 т. Т. 2. Повісті / М. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – 780 с.
4. Зеров М. «Досвітки». Літературна діяльність Куліша в 70–90-х рр. / М. Зеров // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 204–212.
5. Зеров М. Літературне життя 60-х рр. «Основа» / М. Зеров // Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 213–219.
6. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 5–30.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягало новаторство М. Костомарова як професійного історика?
2. Яке завдання ставив перед собою М. Костомаров-прозаїк, працюючи над історичними повістями?
3. Які відомі твори і збірки (оповідань, фольклорних матеріалів) надрукував П. Куліш у власній друкарні?
4. Чому журнал «Основа» проіснував лише два роки?
5. Хто з відомих і маловідомих письменників та науковців друкувався в «Основі»?

Тести для самоконтролю

1. Хто був автором дисертації «Про історичне значення російської народної словесності»:
 - а) П. Куліш;
 - б) М. Максимович;
 - в) М. Костомаров;
 - г) П. Гулак-Артемівський?
2. Хто є автором драми «Кремуцій Корд»:
 - а) Т. Шевченко;
 - б) М. Костомаров;
 - в) Є. Гребінка;
 - г) П. Куліш?
3. Кому належить поетичний псевдонім *Ієремія Галка*:
 - а) М. Костомарову;
 - б) В. Забілі;
 - в) Л. Боровиковському;
 - г) А. Метлинському?
4. Хто є автором поетичних збірок «Українські балади» і «Вітка»:
 - а) М. Петренко;
 - б) Я. Щоголів;
 - в) П. Куліш;
 - г) М. Костомаров?
5. Кому належить збірка фольклорних досліджень «Славянская мифология»:
 - а) П. Кулішу;
 - б) М. Костомарову;
 - в) М. Максимовичу;
 - г) І. Срезневському?

6. Твори якого письменника П. Куліш підготував до друку і видав у 6 томах, написавши про нього наукове дослідження:

- а) О. Пушкіна;
- б) Є. Гребінки;
- в) М. Гоголя;
- г) І. Тургенєва?

7. Кому належить збірка фольклорно-етнографічних матеріалів у 2 томах «Записки о Южной Руси»:

- а) П. Кулішеві;
- б) М. Костомарову;
- в) М. Гоголю;
- г) М. Максимовичу?

8. Хто автор поетичної збірки «Хуторна поезія» і публіцистичної праці «Листи з хутора»:

- а) М. Костомаров;
- б) П. Куліш;
- в) Т. Шевченко;
- г) Г. Квітка-Основ'яненко?

9. Який журнал видавали в Петербурзі в 186–1863 роках П. Куліш і М. Костомаров:

- а) «Основа»;
- б) «Современник»;
- в) «Українська хата»;
- г) «Дніпро»?

10. Хто є автором першого в нашій літературі соціально-психологічного роману «Люборацькі»:

- а) Марко Вовчок;
- б) Г. Квітка-Основ'яненко;
- в) О. Стороженко;
- г) А. Свидницький?

Завдання відкритої форми

Поясніть, у чому прагне переконати українців П. Куліш, супроводжуючи свій переклад Шекспірових творів такими рядками (із поезії «До рідного народу»):

Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Заклятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства

О варваре! Покинь тріумфувати
Та зчервоній од сороба тяжкого:
Що всі сусіди мають що назвати,
А ти *своїм* не назовеш нічого.

На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сім'ї культурників вертайся.

РОЗДІЛ 4

Літературний процес 2-ї половини ХІХ століття.

І. Нечуй-Левицький

4.1. Художні пошуки прозаїків, драматургів і поетів 2-ї половини ХІХ століття.

4.2. Творча постать І. Нечуя-Левицького, його світогляд.

4.3. Художня проза І. Нечуя-Левицького про село.

4.4. Твори з життя інтелігенції.

4.5. Історичні твори І. Нечуя-Левицького.

4.1. Художні пошуки прозаїків, драматургів і поетів 2-ї половини ХІХ століття

Друга половина ХІХ століття в українському письменстві представлена іменами відомих людей, які вели довгу і виснажливу боротьбу з державною політикою русифікації, що її здійснювала Російська імперія після Валуєвського циркуляру 1863 року. Серед найвідоміших імен цього часу – О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Панас Мирний, Б. Грінченко, М. Старицький, Н. Кобринська, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, І. Франко та інші. Майже всі вони працювали (більш чи менш успішно) в різних жанрах, поєднували в творчості і поезію, і драматургію, і прозу, і публіцистику. Ці письменники зробили чимало для розвитку реалізму, пов'язали його із національними і загальнолюдськими проблемами. З цього приводу І. Франко зазначив: «Література доти не стане справді національною, доки не буде правдиво людською, т. є. доки не буде в національній формі, т. є. рідною мовою, без ніяких патріотичних чи націоналістичних оглядів, зображувати дійсних людей, яких виплоджує наш край з

його географічними, кліматичними, етнографічними та суспільно-політичними особливостями».

Митці сприймали і відображали життя поліфонічно, що збагачувало й урізноманітнювало літературу тематично й жанрово. У творах з'являються нові характери, герої і проблеми, новий «суспільний діяч», «борець проти неправди», категорії «правда» і «неправда» набувають нового змісту: правда стає принципом. Письменники намагалися з'ясувати, чому українське суспільство стало таким інертним, позбавленим мети, покірне і залякане. У багатьох творах І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, О. Кониського, Б. Грінченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та інших відтворено нестерпні умови життя селянина, змушеного покидати рідне село і шукати кращої долі в місті. Письменники показували моральну деградацію мігруючого селянства, яке втратило смак до важкої і чесної селянської праці. Про такі проблеми писали Панас Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», «Лихо давнє і сьогочаснє»), Б. Грінченко («Під тихими вербами», «Серед темної ночі»), І. Франко («Бориславські оповідання») та інші.

Постійно перебуваючи в полі репресивних указів, література все ж довела, що селянська тема не займає вже монопольного становища, а селянин уже не є ідеалізованою постаттю. Вести народ угору, «піднімати його до себе, а не вертатись до нього назад» – закликав І. Франко. Незалежно від світогляду й політичних переконань письменники відчували потребу зайнятися просвітою народу. Темний, бездуховний натовп не може вирішувати глобальних суспільних проблем, тому «кожен з нас повинен служити своєму народові і краєві, як уміє, повинен дбати про добро громадське, щоб людям краще – і тілом, і духом – жилося. Та кожен мусить дбати, щоб люди наші не дикі, а освічені були, не хворі, а здорові, не

голодні й холодні, а наїдені й напитені. Повинен дбати, щоб наша земля укрилася не болотами й пісками, а полями з важкоколосим хлібом, садками запашними та лісами зеленими», – наголошував Б. Грінченко.

Завдяки зусиллям молодого покоління письменників була піднята завіса над соціально-побутовими взаєминами і психологічним еством не лише селянства, а й інтелігенції, чиновництва, заробітчан, міщанства, священиків, жебрацтва, наймитів, робітників, декласованих елементів у різних жанрах: повість, роман, нарис, новела, хроніка, етюд тощо. У 70–80-х роках на перше місце вийшли роман і повість. Автори розуміли, що сучасний їм роман мусить будуватися не лише на сценах кохання, а й на суспільній основі, економічній основі. Село і віками складені в ньому економічні, моральні, родинні, світські й духовні відносини стають основою творів І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та інших письменників.

Якісної еволюції зазнав і жанр повісті – від описової, з відсутнім чітко вираженим сюжетом, до повісті з поглибленою смисловою характеристикою та максимальною психологізацією образів. Змін зазнає і жанр автобіографічної повісті-хроніки, що мала мемуарну форму зображення. У 70–80-х роках зросла публіцистичність повісті та її здатність швидко реагувати на явища життя. Повість психологізується, сюжет її стає внутрішнім, зосередженим не так на зовнішніх подіях, як на відтворенні думок і почуттів людини. Повість другої половини ХІХ століття збагатилась образами людей вольових, активних шукачів правди, які діють у реальних обставинах.

Особливого значення набула гумористично-сатирична повість, кращими репрезентантами якої є І. Нечуй-Левицький («Кайдашева сім'я»), «Старосвітські

батюшки та матушки»), І. Франко («Основи суспільності», М. Павлик, Є. Ярошинська та інші.

Змінилась і мала проза: оповідна манера витісняється розповідною, епічно-об'єктивною, широко використовуються внутрішні монологи, діалог, потік свідомості, посилюється увага до моральної кризи в суспільстві, до зрушень у свідомості й душі людини. Мала проза 2-ї половини ХІХ ст. демонструє багатство тематичних і стильових можливостей жанру: від фольклорно-етнографічної, соціально-побутової реалістичної манери – до наукового реалізму і модернізму.

Продовжуючи традиції, література досягла нових успіхів, утвердивши критичний реалізм зображення життя у формі самого життя із його соціальними, суспільними і політичними проблемами. Вона стала трибуною громадської думки і суспільно-політичної боротьби, набула публіцистичних рис.

Поезія другої половини ХІХ століття представлена іменами І. Манжури, М. Старицького, Б. Грінченка, І. Франка та інших письменників, які також торкалися у ній суспільно-політичних тем, проблем українського слова, національної самосвідомості тощо.

Друга половина ХІХ століття характеризувалась і успішним розвитком драматургії, яка представлена у творчості багатьох письменників. Саме в цей період створює кращі п'єси М. Кропивницький (комедії, драми різного характеру – від побутової до соціально-психологічної, водевіль). Драми писали М. Старицький, Панас Мирний, Олена Пчілка, Б. Грінченко, П. Куліш, І. Карпенко-Карий, Ю. Федькович, К. Устиянович та інші. Драматурги цього часу мають досягнення і в жанрах реалістичної драми й комедії, романтичної історичної драми, драматичної поеми, трагедії. Створюються численні інсценізації і переробки, здійснюються спроби

перекладу українською мовою творів світової класики (Шекспіра, Шиллера П. Кулішем, М. Старицьким). Ці видимі ознаки поживлення загасив Емський указ 1876 року, який, однак, не зупинив загального розвитку драматургії й театрального мистецтва. Обмежена сільською проблематикою (п'єси з життя інтелігенції і на історичну тематику не були дозволені до друку, як не були дозволені й переклади зі світових літератур), затиснута лещатами цензури, яка в кожній п'єсі шукала сепаратизму, націоналізму, антиурядової крамоли, драматургія зуміла явити суспільству своє обличчя, стати привабливою для глядача перш за все своїм органічним зв'язком із фольклором та етнографією. У 80-х роках романтично-побутова театральна система віджила свій час. Їй на зміну прийшла система реалістично-побутового театру на чолі з І. Карпенком-Карим.

4.2. Творча постать І. Нечуя-Левицького, його світогляд

Іван Левицький (Нечуй) – син сільського священика із містечка Стеблів на Черкащині. Його батько був знайомий із П. Кулішем, збирав для нього народні пісні, перекази і давав їх переписувати своєму синові Івану. Пізніше П. Куліш допоміг надрукувати молодому письменникові перші твори в журналі «Правда». Про те, що І. Нечуй-Левицький пише українські повісті, не знали ні його товариші, ні рідня, ні навіть батько, хоч перші твори побачили світ ще за його життя. Отримавши духовну освіту, закінчивши Київську духовну академію, І. Левицький знехтував духовною кар'єрою: «не молитва, а пісня йшла мені на душу». Навчання Нечуя-Левицького в академії проходило в час найбільшої національної дискримінації, шовіністичної нетерпимості до Українців в

Україні. Тому в наукових розвідках, культурологічних трактатах, статтях про освіту він послідовно відстоював свої погляди на стосунки української і московської культур.

Про світогляд і політичні переконання І. Нечуя-Левицького свідчать його публіцистичні праці «Російська народна школа на Україні», «Педагогічна проява в російській народній школі», «Органи російських партій», «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» («Сьогочасне літературне прямування»), «Українство на літературних позовах з Московщиною» тощо. На власному педагогічному досвіді І. Нечуй-Левицький пізнав усі тонкощі перетворення українців на перевертнів засобами освіти, війська, періодики тощо. Він зазначав, що в освіті панує основний принцип – русифікація, а школа, яка насаджує дітям чужі поняття чужою мовою, духовно калічить і вчителів, і учнів. Але школа – це лише одна із ланок в імперській системі русифікації, а ідейна платформа тотального зросійщення формується через пресу. Російську періодику письменник ділить на дві категорії – європейську ліберальну і московську консервативну. Але навіть європейська начебто преса не є демократичною, а її європейські гасла – наскрізь лицемірні, бо за межами Росії вона захищала слов'ян, їхні національні права, а в межах імперії міняла свою позицію і «кричала, щоб побити на смерть всяку національність між російськими границями, і поляків, і німців, і нас, українців, і литовців, щоб всіх поробити великорусами...». А консервативна преса принаймні не приховує, що її пріоритетами є «православ'є, самодержав'є, великоруська національність з її язиком». У багатьох своїх працях письменник підтримує думку М. Костомарова про непрозорість, нечесність московської політики щодо України. Він формулює свої вимоги до

української літератури, яка повинна дотримуватися трьох основних принципів: реальність, національність, народність. Література, на його думку, – не копія життя, але дзеркало «високої ціни», яке відбиває життя правдиво, в естетичній обробці, збагачене вищою ідеєю. Справжній письменник надихає твір «своїм духом, нагріває своїм серцем, наливає своєю гарячою кров'ю, або наливає злістю, жовчею та ненавистю, обсипає сміхом сатани і запечатує печаттю свого прокльону». У літературному творі автор повинен відбивати національний психічний характер народу, соціальний дух нації, риси українців – повагу до особистості, нетерпимість до покори та слугування, прихильність до влади цілої громади, а не індивідуума. Проте бути національним, наголошує І. Нечуй-Левицький, не значить бути народним, бо народність забезпечує мова народу, яка повинна стати основою національної літератури.

Знайомство з українським письменством, із матеріалами журналу «Основа», настроями інтелігенції переконали початківця І. Нечуя-Левицького у потребі «єднання з народом» шляхом освіти, культури, художньої літератури. У нього зародилася думка писати для «Основи», але вона перестала виходити в 1962 р., а Валуєвський циркуляр (1863 р.) унеможливив друкування українською мовою. Відтоді боротьба за рідну мову та її права стає основною в житті письменника. Піклуючись про розвиток освіти рідною мовою, І. Нечуй-Левицький видав дві «частки» «Граматика українського язика» («Етимологія», «Синтаксис»), «Словар. Деякі народні й нові книжні слова (неологізми)». Двадцять п'ять років він працював вчителем словесності в гімназіях Кишенева, Каліша, Седлеця, семінарії Полтави, але був звільнений тому, що «ви – чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви найнебезпечніші. Якби ви були тупий

чоловік, ми б вас ще держали: тупиці не страшні» (з таким поясненням звільнили вчителя в автобіографічній повісті «Над Чорним морем»). І. Нечуй-Левицький підтримував зв'язки з П. Кулішем, М. Драгомановим, І. Франком та іншими. Він не приховував свого негативного ставлення до антиукраїнської політики царського уряду, особливо щодо культури, літератури, мови й освіти.

У віці сорока семи років письменник пішов у відставку і повністю віддався літературній роботі. Найкращі його твори 80-х рр. – повісті «Дві московки», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», роман «Хмари», цикл оповідань про бабу Параску й бабу Палажку, «Стросвітські батюшки та матушки» тощо. У 90-ті роки XIX ст. та 900-ті роки І. Нечуй-Левицький пише низку науково-популярних нарисів про минуле України, історичні повісті «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький», «Над Чорним морем» та інші. Він продовжує літературно-критичну та публіцистичну діяльність, яка виявилась у статтях «Сорок п'яті роковини смерті Тараса Шевченка», «Українська поезія», «Українська декадентщина», «Хто такий Шевченко» тощо. Про інтерес письменника до суспільно-політичного й культурного життя 1910–1914 років свідчать нариси, не надруковані за життя І. Нечуя-Левицького «Прививи запасних москалів», «Мар'яна Погребнячка й Бейліс», «Апокаліптична картина в Києві» та інші.

Самотня старість, хвороби, Перша світова війна завадили письменникові здійснити багато творчих задумів. У голоді та злиднях він помер у 1918 році в одному з київських будинків для старих людей.

4.3. Художня проза І. Нечуя-Левицького про село

Українське селянство було одним із об'єктів письменницької уваги І. Нечуя-Левицького, під пером якого реалізм перетворився в універсальний напрямок національної літератури. Неповторні характери автор відтворив у повістях «Дві московки», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я» та інших. Співчуваючи народові, письменник не ідеалізував його і не опускався сам до його рівня: відображення темних, непривабливих сторін народного життя йшло на користь самому народові. Здебільшого у творах йшло про особистість в умовах неволі – національної, соціальної, родинної, кріпацької тощо.

Так, у дебютній повісті «Дві московки» на тлі теми любовного трикутника автор піднімає драматичну проблему солдаччини, яку порушували його попередники – Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Марко Вовчок та інші. Солдаччина – не лише соціальне лихо, що призводить до економічного краху селянської родини, а й ефективний чинник деморалізації і денаціоналізації народу – на такий висновок наводить повість. Головний персонаж повісті, в якого були закохані дівчата-подруги, пропав безвісти, забраний у москалі. Ганна – його дружина – бідує, у неї відбирають єдиного сина і віддають у військову школу, де він забуває свою мову, зневажає рідну матір, пропонує їй в листі продати хату, аби йому було за що розважати «барішню» в місті.

Гостру антикріпосницьку спрямованість має повість «Микола Джеря», за влучною оцінкою І. Франка, – історія усього українського селянства в ту важку епоху, написана в однім широкім образі. Микола Джеря вступає в конфлікт із паном Бжозовським через приниження людської гідності безправного кріпака: це зумовлено його волелюбністю,

прагненням жити по-людськи, усвідомленням рабського становища своєї родини. Він – людина непересічної вдачі, носій національного характеру, «один із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись склався сам цвіт запорозького козацтва», – наголошував І. Франко. Микола – творчо обдарований, освічений (у межах можливостей), інтелектуально розвинений, його самосвідомість зростає від захисту особистого життя – до протесту проти кріпацтва загалом. Переживши поневіряння утікача, понад двадцять років рятуючись від переслідування, він зберігає незламність і духовні сили, залишається вірним дружині Немидорі, за будь-яких обставин на заробітках не втрачає гідності людини.

Якщо повість «Микола Джеря» стала своєрідною енциклопедією кріпацтва, то повість «бурлачка» описує становище селян після скасування кріпацтва. Героїня повісті – скривджена паном селянська дівчина, яка стала бурлачкою, – Василина. Приречена на моральну і фізичну деградацію, а то й загибель, утоплана в соціальне багно, дівчина опиняється на самому дні життя, але завдяки коханню до неї робітника сахарні Михальчевського вона знаходить у собі сили і людську гідність піднятися і створити хорошу родину, бути щасливою, стати у щасливому заміжжі перед очі власних батьків. Злидні погналі її колись на заробітки до шляхтича Ястшембського, в посесії якого вона спочатку полола буряки, а потім її заманили у двір, де й спіткала її лиха доля. Знеславлена і вигнана паном, Василина боїться повернутися до батьків у село і починає поневіряння по фабриках і сахарнях, знаходячи розраду в чарці та розпусті.

Робітник Михальчевський рятує її від бруду, терпляче допомагає знову повірити в любов, у справжні почуття. Це працьовитий юнак-столяр, тверезий і

письменний, який любив читати, прочитав Шевченкового «Кобзаря», зумів побачити у п'яній бурлачці скривджену людину, повернути їй загублену честь і втрачену гідність.

У циклі оповідань про бабу Параску і бабу Палажку («Не можна бабі Парасці вдержатись на селі», «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти», «Біда бабі Парасці Гришисі», «Біда бабі Палажці Солов'їсі»), в соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуй-Левицький показав, як суспільні процеси після скасування кріпаччини впливали на душу селянина, руйнували патріархальну сім'ю. У статті «Загальний огляд новішої русько-української літератури» І. Нечуй-Левицький написав про «Кайдашеву сім'ю», що в ній змальовано «сім'євий побут українського народу з його великим потягом до особистої незалежності й самостійності в сім'ї, допроваджуючої дуже часто до скрайнього індивідуалізму, а часто і до лайки, змагання й колотнечі». Жанр суспільно-побутової повісті-хроніки «Кайдашева сім'я» підкреслює документальну правду і протокольну манеру, коли день за днем упродовж багатьох років фіксується життя родини, в якій стрімко занепадають давні патріархальні відносини. У творі немає позитивних персонажів: діти не шанують батьків, а батьки не рахуються з інтересами дітей, хоча загалом всі герої мають і багато хорошого. Деспотична Кайдашиха – чепурна господиня, яка не перешкождала синам вибирати дружину по любові. Сварлива Мотря – працююча, із загостреним почуттям справедливості, тому й обурюється, коли її кривдить свекруха. Навіть ліричні постаті Лавріна та Мелашки тьмяніють в умовах щоденних дріб'язкових сварок. Твори письменника про селянство стали «дзеркалом високої ціни». Майстерно «списані» з історії селян Вербівки, Семигор, Трушок, вони ставали типовими, загальнолюдськими. Тому в багатьох селах України баби, молодиці, чоловіки впізнавали себе в

образах його творів. Тому відображення темних, непривабливих сторін народного життя йшло на користь, бо викликало відразу до способу життя, не гідного людини.

4.4. Твори з життя інтелігенції

Творчість І. Нечуя-Левицького припала на час, коли під впливом М. Драгоманова культивувався соціалізм та інтернаціоналізм, який повинен був швидко знищити національні відмінності та створити космополітів-гібридів, інтелігентів, які б для вищого світу були росіянами, «русскими», а для «домашнього обихода», для мужиків – українцями. Таку ідею письменник вважав аморальною, тому його перехід від селянської тематики до творів на теми з життя інтелігенції був цілком закономірним. На його думку, інтелігенція повинна була стати силою, яка виведе український народ із темряви. У багатьох повістях та в романі «Хмари» І. Нечуй-Левицький показав наслідки русифікації серед народу, що в 70–90-ті роки стали хронічною хворобою українського суспільства. Такими були повісті «Причепи», «Над Чорним морем», «Старосвітські батюшки та матушки», «На гастролях у Микитянах» та інші.

Трагічними долями героїв повісті «Причепи» – українців закінчується їхнє бажання наперекір здоровому глузду, почуттю власної національної і людської гідності дружити з представниками інших національностей, підлаштовуючись, асимілюючись у родинних стосунках з ними в чужу культуру, готовність кинути себе під ноги тим, хто дивиться на них із погордою і зневагою. Історія старосвітських родин православного священика о. Хведора та чесного міщанина Лемішки розкриває наслідки культивованого самодержавством комплексу меншо-

вартості серед українців, позбавлених почуття поваги до себе. Устами мудрого священика автор дає українцям слушну пораду: не лестити, не запобігати ласки перед панами-приятелями, а йти в житті власною стежкою, шанувати себе і свої звичаї.

У повісті «Над Чорним морем» І. Нечуй-Левицький розповідає про особисте життя і стосунки з молодими чоловіками двох кишенівських подруг Сані Навроцької і Надєжди Мурашкової – передових дівчат свого часу, які мріють про корисну для народу справу. Вони спілкуються із шахраєм Селабросом, порядним вчителем Комашком, вчителем Фесенком – лицемірним і хитрим молодиком та іншими. Поза зовнішнім сюжетом автор торкається низки суспільних і політичних проблем. Багато уваги він приділяє космополітизмові як філософії національної безликоності, що означало: бути громадянином всесвіту, нічого не робити для свого народу, не мати конкретної батьківщини. Виразником авторської думки в повісті є вчитель Комашко, який вважає космополітизм явищем непотрібним і шкідливим, а єдиним шляхом для українців Є, на його думку, націоналізм, що повинен ґрунтуватися на гуманних, просвітницьких принципах, поєднуватись із прогресом і свободою. Головні герої повісті намагаються вирішити такі питання: «яка роль літератури в суспільному розвитку?», «яка різниця між космополітизмом і націоналізмом?», «яка шкода для нації від втрати зв'язку між народом та інтелігенцією?».

Особливої уваги заслуговує роман «Хмари» – один із ранніх творів письменника, над яким він працював і пізніше, впродовж майже сорока років. Повертаючись до твору, автор щоразу вносив чимало змін, які стосувалися змісту. Йому також доводилося зважати й на цензуру, яка не раз вилучала з тексту місця, де в негативному плані було змальовано церкву, духівництво, русифікаторську

політику царського уряду, де були гострі висловлювання про національне питання. У 1900 році твір було заборонено із формулюванням: «Ввиду множества подобного рода тенденциозных выходов и общего украинофильского направления повести цензор не признает возможным дозволить ее к печати».

Назва твору «Чорні хмари» (у першому варіанті) глибоко символічна. Образ хмар зустрічається в тексті кілька разів і розкриває ідею твору: національний гніт, утиски мови, русифікація народу немов чорні хмари окутали Україну. Хто, коли і як розжене їх, звідки полетіть світло на рідний край?

У центрі уваги автора – побут, свідомість, виховання та освіти українського інтелігента, його культурні плани щодо власного народу. Головні проблеми роману такі:

– русифікація урядом української молоді засобами освіти, способом перемішування студентів-українців зі студентами-росіянами, посилаючи одних у Сибір, Кострому та інші глибинні місця, а інших направляючи на навчання в Київ і в усьому їм сприяючи (приклад – кар'єра Степана Воздвиженського);

– освіта й доля дівчат з інтелігентних родин, їх виховання в приватних інститутах та плекання в них спотворених ідеалів про сім'ю, справжню дружбу (Ольга Дашкович і Катерина Воздвиженська в пансіоні мадам Турман);

– пошуки кращими представниками інтелігенції шляхів до народу та способів йому допомогти (переконання молодого Радюка в ефективності науки і просвіти);

– утиски українського слова і проявів національної свідомості.

Особлива увага письменника зосереджена на постатях студентів-приятелів – українця Дашковича і росіянина Воздвиженського, яких автор постійно зіставляє і на духовному, і на побутовому рівнях: ставлення до науки, освіти та релігії; охайність і порядок; погляди на роль жінки в суспільстві й родині та межі її інтересів тощо. Проте навіть симпатизуючи чепурному, працювитуму, демократичному Дашковичу, письменник показує, що він марно прожив своє життя, бо його любов до народу обмежилась тільки співчуттям, його благородні поривання не розвинулись у конкретну програму, а так і лишилися фантазіями. Представником нового покоління інтелігенції є Радюк, переконання якого вже мають вигляд чітких завдань, які повинна виконати інтелігенція:

- залучення до справи національного відродження інших націй шляхом пошуків згоди з питань проблем інородців;
- відкриття недільних шкіл для народу;
- заснування історичних музеїв та вивчення народної творчості;
- закладення народного театру;
- видання дешевих науково-популярних книжок-«метеликів» для народу тощо.

Показова в романі і постать красуні Ольги Дашкович, яка теж могла б стати корисною народові, якби не виховання в пансіоні, де їй прищепили почуття зневаги до свого народу, його культури, спотворені уявлення про родину (пріоритет посад, еполетів), завищену самооцінку.

4.5. Історичні твори І. Нечуя-Левицького

І. Нечуєві-Левицькому належить ряд наукових та художніх праць з історії України, зокрема «Унія і Петро Могила, Київський митрополит», «Татари і Литва на

Україні», «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький», «Руїна на Україні. Українські гетьмани Дорошенко, Многогрішний та Самойлович» та інші. Художні твори – казка «Запорожці», драми «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї», історичний роман «Князь Єремія Вишневецький» та інші.

Казка «Запорожці» певний час була заборонена в царській Росії, бо цензор зрозумів, що головна її думка в тому, що в часи козаччини людям жилося набагато краще, вільніше. Головний герой казки – лоцман Карпо Летючий, розбивши байдака на дніпрових порогах, потрапляє на дно ріки і бачить, що там існує Запорозька Січ, а козаки в ній були тінями. Спілкуючись із запорожцями, герой розповідає їм, як в Україні царські посіпаки роблять усе, аби люди забули своїх героїв. На плечах характерника, який обернувся орлом і виніс юнака на світ, герой підіймається в небо і бачить з висоти пташиного лету, як тіло України обліпили гадюки, черви, які уособлюють чужинців, що безборонно хазяйнують на українській землі. На запитання, де ж поділися люди, характерник-орел відповідає: «Їх і татари не полонили, і турки не вирізали! Вони зачаровані так само, як і наша січ. То, бач, схопилось таке страшне повітря і навіяло страшний сон на Україну, і люде разом так і поснули та й будуть спати, поки знов не повіє теплий вітер з теплого краю, поки він не принесе з хмарами цілющої та живущої води і покропить тією водою землю і люде!».

Не друкувався в радянській час твір «Гетьман Іван Виговський», бо в ньому письменник показав гетьмана позитивним персонажем, який категорично не сприймав Переяславську угоду з Москвою, тому що бачив її підступність, лицемірство, віроломство. І. Нечуй-Левицький згадує історичний факт, коли Москва, не узгодивши дій із козаками, уклала з Польщею мир і

обіцяла захищати її силами козаків. Така підлість вразила тоді і Хмельницького, і Виговського, який зрозумів: «Коли Москва вже тепер, тільки що прийнявши Україну в підданство, проганяє наших посланців і не шанує їх, що ж буде потім, як Москва забере нас в руки та насадовить свого війська отут, в нас дома, по наших містах?» Письменник схвалює бажання гетьмана відірватися від Москви, але й уважно аналізує причини, через які його не підтримало козацтво, яке боялось повернення старих часів шляхетського свавілля і, до речі сказати, небезпідставно. Роздумуючи про трагічну долю І. Виговського і про братовбивчу війну між українцями, І. Нечуй-Левицький наголошує, що гетьман був патріотом України, тонким політиком, чоловіком європейського розуму, ставить його в один ряд із Хмельницьким і Мазепою, але вважає його політику була несвоєчасною й антинародною.

Одним із найкращих творів на історичну тему є роман «Князь Єремія Вишневецький», який за життя автора так і не був надрукований, бо письменник постійно працював над ним до самого кінця життя. У творі показано особистість відомого магната, зрадника своєї батьківщини і віри, жорстокого ката власного народу Яреми Вишневецького, який походив із славного козацького роду. У центрі уваги письменника – формування світогляду, час фізичного змужніння Єремії, історичні факти злочинів проти України, здійснених розумною, сміливою, але негідною і підступною людиною. Єремія ненавидить Україну, але й Польща для нього – не батьківщина, а ласий шматок, який він мріє проковтнути.

Вважаючи себе ревним католиком і окрасою Польщі, Єремія байдуже ставиться і до батьківщини, і до віри. Йому до подобається козацький звичай, за яким гетьман позбавлявся (в разі потреби) влади рішенням козацької ради, адже куди спокійніше мати гарантовану

королівську корону, здобуту зброєю власного війська. Вишневецький – герой жорстокий і трагічний, він – перевертень (такою була і первісна назва твору), тому польська шляхта вважає його чужим, зрадником своїх, але змушена рахуватись із його казковим багатством. Козаки його ненавидять за ренегатство, а він платить їм тим же. Ця ненависть до козаків не дає Вишневецькому серйозно і об'єктивно оцінити ситуацію, коли Богдан Хмельницький після кількох перемог над польським військом пропонує шляхті мирні переговори. Автор наголошує, що, відкинувши пропозиції українського гетьмана, Єремія прирік Польщу і Україну на страждання і розорення. Після втечі від козаків Єремія просить у Бога, щоб Він «дав силу шляхті й неволю Україні, щоб не попустив волі козакам, щоб вернув панам панщину. Грішна була та молитва. То була молитва убійника, злодія і великого проступця, котрий баблявся в проступствах, убійництвах та в українській крові все своє життя, не дійшла вона до неба».

Налякані успіхами війська Хмельницького, українські перевертні Кисіль, Сельський, Тишкевич та інші магнати їдуть просити захисту у Єремії. Автор про це говорить так: «Поїхали сини українських перевертнів до українського перевертня з славного давнього роду вкупі з польськими магнатами на пораду, як запагубити і знищити свою Україну».

Проте І. Нечуй-Левицький підкреслює, що своїм козацьким генам Єремія не зрадив: він зневажав показну розкіш, хоча був багатший за самого короля. Розкіш польських магнатів була криклива, безглузда, бо впадала у вічі на тлі жахливих злиднів народу. Весілля, бенкети, навіть битви декорувались із шаленим марнотратством. Для переконливості автор порівнює табір поляків (які і походах возили за собою срібний посуд, буфети, ванни, перини, діаманти тощо) і табір Єремії, в якому було

«просто, навіть убого», а сам Єремія в бою був сміливий, запальний і упертий, як і його предки-козаци.

Немало уваги приділив письменник ставленню Єремії до жінок – матері Раїни, дружини Гризельди, коханки-козачки Тодозі. Мати приходиться до нього у снах, докоряючи відступництвом. Гризельда захоплюється його лицарством, багатством, прагненням воїнської слави. Тодозі любить його і страждає від того, що покохала ворога свого народу. Вона мимоволі стає ніби зрадницею інтересів повсталого козацтва, бо зі співчуття до Єремії та його сім'ї мовчить там, де мовчати не можна, рятує життя Гризельді та її синові, які повинні були загинути від козацьких рук. Почуття провини приводить її в монастир.

Працюючи над романом, І. Нечуй-Левицький використав монографію М. Костомарова «Богдан Хмельницький», біографічний нарис О. Левицького «Раїна Могилянка, княгиня Вишневецкая», розвідку О. Лазаревського «Лубенщина и князя Вишневецкие», літературні твори М. Старицького, Г. Сенкевича та інших.

Висновки. Отже, друга половина XIX століття в літературі – відповідальний час появи сильної і художньо досконалої творчості тих письменників, які стали класиками вітчизняної белетристики, час утвердження нових жанрів, які показували психологію народу, його прагнення, боротьбу за національну свободу. Серед них – постать І. Нечуя-Левицького, за словами І. Франка, «всеобіймаючого ока України», захисника українського народу від агресивної русифікації, публіциста, історика, педагога.

Список рекомендованої літератури

1. Історія української літератури 70–90-х років XIX ст. : підручник для студентів філол. вищ. навч. закладів : у 2 т. – К. : Логос, 1999. – С. 182–228.
2. Франко І. «Микола Джеря», повість Івана Нечуя / І. Франко // Твори : в 20 т. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1995. – Т. 17. – С. 171–177.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
4. Приходько І. Нечуй-Левицький проти «обрусенія» народів / І. Приходько // Березіль. – 1997. – № 9–10. – С. 156–165 ; 1998. – № 5–6. – С. 170–190.

Запитання для самоконтролю

1. Які засоби русифікації, на думку І. Нечуя-Левицького, застосовувала російська імперія щодо українців?
2. Персонажа якої повісті І. Франко назвав «одним із тих світлих, лицарських типів українських, з яких колись склався сам цвіт запорозького козацтва»? Чому?
3. У якому творі І. Нечуй-Левицький створює типи національної інтелігенції, яка повинна стати силою, що виведе український народ із темряви?
4. У якій повісті І. Нечуй-Левицький торкається проблеми космополітизму та доходить висновку про необхідність націоналізму для українців? Чим, на його думку, небезпечний космополітизм?
5. Чому історична повість І. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» мала первісну назву «Перевертень»?

Тести для самоконтролю

1. Хто допоміг початківцеві І. Нечуєві-Левицькому вперше надрукувати свої твори в журналі «Правда»:

- а) П. Куліш;
- б) Марко Вовчок;
- в) Панас Мирний;
- г) О. Стороженко?

2. Хто автор історичних творів «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький»:

- а) М. Драгоманов;
- б) П. Куліш;
- в) І. Нечуй-Левицький;
- г) Марко Вовчок?

3. Який із названих творів належить І. Нечуєві-Левицькому:

- а) «Евгеній Онегин нашего времени»;
- б) «Закоханий чорт»;
- в) «Назар Стодоля»;
- г) «Дві московки»?

4. Яка повість була дебютною у спадщині І. Нечуя-Левицького:

- а) «Дві московки»;
- б) «Микола Джеря»;
- в) «Князь Єремія Вишневецький»;
- г) «Кайдашева сім'я»?

5. У якому творі І. Нечуя-Левицького героями є приятелі українець Дашкович і росіянин Воздвиженський:

- а) «Хмари»;
- б) «Дві московки»;

- в) «Над Чорним морем»;
- г) «Причепа»?

6. Який твір І. Нечуя-Левицького був заборонений до друку, бо висловлював думку про те, що в минулому, в добу козацтва, людям жилось набагато краще, вільніше:

- а) «Чорні хмари»;
- б) «Запорожці»;
- в) «Старосвітські батюшки та матушки»;
- г) «Над Чорним морем»?

7. Який із названих творів не друкувався в радянський час, бо письменник показав головного героя не так, як хотілося б тоталітарним ідеологам:

- а) «Князь Єремія Вишневецький»;
- б) «Гетьман Іван Виговський»;
- в) «Микола Джеря»;
- г) «Запорожці»?

8. Яку первісну назву мав історичний твір «Князь Єремія Вишневецький»:

- а) «В диму та в полум'ї»;
- б) «Причепа»;
- в) «Не той став»;
- г) «Перевертень»?

9. Який навчальний заклад закінчив І. Нечуй-Левицький:

- а) Київський університет;
- б) Петербурзький університет;
- в) Київську духовну академію;
- г) Київський театральний інститут?

10. Яку іншу назву мала публіцистична праця І. Нечуя-Левицького «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини»:

- а) «Органи російських партій»;
- б) «Сьогочасне літературне прямування»;
- в) «Принципи і безпринципність»;
- г) «Не так тії вороги, як добрії люди»?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте, у чому вбачає головні причини матеріальної бідності й духовного занепаду народу герой роману І. Нечуя-Левицького «Хмари» Павло Радюк, де, вважає він, необхідно шукати порятунку для людей:

«Народні маси, тільки що визволені од панщини, темні й непросвітні. Просвічені верстви байдужі до долі рідного краю, позбивані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше ту плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм безглуздим втручанням в наші справи та ще гірше поплутали їх... Це одне і єдине джерело, звідкіль полетіть світ на Україну: просвітність та наука. Люди через те недобрі й лиходійні, що не тямлять нічого, не знають про те, що вчиняють. Як тільки в їх буде знання, вони втямлять, що то єсть добро, краса, правда й добродінок».

РОЗДІЛ 5

Панас Мирний: світогляд і творчість

- 5.1. *Формування особистості письменника.*
- 5.2. *Рання проза Панаса Мирного.*
- 5.3. *Соціально-психологічні романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія».*

5.1. Формування особистості письменника

Життя і творчість Панаса Рудченка були тісно пов'язані з долею його брата Івана (Білика). Їх батько походив із козаків, а мати мала в роду предків-греків. Місцями дитячих та юнацьких літ були для Панаса Миргород і Гадяч. Саме в Гадячі був маєток родини Драгоманових, а з Михайлом товаришували обоє братів. Панас був змушений обмежити освіту повітовим училищем, і з чотирнадцяти років почати чиновницьку службу. У віці 22 років був переведений у Полтаву, де й прожив усе життя. У тридцять дев'ять років він одружився, був батьком трьох хлопчиків. У Полтаві чиновник Панас Рудченко займався громадською діяльністю, разом з Оленою Пчілкою видавав журнал «Рідний край», редагував відділ белетристики. Активно брав участь і в кропітких справах зі встановлення в Полтаві пам'ятника І. Котляревському в 1903 році.

Старший брат Панаса Іван Білик закінчив Київський університет і зробив непогану кар'єру, але в особистому житті щасливим не був. Працюючи чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторі, він доклав чимало зусиль, щоб перетягти в Київ і брата, але той відмовлявся, пояснивши, що його утримують такі обставини, як розуміння потрібності на своєму місці; небажання, щоб про нього говорили як про братового

ставленика; відсутність у манерах салонного блиску і бажання жити в гармонії з власною совістю. В одному з листів Панас написав братові: «...я человек дела, а не услуг, которые, собственно, и входят в обязанности секретаря... Все знают, и начальство знает, и как только встретится какое-либо затруднение – направляются и направляют за советом ко мне. Что я скажу – так тому и быть. Все это говорю тебе не с целью показать, как это льстит моему самолюбию, но чтобы ты знал, насколько я здесь человек нужный и как прочно сижу на месте. Товарищество более чем уважает... Дело меня не особенно страшит. Страшит скорее пригодность моя к делу и более всего мнение: а, брат брата за собою тянет. Ну что, если такое мнение составится в будущих сослуживцах? Мне это было бы больнее и прескорбнее всего... Ораторствовать у меня способности нет; развязности, соединенной с нахальством и подавно не ищи. Что же я буду за птица в вицмундире? В данном случае я настолько незатейлив и неприхотлив, что вполне удовлетворяюсь имеемым и меньше всего думаю о карьере. На этот счет я разумею мнение тех чудаков, которые говорят: чем высший генерал – тем большая свинья. В этом изречении не без доли правды: в самом деле, вчастую положение человека, а тем более официальное, заставляет быть в разладе с самим собою, чем выше положение – тем разлад этот увеличивается. Для иных это ничего не значит, но для меня такое положение служило бы источником самых невыносимых нравственных мук. Вот почему я старался в служебном отношении отыскать такое местечко, которое, обеспечив меня на счет дневного пропитания, не ставило бы в разлад с совестью...».

Про формування світогляду Панаса Мирного багато говорять і його щоденники та листи. Збереглося кілька фрагментів його щоденникових записів, зроблених у віці

16, 21 і 45 років. Шістнадцятирічним він скаржить на те, що не мав можливості вивчати рідну мову, розмірковує про жінок і про шлюб, під святим таїнством якого часто криється пригнічення особистості жінки.

У записах 21-річного хлопця відчувається, наприклад, обурення чиновницькою долею: «Задумався я над життям свого брата-чиновника. Непривітне воно само по собі те сидіння з дня у день за столом, те брязкання на щотах, те составлення усяких сведеній та відомостів, само тобі уїдається в серце, а коли ж нема хіті того робить, коли робиш ради куска хліба, – о, яке невеселе і тяжке таке життя! – і то треба мовчати, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалось огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим тобі відомщу, ти, кляте життя – невільне, підданське! Чим я тобі відомщу, дурний начальнику, за твої даремні постріки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Нічим? Ні, я виставлю тебе напоказ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті. Ти не даєш молодій людині ступеня самостійно ступити, яке твоє діло до його віри, до його совісті, до його щастя і нещастя?» Автор щоденника скаржить на самотність, душевні страждання, невдоволення життям.

Записи, зроблені в 45-річному віці, представляють письменника як чоловіка і батька. У них він розповідає про хворобу дружини, яка тоді лікувалась у Харкові, про синів 2,5 і 1 року. Найчастіше він просить у Бога здоров'я дітям і дружині: «Я вже не дбаю про своє щастя, коли яка крихотка спаде і на мою долю, помолюсь тобі і всею душею подякую – а щастя моїй дівчорі, Господи, пошли!»

Цікавою та однозначною була позиція Панаса Мирного і щодо мовного питання. У листі до невідомої особи він аналізує становище української мови, наголошує на її силі, цивілізованості, значенні для народу. У мові,

наголошує Панас Мирний, криється те, чим народи одні різняться від народів інших, специфіка їхнього мислення і творення понять. Він виступає проти утворення єдиної для всіх загальнозрозумілої мови, порівнюючи людей, що говорять єдиною мовою, з москалями на муштрі.

Панас Мирний відомий як прозаїк, хоча йому належить і ряд поетичних та драматичних творів. Свої поезії він друкував у журналах «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», у газеті «Руслан», альманахах «Акорди», «З потоку життя», «На вічну пам'ять Котляревському» та інших. Усього йому належить понад 700 поезій, які, проте, не посіли визначного місця. Чималий доробок у творчій спадщині письменника становить драматургія.

У драмах Панас Мирний звертався до таких проблем:

- жіноча доля в умовах соціальної несправедливості і родинного деспотизму («Лимерівна»);
- духовне закріпачення особистості («У черницях» – своєрідне продовження «Лимерівни»);
- шахрайство сільських адвокатів, конфлікт світоглядів батька й дітей («Перемудрив» – у переробленні М. Старицького «Крути, та не перекручай»);
- покликання народного митця, вірність інтересам рідного народу («Не вгашай духу!»);
- філософське пізнання світу, конфлікт між розумом і вірою («Спокуса»).

На жаль, за винятком «Лимерівни», драматичні твори Панаса Мирного великого успіху на сцені не мали. Не всі вони були навіть надруковані за життя автора. У «Лимерівні» йшлося про долю дівчини, яку силою і обманом рідна мати видає заміж за нелюба. Доведена лютою свекрухою до божевілля, вона вбиває себе ножем. До постановки на сцені драма була дозволена завдяки

зусиллям М. Заньковецької – виконавиці головної ролі та М. Садовського.

5.2. Рання проза Панаса Мирного

Рання проза Панаса Мирного свідчила про інтерес письменника до особистості не так маленької людини, як людини скривдженої, здатної відчувати зло, несправедливість, кривду значно глибше через свою беззахисність, нездатність до активного опору, внутрішньої слабкості. Несправедливість, з якою вона стикається, – не абстрактні, а реальні носії зла, «лихі люди» – психічно й фізично сильніші, які створюють своїй жертві чи жертвам обставини для деградації або загибелі.

Перше оповідання письменника – «Лихий попутав» – історія сироти Варки, яка, виріши в родині недоброго дядька, вирішила заробити в місті хоч на придане. Але дівчина послизнулась на життєвій стежці – стала жертвою вродливого спокусника. Повернення в село, докори родичів, хвороби й убивство дитини, тюрма і монастир – ось розплата дівчини за помилку, від якої ніхто не застеріг.

Не менш драматичною є доля і героя оповідання «П'яниця» Івана Левадного – сина сільського чиновника. Забитий батьком, хворобливий, фізично слабкий, але чесний і вразливий до неправди, юнак не може пристосуватись до світу, де виживають хижакі. На службі він стає об'єктом знущань і глузувань старших чиновників, замикається в своєму маленькому світі. Найбільша для нього трагедія – коли рідний брат спокусив його кохану дівчину, в матері якої Іван жив на квартирі. Брат героя оповідання – повна Іванова протилежність: самовпевнений, спритний, підлий, він навіть не розуміє злочину перед братом. У розпачі Іван пише йому листа (надзвичайно сильного емоційністю і викривальністю), але

як людина слабка волею, так його і не відсилає. Натомість він починає пиячити, марнувати життя в товаристві гультьяїв, доки не гине, кленучи своє перше кохання.

У листах до своєї нареченої Олександрі Шейдеман Панас Мирний часто пояснював свої твори. Ось як він висловився про «П'яницю»: «Лихий попутав» – это первый рассказ, заставивший всех обратить внимание на меня как на талантливого писателя; а «П'яниця» уже доставил мне славу, которой я вообще убегаю. Многие в п'яниці усматривали гоголевского Акакия Акакиевича. Есть, правда, между ними только то общее, что оба они лишены боевых способностей. Но Акакий Акакиевич Гоголя – ограниченное существо; тогда как п'яниця рвется к чему-то высшему, лучшему и если погибает, то только в силу дурных условий жизни. Когда «П'яниця» появился в печати, рецензенты указывали, что он *не мог* написать такого письма. Быть может, рецензенты и правы были; для такого письма необходимо было иметь более широкое миросозерцание, чем обладал им п'яниця. Но я этим произведением преследовал иные задачи, чем имели ввиду рецензенты: я хотел показать, как погибают лучшие и симпатичнейшие стороны нашей души и сердца среди дурных обстоятельств...».

Цілого ряду проблем торкається Панас Мирний у повісті «Як ведеться, так і живеться», події якої розгортаються відразу після скасування панщини. Не маючи чіткого сюжету, твір фрагментарно подає історію однієї родини в контексті її побутових і моральних проблем. Головна ж проблема повісті – проблема покручів, яких так щедро постачала кріпаччина. Одна з героїнь – Параска – панська позашлюбна дочка, яка теж, уже вийшовши заміж за селянина, народжує панську дитину. Але такі обставини її не пригнічують – навпаки, вона зневажає сім'ю чоловіка і мріє зробити свого сина паном.

Зрозумілою є назва повісті «Лихо давнє і сьогочаснє» (1897). Її героїня Марина, кріпачка, примхою долі стала хрещеною матір'ю панському синові і кумою панові Башкиру. Згодом її зганьбили і вигнали з двору, і все село їй співчувало, а громадський пастух дід Улас переховував її в своєму зимівнику, доглядав під час хвороби. Це було за кріпаччини – лиха давнього.

Після скасування панщини Марина завдяки громаді зуміла повернутись до свого вже дорослого хрещеника, прилаштувати свою дочку (сестру панича), стати впливовою людиною, порадницею німцю-прикажчикові. Вона забула про громаду, а під час голоду порадила панові продавати людям на харч недогоріле під час пожежі зерно. Людські нарікання і нагадування про колишню їй допомогу її вже не турбували. Автор постійно наголошує, що після скасування кріпаччини людям не стало краще жити, бо настало нове лихо – сьогочаснє, коли кожен почав дбати лише про себе і виживати за хижацькими законами. Дід Улас, якому Марина завдячувала життям і якого пізніше зневажила, висловлює їй думку автора: «Марино, Марино, – кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо? Правда, що й то лихо було, тяжке лихо, що нас до землі гнуло... А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало? Ох, сьогочаснє лихо – то справжнє лихо».

Необхідно наголосити, що кріпацтво як зло, соціальна, моральна, психологічна категорія, присутнє майже в кожному прозовому творі Панаса Мирного. Як кріпацтво, так і його скасування стали тим жахливим пресом, під тиском якого спотворювалися людські душі, в основі якого лежали економічні відносини. У нарисі «Подоріжжя від Полтави до Гадячого», цій відомій увертюрі до роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»,

письменник зазначав: «...Історичний потяг, розв'язавши руки кріпакам, круто повернув, як колесом переїхав, економічний побут народу і почав трошити його патріархальний склад. Настала зразу тисяча тисяч вільних рук, без хати-оселі, без хліба, без грошей... Й от сі роти й руки розбрелися по своєму й чужому краї, то в найми, то на заробітки: маючи надію незабаром стати й собі такими ж хазяїнами, як стали їх брати вільні. От тут-то й почалася та боротьба за шматок хліба, за оселю, за сім'ю, за господарство... життя учило, що без кривих і таємних шляхів не можна було вискочити. Й от кріпацький норів, уже й без того скалічений самим кріпацтвом, став ще дужче калічитися, зробився скучний, прониристий і шкодливий...».

Іноді панщина в творах Панаса Мирного – в минулому. Про неї нагадують лише руїни панського маєтку з вибитими шибками. Як примари давніх часів такі замки-трупі є в повістях «Як ведеться, так і живеться», «Лихо давнє і сьогочаснє», в романах «Повія», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» тощо. Ще моторошніші, ніж маєтки, панські «розваги» зафіксувала людська пам'ять.

Проте Панаса Мирного цікавила не лише тема селянського життя. Дещо несподіваним у доробку письменника є, наприклад, оповідання «Лови», пройняте гумором, іронією. Пристав Костенко, вистежуючи злочинців, несподівано зустрічає в готелі у товаристві офіцера свою дружину, яка поїхала на тиждень у гості до подруги. Містечко чекає скандалу, але розчаровується в сподіваннях – подружжя не посварилось, просто Костенко перестав їздити на «лови», а невдовзі отримав підвищення по службі – став поліцмейстером, очевидно не без допомоги дружини.

Не залишилась поза увагою Панаса Мирного і доля інтелігенції («Лихі люди», «Дурниця»). Так, в оповіданні

«Дурниця» йдеться про те, як поліцейський пристав по-приятельськи п'є чарку в знайомого друга-інтелігента, а увечері приїздить до нього з обшуком. У повісті «Лихі люди» автор показує образи українських інтелігентів Петра Телепня і Тимофія Жука та їх антиподів – пристосованців Попенка і Шестірного. Багато місця в творі письменник відводить розкриттю становлення характерів героїв. Уже в шкільні роки кожен із «товаришів» мав свою лінію поведінки, вдачу й уподобання. Різниця світоглядів стала виразнішою в гімназійні роки, а університет остаточно утвердив їхнє ідейне розходження. Тверді переконання, моральна витримка, любов до народу, відмова від особистого щастя заради загального добра – такі нові риси різночинської молоді описує автор. Персонажі Жук і Телепень співчують людському горю, готують себе до суспільної роботи, а Шестірний і Попенко – користолобні, егоїстичні кар'єристи. Донощик Шестірний мріє про високу урядову посаду, ненажерливий Попенко – про парафію, де він міг би вести сите і безтурботне життя.

5.3. Соціально-психологічні романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія»

Візитною карткою Панаса Мирного стали найвідоміші його соціально-психологічні романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія». Назва роману «Хіба ревуть воли...» не випадкова – вона взята з Біблії, із книги Іова, де розповідається про чесного Іова, якого випробовував Господь. Над романом Панас Мирний та Іван Білик працювали більше трьох років, твір мав кілька редакцій і первісних назв (повість «Чіпка», роман «Пропаша сила»). Остаточна редакція і чистове переписання твору належали І. Білику. Роман повинні були

надрукувати в Петербурзі, за цим повинен був наглядати М. Лисенко, але у зв'язку з появою в 1876 р. Емського указу роман не вийшов. У 1877 р. він був висланий у Женеву М. Драгоманову, де й побачив світ у 1880 році. Основні *проблеми*, які порушуються у романі, такі:

- закріпачення українського села, позбавлення волі козацьких нащадків;
- вплив середовища на психологічний стан і духовний розвиток особистості;
- причини деградації особистості із позитивними намірами;
- проблема солдаччини як одного із способів русифікувати і деморалізувати людину;
- проблеми спадковості та стосунків поколінь тощо.

У романі правдиво і переконливо відтворено процес національного божевілля, морального занепаду і перетворення народу в духовних покручів, волів. Стоп'ятдесятирічна історія села Піски, життя чотирьох поколінь Гудзів і Вареників – яскрава ілюстрація того, як із «славних прадідів великих» народжувалися «правнуки погані». Блискуче показаний у романі процес закріпачення народу, який відбувався в ідеальній гармонії стараннями царського уряду і руками самих українців. «Це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдовусиротину» – ця поетичне оцінювання Шевченком царської політики щодо України відгукнулась у романі Панаса Мирного й Івана Білика.

Порівняння громади з отарою овець, волами оцінює суть, світоглядний рівень людей. Громада без спротиву, покірно впрягається в кріпацьке ярмо; як належне сприймає панське знущання над собою, засилля панських попихачів: «Привикли до Лейбиної корчми, до жилистої руки товстопузого Потаповича, що не одному вправила щелепи...». Народ поступово губить генетичний код

самозахисту, вироджується, запорозькі норови деформуються у злодійські, і вже не поодинокі люди (Максим Гудзь, Іван Вареник, Чіпка та інші), а увесь народ може стати пропашою силою, якщо не отямиться, не докладе зусиль, щоб повернути собі людську гідність і волю. Від самого дитинства Чіпка Варениченко – головний герой роману – має можливість відчутти і суспільну, і людську несправедливість, байдужість. Кілька разів він підіймається із життєвої прірви, щоб упасти в неї остаточно. Він усвідомив, що чесними засобами справедливості не встановити – і це штовхає його, зневіреного, на злочини. Прагнучи людям добра, він чинить зло. І це зло б'є по найдорожчих для нього людях – матері та дружині.

Масштабність твору і порушені в ньому проблеми соціально-психологічного життя народу дали підстави історикам літератури віднести його до жанру епопеї, бо в ньому розгортається доля всього народу, процес зародження, утвердження і розкладу патріархально-кріпосницького соціально-економічного устрою. Хоча офіційно кріпацтво скасоване, але воно відроджується в новому вигляді – у нових конфліктах, новому устрої, нових визискувачах.

Життя українського села в усій складності нових викликів стало головною темою і роману Панаса Мирного «Повія», над яким він працював близько сорока років, десь із 1880-го року. Задум його написання виник не випадково, адже трагічна доля жінки, зокрема покритки, цікавили письменника на самому початку його творчого шляху. Роман мав і реального прототипа, але завдяки масштабності постать головної героїні набула рис широкого узагальнення. Не менш цінним у творі є і сам контекст – побут, мораль, звичаї, поведінка, шкала цінностей, психологічні типи багатьох представників і

суспільної верхівки, і суспільного дна. У романі йдеться про те, як сироту Христю Притиківну лихі люди неправдою виштовхують із рідного села, як поневіряється вона в місті спочатку наймичкою, згодом повією, коханкою-утриманкою, жебрачкою-заробітчанкою, поступово опускаючись відповідно до втрати здоров'я і вроди на суспільне дно. Її поневір'яння – художній прийом, завдяки якому читач разом із героїнею має змогу побувати в середовищі селян-глитаїв, торгівців-шахраїв, міщан, інтелігентів – «народолюбців», повій, п'яниць, земських чиновників та інших.

Чотири частини роману мають відповідні назви, що засвідчують етапи життя героїні: «У селі», «У городі», «Сторч головою», «По всіх усюдах». Проблеми роману «Повія» такі:

- беззахисності і безправності жінки будь-якого стану і походження в минулому і сучасному;
- проблема ще живого в пам'яті людей лиха давнього – кріпацтва, про яке дискутують герої, називаючи його хороші й погані сторони;
- проблема домашнього деспотизму батьків, чоловіків, свекрух тощо;
- проблема подружньої невірності (наслідок домашнього деспотизму), якою охоплені як селянські, так і дворянські сім'ї;
- проблема шахрайства, стосунків між суспільними хижаками;
- проблема жорстокого протистояння в управлінні громадським, фінансовим життям земства та губернії дворян, з одного боку, та селянства і міщанства – з іншого;
- проблема сенсу життя, людського щастя тощо.

Як же трактує автор зазначені проблеми?

Основна проблема роману – *беззахисність жінки*, особливо якщо вона сирота, вдова, просто самотня,

невістка тощо. Безправна і беззахисна Христинина мати – Пріська. Коли вона намагається захиститися від Грицька Супруненка та йде у волость, з нею не церемоняться, ставляться до неї зверхньо і брутально. Життя Христі теж котиться не самою нею визначеним шляхом і протистояти цьому вона не має сили: її відібрали у матері, віддали в найми, зробили коханкою і повією, вигнали на вулицю. І це не обов'язково тому, що вона є неосвіченою селянкою. Такою ж беззахисною в домашньому житті є і вихована, розумна жінка Загнибиди – вона гине від рук свого чоловіка-деспота. Автор підкреслює трагізм абсолютної матеріальної, фізичної, духовної залежності жінки від чоловіка, особливо відчутний там, де в родині панує неповага і кривда. Дружина Колісника – нелюба, зраджувана чоловіком, ревнива – змушена мовчки миритись зі своєю долею.

Проблема кріпацтва. Хоча в тексті йдеться про добу після його скасування, воно незримо присутнє в житті персонажів. Панськими були Христині батьки. Жахливим було дівування Мар'ї: вона сподобалася панові, а коли почала чинити опір гвалтівникові, то після катувань її посадили на ланцюг, як собаку, а дворові люди не співчували їй, а цькували та потішалися з її горя. Порізнному оцінюють кріпацтво і Оришка та її чоловік Кирило. Оришка вважає, що тоді були панські гареми, але повії попід шинками, як нині, не вмирили; що люди знали і боялись одного пана, а тепер доводиться остерігатися кожного. У її чоловіка – інша думка й інші аргументи: покарання кріпаків були занадто жорстокими; на волі важко жити, але ніхто не стоїть над душею; хоч холодно та голодно, зате вільно; тоді шкури стерегли, а тепер – кишені.

Надзвичайно гостро поставлена в романі *проблема домашнього деспотизму*, коли чоловік у сім'ї виступає як

груба, тиранська, неблаганна сила. У багатій родині Грицька Супруненка ця сила зламала єдиного сина Федора – м'якого, забитого батьком, закоханого в Христю. Ненавидячи родину дівчини, Грицько виживає Христю з села, щоб вона не дісталася синові, він отрує життя Федорові, не зважає на його почуття – і син про це пам'ятає все життя. Сім'я Загнибіди – не менше родинне пекло. Чоловік холоднокровно позбавляє життя набридлу дружину, а до убивства він бив її, принижував, тримав у постійному страху, бо вона заважала йому жити так, як він хотів. Не в кращій ситуації опиняється і Мар'я, вийшовши заміж на хутори: свекруха щодня її лає, дошкуляє дрібницями, а невістка мовчки її ненавидить і жде її смерті. Сина ж свого баба гризе за те, що він не б'є жінки – розуму не навчає.

Подружжя невірність, наголошує автор, є не лише результатом зіпсованої моралі, а й є наслідком того самого домашнього деспотизму: Колісника, наприклад, батьки оженили без його згоди і бажання, щоб не «розволочився»; дружина Рубця, Пестина Іванівна, з огидою згадуючи старого ненависного чоловіка, фліртує з квартирантом Проценком. У містечку притчею во язицех стала молода попадя, яка шукала розваг поза домом.

Кожна окрема особистість існує в суспільстві, яке аж кишить хижакими. Стосунки між представниками суспільної верхівки – вовчі: щоб самому чогось досягти, треба «підсидіти» іншого, та ще й зробити це красиво, чемно. Найспритнішим у таких справах виявився Колісник (автор називає його запанілим різником). Спочатку він продає Рубцеві гнилу рибу. Згодом, щоб мати в руках голову земства Лошакова, запрошує його на бенкет і проковує переспати зі своєю коханкою Христею-Наташею та ще й «ненароком» приводить свідків. На вкрадені у земстві гроші Колісник купує маєток Веселий Кут. Усі

знайомі ненавидять його і за першої ж нагоди ставлять в такі умови, за яких він зводить рахунки з життям.

Незважаючи на проголошені демократичні гасла після скасування кріпацтва в структурах влади, зокрема в земстві, відбувається *жорстке протистояння дворянства і недворянства* (селяни, міщани, купці, чиновники тощо). Голова земського суду вважає, що посадові особи тому й шахраюють, що не є дворянами за походженням: «Наряду с нами сидят люди иных сословий, иных общественных положений, где понятие о честности или же недоразвилось, или же приняло какие-то уродливые проявления: обвесить, обмерить, обойти другого вовсе не считается преступным... Руководствуясь таким взглядом, я предложил бы следующую меру: очистить земство от того преобладающего большинства чуждого дворянству элемента».

Автор щоразу в романі наголошує, що життя Христі – це постійне ходіння по лезу, суцільні стреси, про які вона нікому не сміє говорити. Навпаки, ставши повією, вона просто зобов'язана вдавати веселу, безтурботну ляльку, щоб її не вигнали на вулицю. Христя дуже вродлива, вся її сила – в красі, але дівчина добре розуміє: найменша помилка – і вона знову безпритульна. Такі перспективи лякають її, бо понад усе хочеться спокою, родинного затишку, як у колишньої подруги Горпини.

Христя не вміє реально оцінювати людей, вона простодушна, наївна, нездатна зазирнути в майбутнє, живе почуттями. Велику роль у психологічному житті героїні відіграють сни, передчуття, пророкування. Це одна із особливостей стилю письменника.

Загалом же проза Панаса Мирного має такі особливості:

– у ранніх творах («Лихий попутав», «П'яниця») спостерігається оповідна манера, перевтіленні в оповідача-очевидця;

– у більшості творів наявне невимушене авторське втручання у текст, своєрідне спілкування з читачем, подібне на довірливу розмову з ним («Послухаймо, що кажуть сусідні панки та полупанки в вічі Башкирові» – «Лихо давнє і сьогочасне»);

– схильність автора до розлогих вступних пейзажів з олюдненням природи, персоніфікацією;

– у різних творах часто повторюються одні й ті самі прізвища чи імена героїв: Бородай (у козака Бородая служив малий Чіпка і трохи не спалив його, Бородай зустрічається і в оповідання «Родина Бородаїв»), Притика (прізвище Христі з «Повії» і одне із фальшивих прізвищ Чіпчиного батька), дід Улас (громадський пастух і в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», і в романі «Лихо давнє і сьогочасне»);

– у більшості творів автор побіжно згадує панщину і як символ кріпаччини найчастіше згадує руїни панських замків;

– велику роль у розумінні психології героїв відіграють їхні сни-пророцтва, які або щось віщують, або є судом совісті.

Висновки. Отже, Панас Мирний починав у прозі як письменник-оповідач, але швидко зрозумів, що така манера обмежує виражальні можливості твору: маска оповідача-очевидця сковувала автора, який змушений був у творі дотримуватися рівня культури, освіти, моралі, інтелекту свого не завжди позитивного героя. Тому в подальшій творчості письменник намагався проникнути у психологію своїх героїв, передати не лише зовнішню дію, а й внутрішній світ свого персонажа. Письменник увів в

українську літературу жанр соціально-психологічної повісті та роману. Новим у його творчості було й те, що він почав деідеалізувати селянство, досліджувати соціальне зло, помічати його не лише у панських характерах, а й у внутрішньому світі селян, колишніх кріпаків.

Список рекомендованої літератури

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
2. Історія української літератури 70–90-х років ХІХ ст. : в 2 т. – К. : Логос, 1999. – Т. 1. – С. 298–356.
3. Медуниця М. Брати і побратими : роман / М. Медуниця. – К. : Рад. письменник, 1990. – 422 с.
4. Історія української літератури ХІХ століття : підручник : у 2 кн. / за ред. акад. М. Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – 712 с.

Запитання для самоконтролю

1. Яке ставлення до життя й кар'єри продемонстрував Панас Мирний у листах до свого брата Івана Білика?
2. Які моральні й духовні деформації помічав Панас Мирний у селян, звільнених від кріпаччини, яке лихо він назвав сьогочасним?
3. Які головні проблеми порушуються Панасом Мирним у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»?
4. Які головні проблеми порушує автор у романі «Повія»?
5. Які стильові особливості прозового доробку Панаса Мирного?

Тести для самоконтролю

1. Яке періодичне видання разом з Оленою Пчілкою редагував Панас Мирний у Полтаві:

- а) «Основа»;
- б) «Українська хата»;
- в) «Рідний край»;
- г) «Київська старовина»?

2. Який із драматичних творів Панаса Мирного мав успіх на театральній сцені завдяки зусиллям М. Заньковецької:

- а) «Лимерівна»;
- б) «Лихий попутав»;
- в) «Перемудрив»;
- г) «У черницях»?

3. Яким оповіданням дебютував Панас Мирний:

- а) «Лихий попутав»;
- б) «П'яниця»;
- в) «Як ведеться, так і живеться»;
- г) «Лихі люди»?

4. Як називався нарис, який став увертюрою до написання знаменитого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»:

- а) «Лихо давнє і сьогочасне»;
- б) «Дурниця»;
- в) «Подоріжжя від Полтави до Гадячого»;
- г) «Як ведеться, так і живеться»?

5. Яка біблійна історія дала назву романові «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»:

- а) про Ноя та його синів;

- б) про благочестивого Іова;
- в) про Сару й Агар;
- г) про Авеля та Каїна?

6. Кому належала остаточна редакція і чистове переписання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»:

- а) Панасу Мирному;
- б) М. Драгоманову;
- в) М. Старицькому;
- г) Івану Білику?

7. Який часовий період охоплює історія села Піски в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»:

- а) 100 років;
- б) 150 років;
- в) 80 років;
- г) 200 років?

8. Із скількох частин складається роман Панаса Мирного «Повія»:

- а) 4;
- б) 5;
- в) 11;
- г) 7?

9. Які за жанром роману Панаса Мирного:

- а) соціально-психологічні;
- б) соціально-побутові;
- в) сентиментально-реалістичні;
- г) історичні?

10. Про яке оповідання Панас Мирний написав: «... Я хотів показати, як помирають кращі і симпатичніші сторони нашої душі і серця серед дурних обставин»:

- а) «Лихий попутав»;
- б) «Дурниця»;
- в) «П'яниця»;
- г) «Лихі люди»?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте, як характеризує автора уривок із листа Панаса Мирного до свого брата:

«В данном случае я настолько незатейлив и неприхотлив, что вполне удовлетворяюсь имеемым и меньше всего думаю о карьере. На этот счет я разумею мнение тех чудаков, которые говорят: чем высший генерал, тем большая свинья. В этом изречении не без доли правды: в самом деле, в частую положение человека, а тем более официальное, заставляет быть в разладе с самим собою, чем выше положение – тем разлад этот увеличивается. Для иных это ничего не значит, но для меня – такое положение служило бы источником самых невыносимых нравственных мук. Вот почему я старался в служебном отношении отыскать такое местечко, которое, обеспечив меня на счет дневного пропитания, не ставило бы в разлад с совестью...».

РОЗДІЛ 6

Український театр і драматургія 70–90-х років XIX ст. як мистецьке явище. Творчість М. Старицького

*6.1. Корифеї української сцени 70–90-х рр.
XIX століття.*

*6.2. Театральна діяльність і драматургія
М. Старицького.*

6.3. Поетична спадщина М. Старицького.

6.4. Історична проза М. Старицького.

6.1. Корифеї української сцени 70–90-х років XIX століття

Після Емського указу 1876 року літературне життя України завмерло за невеликим винятком аматорських драматичних гуртків, організаторами яких були талановиті драматурги, режисери й артисти М. Старицький, М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий (Тобілевич). Про їх театр І. Франко писав: «У їхніх драматичних творах постає перед нами, як живе, українське село з його поезією і з його душевною темнотою, природною красою і п'явками та визискувачами. Сільська вулиця, співи та забави парубків, корчма з неодмінним євреєм, старшина та громадська управа, багатії та землевласники – все тут демонстровано в ряді прекрасно оброблених і часто глибоко вивчених типів». Особливо активну театральну діяльність розгорнув у 70-х роках Марко Кропивницький, який з успіхом ставив вистави, створював трупи, сам працював у російських театральних трупах актором.

У 1882 році з дозволу міністра внутрішніх справ у Києві було поставлено п'єсу Шевченка «Назар Стодоля» за участі М. Садовського і М. Кропивницького – це і був початок українського професійного театру. Вистави в

багатьох містах мали великий успіх, проте для повнокровного життя новоствореної трупи бракувало грошей. Неймовірну відповідальність за існування українського театру в 1883 році взяв на себе дворянин Михайло Старицький із давнього козацького роду, троюрідний брат Миколи Лисенка. Вклавши в театр всі гроші від проданого маєтку, М. Старицький сформував російську трупу, збільшив український персонал, подвоїв хор, зібрав власний оркестр, підвищив платню акторам, подбав про оформлення спектаклів, запросив для цього найкращих художників-декораторів.

До складу трупи увійшли винятково талановиті артисти: М. Садовський, П. Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті (сестра братів Тобілевичів) та інші, пізніше до них приєднався І. Карпенко-Карий. «Ці троє людей (М. Старицький, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий) склали першу українську акторську трупу, – писав І. Франко, – головними оздобами якої згодом стали брати Івана Тобілевича, широко відомі артисти Садовський і Саксаганський, далі пані Заньковецька та Затиркевич і чимало інших талановитих артистів і артисток. Склалася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані по тому...». М. Старицький і М. Кропивницький робили все, аби поповнити традиційний репертуар, поставити на сцені не лише п'єси громадянського пафосу, а й музичні драми, опери, оперети та інше. Більшість акторів були ще й професійними музикантами, співаками, театр постійно співпрацював із відомими композиторами П. Ніщинським, К. Стеценком, особливо тісні зв'язки були із Миколою Лисенком. Призначення театру його керівники вбачали в тому, щоб пробуджувати соціальну й національну свідомість народу, показувати соціальні «Хвороби», виховувати в глядачів смак до краси і правди життя на сцені.

Упродовж десяти років (1883–1893) корифеям було на найвищому державному рівні заборонено ставити українські п'єси на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині. Цензура обмежувала репертуар побутовою тематикою, було заборонено переклади з іноземних мов, історичні сюжети, а слова «козак», «рідний край» та подібні до них – гарантували заборону.

Українські трупи не мали власних приміщень і повинні були вести мандрівне життя, терпіти матеріальну скруту. З величезним успіхом артисти виступали у Воронежі, Курську, Саратові, Казані, багатьох інших містах. До багатьох заборон та обмежень українського театру додалася ще й вимога обов'язково грати п'єсу російську на стільки ж актів, скільки мала українська п'єса. «Не говорячи вже про те, що це перевищує людські сили, – зіграти спектакль на десять актів, – це збільшує витрати і відгонить публіку, яка абсолютно не розуміє, для чого ставити кожен вечір п'ять нестерпних, дурних водевілів, тим більше, що водевілі йдуть щоденно одні і ті ж, так як ставити нові не в стані жодна трупа», – обурювався І. Карпенко-Карий.

У 1885 році трупа розділилася на дві. До Кропивницького перейшла більшість основного складу, а Старицькому довелось усе починати спочатку. Та обставина, що М. Старицький, дбаючи про репертуар, займався переробками і пристосуванням до постановки п'єс інших авторів (з їхньої згоди), стала причиною звинувачень М. Старицького у плагіаті і відповідно судових процесів, що відбирало в драматурга багато сил і здоров'я.

У 1886 році неймовірний успіх супроводжував трупу М. Кропивницького, зокрема виступи її в Петербурзі. Ігноруючи модні закордонні трупи, столична публіка йшла «поплакати з Заньковецькою». Постійними

відвідувачами українських спектаклів були художник І. Рєпін, учений-фізіолог І. Павлов, критик В. Стасов та інші відомі люди. Навіть такий упереджений театральний критик, як О. Суворін («Хохлы и хохлушки») не міг не визнати, що режисура М. Кропивницького бездоганна, а його ансамбль – це група, «якої немає на Александрівській сцені» (імператорського театру Петербурга).

У 1887 році трупа М. Кропивницького виступала в московському Малому театрі. Московська публіка аплодувала всім, але найбільшого поклоніння глядачів досягла М. Заньковецька у ролі Харитини («Наймичка») І. Карпенка-Карого), змушуючи плакати таких глядачів, як Л. Толстой і А. Чехов. Напевно, не існувало б національного театру без братів Тобілевичів – Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського і Панаса Саксаганського. Найталановитішим актором із них М. Старицький вважав М. Садовського, який мав виняткові сценічні дані – вроду, голос, привабливість. Крім того, він був офіцером, героєм російсько-турецької війни, георгієвським кавалером, організатором аматорського театального гуртка з офіцерства в Бендерах, де проходив військову службу. Кілька років М. Садовський працював під керівництвом таких метрів режисури, як М. Старицький і М. Кропивницький, згодом десять років (1888–1898) він сам очолював зразкову трупу. Із 1889 року він приєднався до братів і вони успішно виступали на сценах України, Росії, Польщі, Литви, Кавказу тощо. Успіху трупи сприяв репертуар, очищений від низькопробних горілчано-гопачних мелодрам. М. Садовський першим поповнив репертуар п'єсами М. Островського, М. Гоголя, Ю. Словацького, іноземних класиків.

У 1890 році Іван Карпенко-Карий і Панас Саксаганський створили «Товариство російсько-

малоросійських артистів», яким керував наймолодший із братів – Панас Саксаганський. Менше ніж за рік він став зіркою української сцени. Як режисер П. Саксаганський утверджував на сцені соціально-психологічну драму, відійшовши від принципу етнографізму, культивованого значною мірою театром М. Старицького і М. Кропивницького. Театральній молоді П. Саксаганський приділяв велику увагу, виховавши покоління акторів для театру: Г. Юру, І. Козловського, О. Петрусенко, Б. Романицького та інших. Для них він залишив теоретичні праці «Моя робота над роллю», «Для театральної молоді», «До молодих режисерів» тощо.

Гастролі українського театру в містах центральної Росії, Приволжя, Приуралля, Північного Кавказу і Середньої Азії зворушували й окрилювали перш за все розкиданих по світу українців; не одному з них було повернуто національну пам'ять драмами за творами І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого.

6.2. Театральна діяльність і драматургія М. Старицького

Михайло Старицький – чи не найголовніша постать драматургії й театру 70–90-х років XIX ст. Родом він із Полтавщини, дворянин, нащадок давнього козацького роду. У 12 років залишився круглим сиротою, тому виховувався спочатку в родині діда, а потім – у сім'ї троюрідного брата Миколи Лисенка. Закінчив Полтавську гімназію, навчався в Харківському, а потім Київському університетах (фізико-математичний і юридичний факультети).

Зі студентських років захоплювався громадською діяльністю: відвідував мітинги, збори, працював у

недільних школах, став членом Київської громади, яка діяла в Києві під керівництвом М. Драгоманова. Студентом М. Старицький щасливо одружився із сестрою М. Лисенка Софією. Були в нього спроби жити в провінції і вести господарство, але громадський характер і любов до театру повернули його до Києва. Разом із М. Лисенком у 1871 році він організував товариство українських акторів, яке згодом занепало у зв'язку з Емським указом. На початку 80-х років М. Старицький, як уже було зазначено, на власні гроші створи та утримував театральну трупу, до складу якої входили найкращі актори. М. Старицький – один із організаторів Всеросійського театального товариства, яке в 1897 році скликало Перший Всеросійський з'їзд діячів сцени.

Сам письменник вважав себе найталановитішим у драматургії. Його твори – це поєднання критичного реалізму і романтизму, особливо в творах на історичну тематику. Загалом драматург написав близько трьох десятків п'єс, які умовно можна поділити на кілька груп. Серед них оригінальні п'єси: соціально-психологічні драми («Не судилось», «Талан», «У темряві», «Крест жизни» та інші), соціально-побутові драми («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» та інші), історичні твори («Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «Маруся Богуславка», драматична поема «Остання ніч» тощо). Також М. Старицькому належить низка творів на запозичені сюжети, серед них оперета «Чорноморці», інсценізації творів М. Гоголя («Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Гарас Бульба»), «За двома зайцями» (переробка драми І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках»), «Крути, та не перекручуй» (переробка п'єси Панаса Мирного «Перемудрив»), «Циганка Аза», «Юрко Довбиш» та інші.

Серед найвідоміших соціально-психологічних драм письменника – драма «Не судилось» (первісна назва «Панське болото»). Вона побудована на контрастному зіставленні світоглядів і життєвих позицій інтелігента-демократа і ліберала-поміщика, у ширшому плані конфлікт охоплює стосунки українського панства і селянства. Новим у драмі було виразне змалювання «підпанків» – людей із лакейською психологією, світоглядом освіченої наймички – породженням панського двору. У творі йдеться про хороші наміри панського сина реалізувати демократичні народницькі ідеї, про його кохання до простої дівчини. Але коли це стало загрожувати його добробуту, коли батьки пообіцяли позбавити його звичного комфорту, він перестає гратись у любов до народу.

Окрему, цілком новаторську сторінку, становлять твори з життя інтелігенції, особливо драма «Талан», створена на матеріалі добре знайомого письменникові акторського середовища. П'єса присвячена видатній актрисі М. Заньковецькій, яка стала прототипом головної героїні Марії Лучицької. Лучицька – не лише рідкісний талант, а й глибоко емоційна, вразлива натура з цілісним, багатим характером. Її вбиває не так відкрите зло – інтриги заздрісної актриси Квятковської, яка діє спільно з нікчемою антрепренером Котенком, як зло приховане: зневажливе, глузливе ставлення до актриси панського середовища, в яке вона потрапляє з власної волі. Щиро покохавши панича Квітку у відповідь на його таке саме палке кохання, ставши йому нешлюбною дружиною (в тому, що героїня сама відмовилася брати офіційний шлюб, виявилась її виняткова делікатність, адже вона не хоче зобов'язувати чоловіка, компрометувати його зв'язком з «актрискою»), Лучицька швидко переконується, що у «вищому колі» її завжди зневажатимуть за професію. Боляче сприймаючи це, ображена недовірою і відчуженням

коханого, підступністю і відвертою ненавистю свекрухи, Лучицька покидає масток чоловіка і повертається до улюбленого діла.

Повернення на сцену приносить актрисі ще більший успіх, ніж раніше, але здоров'я і моральні сили виснажені. Підточують її сили і зраджена любов, і дрібні залаштункові капості, інтриги, заздрість нездар, які з її поверненням змушені відійти в тінь, на другорядні ролі. Влаштований ними скандал призводить Лучицьку до неприємності, хвороби, повного фізичного й психологічного виснаження. Остання сцена – апофеоз таланту актриси: її оточують щире співчуття і любов друзів, каяття заздрісників, навіть повертається кохання, але все це прийшло занадто пізно.

Головну роль у драмі з великим успіхом виконувала Марія Заньковецька, проте для неї це була чи не найважча роль, бо занадто важко було їй грати саму себе. Коли це залежало від неї, вона не включала «Талан» у свій репертуар і нарешті назавжди від цієї ролі відмовилася.

6.3. Поетична спадщина М. Старицького

М. Старицький збагатив українську літературу перекладами, переспівами та оригінальними поезіями. Віршувати він почав із середини 70-х років, публікував поезії, починаючи з 1865 року в журналах «Правда», «Нива», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Дзвінок», «Молода Україна» та газетах «Буковина», «Діло», «Руслан», у різних збірниках, антологіях та альманахах. М. Старицькому належать такі поетичні збірки: «З давнього зшитку. Пісні і думи» (1881, ч. 1), «З давнього зшитку. Пісні і думи» (1883, ч. 2), «Поезії М. Старицького» (збірка підготовлена автором у 1903 році і видана після його смерті дочкою Людмилою у 1908 р.).

Свої поетичні, прозові та драматичні твори М. Стрицький часто друкував під псевдонімами Гетьманець, Карпівець, М. Петрович, Подолянин, Сіроманець, М. Стариченко та ін.

Поезія М. Старицького висловлювала почуття кращих українських інтелігентів свого часу. Вона багата тематикою і торкається найпекучіших проблем авторової сучасності. Один із найсильніших мотивів лірики М. Старицького – мотив слов'янства, пов'язаний із національно-визвольною війною сербів і болгар проти турецького панування у 2-й половині 70-х років XIX століття. Поет переклав низку сербських дум і пісень і в 1876 році видав їх окремою книжкою «Сербські думи і пісні». Цій проблемі він присвятив і оригінальні поезії («Смерть слов'янина», «Слов'янська доля»), в яких розмірковує про історичну долю слов'ян, звертається до них із закликом до згоди, братерства, єднання («До слов'ян»), до спільної боротьби проти ворога («На прю!»).

Суто народницькою є і тема звернення до сучасників, заклику до невпинної творчої праці на користь народу («Нива»); мотив докору за байдуже, хижацьке ставлення до природи, недбале господарювання («За лихими владарями»). Однією із провідних тем є також турбота про долю рідного слова, просвіти народу («До Шевченка», «Темрява», «Сиділи ми, каганчик миготів», «Ой знущались з мого слова»). Автор також розвінчує, таврує державну ідеологію, обурюється політикою духовного й економічного визиску народу. З глибоким ліричним почуттям написано М. Старицьким низку поезій про знедолених у місті й селі («Швачка», «Край коминка», «Місто спить»), про трагічну заробітчанську долю, коли кращі роки життя молодь змушена марно проводити в пошуках порятунку від голодної смерті («Весна»). Необхідно пам'ятати, що співчуття знедоленим як суто

народницька тема тісно пов'язана у поезії М. Старицького із почуттями інтимними. Так, у поезії «Як часом у тебе заграє...» ліричний герой запитує у коханої про те, чи згадає вона у розкошах рідний край і чи поспівчуває голоті:

Чи ти між тієї пишноти
Розкішних осяяних заль
До рідного краю й голоти
Сховаєш на серденьку жаль?

Найпрекраснішою частиною лірики М. Старицького є його любовна поезія: у ряді творів автор відображає то палкі почуття й переживання закоханого юнака, який чекає побачення з коханою у весняному саду («Виклик», «Ждання»), то виразні байронівські мотиви розчарування в житті й коханні, застереження подруги перед пізнанням сутності світу («До подруги»). Часто в ліриці М. Старицького натрапляємо на такі мотиви:

– туги й безнадії у бідності, ностальгія за кращим минулим («І знов нудьга», «Нема правди»);

– заклики до молоді працювати й жити для батьківщини («До молоді»):

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину –
Йй за неї сили до загину
І навіть душу положіть!

– передчуття смерті і на його тлі – роздуми про пережите, підсумок безрадісного життя («Коли засну навіки в домовині»);

– любов до України («До України»);

– роздуми про призначення поета («Поету»).

Яскравою сторінкою в поетичній творчості М. Старицького були переклади й переспіви зі світових літератур. Перекладами він почав свою літературну діяльність, намагаючись розширити виражальні можливості української мови, збагатити літературу новими темами. Рідною мовою він переклав твори Шекспіра, Байрона, Гете, Гюго та ін., сербський епос, а також для російської аудиторії М. Старицький перекладав поезії Гребінки, Лесі Українки, інших авторів. Загалом він переклав понад двісті творів.

Дослідженню творчості М. Старицького, зокрема його поезії, присвятив свою розвідку «Михайло П. Старицький» І. Франко. Він зазначав, що поезія М. Старицького відзначалася прагненням вийти за межі епігонства, наслідування творчості Т. Шевченка, бо якщо епігони намагалися дивитися на світ очима співучого селянина, підкреслювали селянську наївність, писали про зорі, вітер, хмари і горе поета, то М. Старицький виступив у поезії як інтелігент і звернувся до таких самих інтелігентів зі словом про свої почуття і погляди: «Це вперше заговорив українським поетичним словом російський інтелігент... Настрій нашого поета сумний, думи важкі, але шукаючи їх причин, ми віднайдемо їх не в якихось місцевих обставинах, не в поетових особистих пригодах, а в настрою всеросійського інтелігента того часу». М. Старицький, на думку І. Франка, – не рівня поетичному талантові Шевченка, але його заслуга в тому, що він не одягає маски «мужичого» поета.

Серед недоліків І. Франко відзначає наявність подекуди пафосності, «вірші, хоч старанно змайстровані, пливають важко, тої легкості й грації, якою визначаються твори першорядних ліриків, у нього нема». Лірика М. Старицького – здебільшого поетичний рефлекс

громадської думки, тому вона має й документальну цінність.

6.4. Історична проза М. Старицького

Найцінніший доробок М. Старицького – його історична проза. Романи письменника присвячені в основному добі козаччини: «Богдан Хмельницький» (трилогія), діалогія «Молодість Мазепи» й «Руїна», романи «Останні орли», «Розбійник Кармелюк», повісті «Облога Буші», «Чорний диявол», «Перші коршуни», «Заклятий скарб» та інші. Усі вони за винятком «Облоги Буші» написані російською мовою, бо автор друкував їх у газеті «Московский листок» і часто цим забезпечував їй великі тиражі.

У радянський час не вся спадщина М. Старицького друкувалася, навіть не згадувалися, наприклад, романи про Івана Мазепу, чиє ім'я засуджувалося радянськими істориками. Своїми історичними романами, написаними у співавторстві з дочкою Людмилою Старицькою-Черняхівською, письменник започаткував в українській літературі жанр пригодницько-історичного роману, бо він відобразив важливі історичні події в Україні завдяки захоплюючому авантюрному сюжетові, романтичним постатям героїв, їх дивовижним пригодам із переодяганням, моторошними підземеллями, кривавими скарбами, погонями, поєдинками тощо.

У романі «Молодість Мазепи» автор розповідає легендарну історію про те, як юний красень Мазепа, який служив при королівському дворі у Варшаві, був покараний польським магнатом за дружину: закатованого юнака прив'язали до спини дикого коня і випустили в степ. Письменник розповідає про щасливий порятунок свого героя, про притулок, який він знайшов на козацькому

хуторі у старого Сича і його внучки Галини – дочки замученого ляхами полковника Морозенка.

Життя на хуторі в єдності з природою, палке кохання сприяють духовному відродженню Мазепи, який зрозумів, що блиск королівського палацу – обман, за яким криються зневага, ненависть до українців, підступність і лицемірство. Тому герой повертається серцем до України і в подальшому робить усе для її захисту. Мазепа – особистість незвичайна: його розум, політична мудрість вражає всіх, із ким він спілкується, а спілкується він із багатьма визначними особами – Іваном Богуном, Іваном Сірком, Петром Дорошенком, Іваном Самойловичем та іншими. Мазепа занепокоєний тим, що сусіди – Московія, Швеція, Німеччина – будують власні держави, а Україна лише добивається у Польщі вольностей. Якщо Україна піддасться на милість якоїсь держави, даремно чекати поваги до її вольностей від чужих держав та урядів – на чиему возі їдеш, того і пісню співай, а хочеш співати свою пісню – змайструй і свого воза.

Автор вводить у текст описи реальних історичних подій, що являють собою значний інтерес. Це зокрема сцени загибелі Івана Брюховецького та утвердження гетьманом П. Дорошенка. Це й описаний у козацьких літописах епізод, коли напередодні вирішального для України бою з московським військом гетьман Дорошенко одержує повідомлення про зраду дружини і... покидає військо, щоб покарати коханців, що означало неминучу поразку.

Роман «Руїна» – продовження описуваних подій. У ньому автор показує, якими нелегкими, суперечливими були пошуки гетьмана Петра Дорошенка і його прибічників (Мазепи, Богуна, Кочубея), до кого із сусідів звернутись із проханням про спілку, під чий протекторат іти: Москви, Варшави чи Стамбула. Вони обмірковують

всі подробиці «за» і «проти», адже рішення надзвичайно відповідальне і складне і його наслідки можуть бути непередбачувані. Назва твору цілком характеризує й історичний період – руїна в політиці й моралі; боротьба за владу й багатство одних – і боротьба за єдність і волю України інших. Підлим і небезпечним постає в авторській оцінці інтриган Самойлович, Дем'ян Многогрішний бачиться письменникові занадто відвертим і нестримно диким у гніві, але чесним гетьманом. Дорошенко – трагічна постать, адже уклавши-таки спілку з турецьким султаном, швидко втрачає авторитет і підтримку, бо турецьке військо, ступивши на землю України як союзник, відкрито грабує, знищує, забирає в ясир людей, незважаючи на протести гетьмана, як джин, випущений із пляшки. Дехто із претендентів на владу готові запродати Польщі чи Москві всю Україну в обмін на маєтки, шляхетство чи дворянство. Самойлович арештовує Многогрішного й Сірка, висилає їх у Москву, щоб вони не заважали йому взяти владу в свої руки.

Охоплюючи поглядом усю Україну, автор слідкує за державницьким, політичним, особистим життям Мазепи, змальовуючи читачеві для інтриги низку його неймовірних пригод. У долі майбутнього гетьмана тісно пов'язалися долі найдорожчих для нього жінок. Це мати-шляхтянка, патріотка віри й України, вольова й енергійна, яка підтримує сина в його політичних рішеннях, вчить не прощати кривд і мститись ворогам. Це дівчата Маріанна й Галина, які претендують на місце в серці вродливого Мазепи. Галина – дівчина з хутора, рятівниця Івана, дочка полковника. Вона лагідна, добра, наївно-довірлива і духовно багата. Вона доглядала Івана в хворобі, саме їй обіцяв він вічне кохання. Її кілька разів викрадають вороги, щоб спіймати Мазепу, а він її рятує, знаходить, визволяє. Маріанна – протилежна Галині постать. Вона

теж полковницька дочка, але вихована амазонкою: їздить верхи, майстерно стріляє, чудова розвідниця, непереможна в поєдинках, палка і пристрасна натура. Мазепа рятує її на полюванні від кабана, а потім вона вириває його із рук ворога.

Фактично ці героїні є втіленням двох сил – духовності й фізичної звитяги. Щоб не робити вибір Мазепа занадто болючим, автор схилив його серце до першої дівчини, а Маріанна зрештою гине від рук Самойловича, який наказав оголосити її відьмою і спалити на вогнищі.

Події твору обмежені роками служби Мазепа у Дорошенка на посаді генерального писаря і наприкінці роману – у Самойловича. Про подальше життя героя в позитивному ключі було небезпечно: газета «Московский листок» була про це попереджена владою і редакція часопису на певний час навіть припинила співробітництво із Старицьким.

Наступний історичний роман «Останні орли» (1901) був присвячений добі гайдамаччини, він – своєрідна інтерпретація Шевченкових «Гайдамаків». Жорстокість шляхти та осквернення храмів, переслідування православної віри стали причинами небувалого протесту з риками крові й сліз.

Із великим інтересом читається й роман «Розбійник Кармелюк» (1903), події якого відображені в європейському контексті. Підкоривши Європу, Наполеон у 1812 році рушив на Росію. Польське панство на Поділлі вітає його похід, адже Наполеон пообіцяв йому, перемігши Росію, повернути Польщі державність. Янко Кармелюк – кріпак одного з польських магнатів, Пігловського. Юнаком він був узятий до двору задля компанії паничам, вчився з ними та їздив за кордон. Читач бачить його, демонічно вродливого атлета з голубими очима, у спілкуванні з

паничами, з якими щойно повернувся з-за кордону. Демократичні незалежні манери кріпака викликають панський гнів. Бажаючи приборкати розумного, освіченого, чесного і сильного хлопа, пан робить його управителем панського маєтку. Кармелюк якось навіть врятував йому життя, спинивши оскаженілих коней, що несли панську карету в трясовину. За співчуття до кріпаків героя покарано – продано сусідці Пігловського – пані Доротії. Жорстока шляхтянка виявляє прихильність до кріпака, бо сподівається зробити його своїм коханцем. Сім'ю Янка вона не купує, щоб не заважала її планам. Коли Кармелюк відкидає залицяння пані, вона оголошує його злодієм, начебто він украв срібло, і віддає його в москалі.

Через три роки Кармелюк втікає з війська, повертається додому і, ставши розбійником, зводить рахунки з панством. За час відсутності Янка його дружина зазнала принижень, знущань, що зламали її, зробили заляканою, упокореною. Вона не поділяє світогляду чоловіка, боїться його дій, тому навіть у родині Кармелюк самотній. Автор показує у романі шлях розумної, порядної особистості від стихійного розбійника до ватажка народних месників. Спочатку він живе особистою помстою, хоче тільки вирвати з неволі власну сім'ю, але люди самі визначають його статус – захисника усіх скривджених – і приходять з проханнями про допомогу і захист. Це зобов'язує Кармелюка дбати не лише про себе, а й про інших.

Кармелюк – реалістичний, але й по-новому романтичний герой – вродливий, освічений, вишуканий у манерах і поведінці, він бездоганно перевтілюється у польських магнатів, російських офіцерів, жебраків, знає багато мов. За ним гинуть жінки – і прості селянки, і вельможні шляхтянки. Він надзвичайно винахідливий,

спритний, втікає не лише від переслідувань, а й навіть із ув'язнення в Кам'янецькій фортеці над проваллям, яка й сьогодні зветься Кармелюковою. Втікає він і з сибірської каторги. У романі є все, характерне для романтичного твору: перевдягання, лісові розбійницькі лігва, підземні ходи з панських маєтків, глибокі підземелля, інтриги, листи в дуплах дерев, ворожки, жіночі ревності і безрозсудні вчинки тощо.

Як і кожний пригодницький твір, роман не обминає увагою любовну інтригу. Кохають Кармелюка багато жінок, але відповідає він взаємністю лише двом. Кохання до дружини згасло. Небайдужий герой до розбійниці Уляни, яка тримає шинок. У цій жінці переважає звіряче начало, вона вродлива, хитра, енергійна і хижа, від ревностей втрачає розум, а коли помічає, що втрачає коханого, видає його місце перебування, де його і вбивають. Сама ж Уляна, потрапивши до в'язниці, зводить рахунки із життям. Інша героїня – шляхетна пані Розалія – чарівна інтриганка, часто рятує розбійника, прагне закохати його в себе. Ідеалом духовності, вірності, чистоти є дочка священика Олеся, з якою Кармелюк не встиг одружитись, вистежений на побаченні з нею Уляною, яка й помстилась Кармелюкові з ревностей.

Образно-стильові особливості роману (останній день життя Кармелюка сповнений зловісних віщувань – кричить ворон, рветься струна на бандурі, коли герой співає тощо) свідчать про тяжіння автора до неоромантизму: герой протистоїть суспільству, зазнає незвичайних пригод і гине від зрадницького пострілу. Одним із завдань М. Старицького як письменника-історика було передати колорит часу, суспільну свідомість, мову, побут і звичаї далекої доби. Звичайно, його романи – це не документальні чи суто історичні твори, тому в них є вагома частка художнього вимислу.

Менші за обсягом твори на історичну тематику – «Облога Буші», «Заклятий скарб», «Перші коршуни» та інші загалом мають такі самі художньо-стильові особливості, як і проаналізовані романи.

Найвизначнішим твором за широтою охоплення історичних подій, як і за художнім рівнем, є трилогія «Богдан Хмельницький» («Перед бурею. Історичний роман з часів Хмельниччини» (1894), «Буря» (1896), «Біля пристані» (1897)), в якій розгорнуто перед читачем одну із найгероїчніших сторінок української історії – події визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648–1654 років. Цій визначній темі, як і образів Богдана Хмельницького, передувала вже досить значна літературна традиція. Вперше звернулися до неї творці козацьких літописів – невідомий автор «Історії Русів», Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко. Розробляли цю тему К. Рилєєв, М. Маркевич, Є. Гребінка, І. Нечуй-Левицький, Г. Сенкевич та інші. Події, відтворені в трилогії, охоплюють період з 1638 по 1654 роки. Своєрідними емоційними вершинами першого роману є так звана ординація в урочищі Маслів Став і бій з турецькою галерою біля берегів Криму: перша забарвлена в похмурі, трагічні тони, бо ординація стала першим адміністративним засобом придушення польською шляхтою українського козацтва. Опис морського бою має мажорне звучання, в ньому підкреслено військову силу, міць козацтва.

У цьому широкому історичному полотні М. Старицький показав себе як письменник-баталіст. Яскраві описи битв під Жовтими Водами і Корсунем, Збаражем і Жванцем, Зборовим, Берестечком і Пилявою представляють загальну монументальну картину і підкреслюють характерні деталі, а прагнення до історичної

точності поєднується з героїко-романтичною піднесеністю розповіді.

Мудрим полководцем і відважним воїном показаний у романі Хмельницький в оточенні козацької старшини – Богуна, Кривоноса, Нечая, Чарноти, Морозенка, Івана Золотаренка та інших. Усі вони – люди зі складною долею, особистими трагедіями, яких єдне високий патріотичний обов'язок перед своїм народом і Україною. Концентруючи увагу на гетьманові та його найближчому оточенні, М. Старицький ніколи не забуває рядового козака – його патріотизму, мужності, розуму. Автор змальовує народ України – селянство і козацтво, міщан, ремісників, духівництво, дрібну шляхту. Самого гетьмана письменник показує і в родині, і у війську, і в побуті, і в пристрасі до підступної красуні Марильки-Єлени. На відміну від польського історика Г. Сенкевича М. Старицький показує Богдана Хмельницького не пихатим шляхтичем, не містичним Месією, а козаком-воїном з усією його моральною і фізичною силою, життєвим укладом і світоглядом (що підтверджується всіма історичними свідченнями).

Патріотом України, далекоглядним політиком, просвітителем показав письменник митрополита Петра Могили. Саме він у романі надихає й спрямовує на боротьбу Хмельницького, закликає підняти на визвольну боротьбу народ, застерігає від гордині і честолюбства.

Історична проза М. Старицького широко охоплює життєві процеси, проникає в сутність подій і людських душ, має тісний зв'язок із народною творчістю та козацькими літописами.

Висновки. Значення постаті й творчості М. Старицького для розвитку українського театру й драматургії, громадсько-політичної лірики та історичної

прози важко переоцінити. Окрім плідної роботи над новими в літературі темами і жанрами, він сприяв подальшому розвитку української літературної мови і красного письменства в цілому. Твори його відзначаються широким діапазоном мовностилістичних пластів – від розмовно-побутового до романтично піднесеного, від ніжно-інтимного до іронічно-саркастичного, засобами якого він таврує суспільні та людські вади. Письменник створив багато нових слів, зокрема відомі його неологізми «мрія», «нестяма», «байдужість», «приємність», «страдниця», «пестливий», «чарівливий» та інші, сьогодні вони є активними повноцінними словами.

Список рекомендованої літератури

1. Дем'янівська Л. С. Михайло Петрович Старицький / Л. С. Дем'янівська // Твори : в 6 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 5–38.

2. Пчілка Олена. Михайло Петрович Старицький. Пам'яті товариша / Олена Пчілка // Київ. – 1991. – № 12. – С. 119–124.

3. Франко І. Михайло П. Старицький / І. Франко // Твори : в 20 т. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. 17. – С. 303–345.

4. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.

5. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру (спогади та думки) / Л. Старицька-Черняхівська // Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 630–740.

Запитання для самоконтролю

1. Які відомі актори увійшли до першої української професійної трупи і були, за словами І. Франка, її головними оздобами?

2. Які заслуги перед українським театром мав М. Старицький?

3. На які жанрово-тематичні групи умовно можна поділити п'єси М. Старицького?

4. Чому драму «Талан» актриса М. Заньковецька неохоче включала до свого репертуару і зрештою відмовилася виконувати головну роль у творі?

5. Яку оцінку поетичному доробку М. Старицького дав І. Франко?

Тести для самоконтролю

1. Яка п'єса за участі М. Садовського і М. Кропивницького стала початком професійного українського театру:

- а) «Назар Стодоля»;
- б) «Наталка Полтавка»;
- в) «Сватання на Гончарівці»;
- г) «За двома зайцями»?

2. Хто автор драматичних творів «Талан», «Остання ніч», «Не судилось»:

- а) Г. Квітка-Основ'яненко;
- б) П. Саксаганський;
- в) М. Старицький;
- г) І. Карпенко-Карий?

3. Яка п'єса М. Старицького присвячена М. Заньковецькій:

- а) «Назар Стодоля»;

- б) «Талан»;
- в) «Лимерівна»;
- г) «Не судилось»?

4. Які із названих поетичних збірок належать М. Старицькому:

- а) «Українські балади»;
- б) «Досвітки»;
- в) «З давнього зшитку. Пісні і думи»;
- г) «Тиша і грім»?

5. Хто із драматургів друкував свої твори під псевдонімами *Гетьманець*, *Подольнин*, *Сіроманець* та іншими:

- а) І. Карпенко-Карий;
- б) М. Старицький;
- в) М. Кропивницький;
- г) О. Олесь?

6. Яка поезія М. Старицького, що починається словами «Ніч яка, господи, місячна, зоряна» стала народною піснею:

- а) «Виклик»;
- б) «Слов'янська доля»;
- в) «Весна»;
- г) «До подруги»?

7. Хто написав про поезію М. Старицького: «Це вперше заговорив українським поетичним словом російський інтелігент...»:

- а) С. Єфремов;
- б) І. Франко;
- в) О. Білецький;
- г) М. Зеров?

8. Які романи М. Старицького в радянський час не друкувались і навіть не згадувались:

- а) «Молодість Мазепи», «Руїна»;
- б) «Богдан Хмельницький», «Облога Буші»;
- в) «Розбійник Кармелюк», «Буря»;
- г) «Останні орли», «Заклятий скарб»?

9. Частинами якої трилогії є романи «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані»:

- а) «Молодість Мазепи»;
- б) «Розбійник Кармелюк»;
- в) «Богдан Хмельницький»;
- г) «Останні орли»?

10. Хто виступав від імені М. Старицького на судових процесах і допомагав йому працювати над романами:

- а) дочка Людмила Старицька-Черняхівська;
- б) брат у других Микола Лисенко;
- в) Олена Пчілка;
- г) дружина – рідна сестра М. Лисенка?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте, у чому, на думку І. Франка, полягала заслуга поета М. Старицького перед українською літературою (пропонуємо уривок із праці І. Франка «Михайло П. Старицький»):

«Нехай і так, що з боку форми і мови вони (поетії) не були бездоганні – се ж були перші проби нових тонів, нових форм, нового вислову в нашій поезії. Нехай і так, що тим віршам не ставало того самосвітнього огню, яким горіла Шевченкова поезія; талант Старицького, очевидно, був не рівня талантові Шевченка. Та головна вага в тім,

*що тут російський інтелігент пробує українською мовою,
в поетичній формі говорити до інтелігентів про справи,
близькі тим інтелігентам, про те, що всіх мучило і всіх
боліло, говорити ясно, без ... маски «мужицького поета».*

РОЗДІЛ 7

Драматургія І. Карпенка-Карого і М. Кропивницького

7.1. Життєвий шлях і світогляд І. Карпенка-Карого.

7.2. Новаторський характер драматургії І. Карпенка-Карого. Соціальні комедії.

7.3. Творча постать М. Кропивницького.

7.1. Життєвий шлях і світогляд І. Карпенка-Карого

На межі ХІХ і ХХ століть І. Карпенко-Карий став творцем новітньої суспільної драми, яка втілилась у всіх класичних жанрах – драми, комедії, трагедії. Драматурга по праву можна поставити в один ряд із найталановитішими його сучасниками – Г. Гауптманом, Б. Шоу, Г. Ібсенем та іншими.

Іван Тобілевич (1845–1907) народився на Херсонщині (нині Кіровоградщина) в родині дрібного шляхтича, управителя панських маєтків. Саме від свого батька Карпа Адамовича успадкували Іван та його брати Микола й Панас спостережливість і дивовижний дар перевтілення. Про Карпа Тобілевича відомий меценат Єваген Чикаленко згадував так: «Людина це була нещоденна: в йому заховані були ті таланти, що так яскраво розцвіли в його дітях... Коли він розказував щонебудь страшно, то так мальовниче розказував, що аж волосся на голові, було, їжитья, а як розкаже якийсь комічний випадок, то всі аж падають од сміху». Згодом, коли всі діти Карпа Тобілевича стали знаменитими, сусіди підсміювалися над ним, говорячи, що в нього ТАКІ діти – і така шапка негарна, на що Карпо Адамович жартома відповідав: «Тому в мене й такі діти, що така шапка». Людяність і велике серце Іван Тобілевич успадкував від матері, яка, надивившись ще в юності на кріпацькі

порядки, сама стала захищати кріпаків, коли її чоловік був управителем панських маєтків. Іван був у родині найстаршим із дітей і мав велику фізичну силу, якою ніколи не хвалився. Освіта його обмежилася повітовою школою і службову кар'єру він розпочав із чотирнадцяти років писарем канцелярії та дослужився до секретаря поліції. Одночасно він дуже цікавився театром і на основі захоплення ним познайомився із молодим, але вже відомим драматургом Марком Кропивницьким. Поєднати службу і захоплення театром було дуже складно, тому І. Тобілевич переживав стан душевного конфлікту, психологічні зриви. Дружина про такі періоди в його житті згадувала так: «Цей надзвичайно витриманий, дисциплінований, скуппульозно совісний до своїх обов'язків чоловік іноді кидав усе, цілими тижнями не ходив на службу, приставав до одчайдушних гультяїв і в цьому гурті одводив душу, що намучилася над картинами людського горя, яких так рясно постачала йому служба».

Іван Тобілевич наполегливо займався самоосвітою, до кола його інтересів входила не лише література, а й філософія, економіка, історія тощо. І хоча він закінчив лише «уездное училище», в інтелігентному оточенні виявляв себе освіченою, розвиненою, інтелектуальною особистістю.

У кінці 70-х років І. Тобілевич пробує перо як прозаїк. Із кількох написаних оповідань лише одне («Новобранець»), підписане псевдонімом *Гнат Карий*, було надруковане М. Старицьким в альманасу «Рада». Загалом майбутній драматург захоплювався народницькими ідеями єднання з народом, тому мав ще одну улюблену справу – хліборобство. Кожного року, саме в косовицю та в жнива, І. Тобілевич брав відпустку і вибирався на село. Недалеко від Єлисаветграда дружина письменника Надія Тарковська мала хутір (потім хутір

«Надія»), де Тобілевичі мали невелике хазяйство. Ціле літо Іван Карпович працював на землі, ходив за плугом, косив і виконував усі господарські роботи.

Як на секретаря поліції це було екстравагантно, бо він не збирався русифікуватися, не забував про селянське коріння, захоплювався театром і мистецтвом слова. За всі такі прояви «неблагонадійності» його в 1883 році за кілька років до пенсії було звільнено як «лицо крайне сомнительное», внаслідок чого, за точним висловом С. Єфремова, російська бюрократія втратила чиновника Тобілевича, а Україна придбала драматурга й артиста І. Карпенка-Карого.

Для Івана Карповича 70–80-ті роки були позначені родинними трагедіями. Померла його мати, за нею упродовж кількох років пішли з життя його старша дочка Галя і дружина (в честь її він назвав хутір). Залишивши чотирьох молодших дітей на батька, І. Тобілевич вступає до трупи М. Старицького, що саме тоді перебувала на гастролях в Єлисаветграді. У складі трупи були і його брати Микола і Панас. Віднині театральна діяльність стала для нього справою життя. Вже перші його кроки на сцені були зустрінуті захоплено. Один із рецензентів писав: «Чудова витриманість гри справді відрізняє його. Беручись за відому роль, він спочатку встановлює свій погляд на тип, обдумує кожен крок, кожне слово, кожний жест і потім дивує глядачів своїм умінням ні на йоту не ухилитися, не порушити ніде цільності образу. Далекий від думки справити ефект, Карий цим самим, простотою гри і витриманістю врешті справляє ефект повний».

Доки І. Карпенко-Карий працював у трупі М. Старицького, проводилося слідство у справі діяльності небезпечного політичного гуртка, до якого, мовляв, був причетний і Тобілевич. За вироком суду йому було запропоновано виїхати на три роки в будь-яке місто Росії –

і він обрав Новочеркаськ. Клопотання про право виїзду з трупю в Ростов-на-Дону, Одесу, Харків, як і прохання дозволити жити на хуторі покійної дружини і займатися хліборобством, аби утримувати сім'ю, залишилися без відповіді.

У Новочеркаську І. Тобілевич працював у кузні ковалем-молотобойцем, а згодом відкрив палітурну майстерню. Його підтримувала у засланні друга дружина Софія. Роки перебування в цьому місті стали плідним періодом у житті драматурга. Тут були написані «Бондарівна», «Наймичка», «Розумний і дурень», «Мартин Боруля», «Безталанна». Після повернення на сцену і упродовж багатьох років плідної праці І. Карпенко-Карий любив відпочивати душею на хуторі Надія (Надеждівка), де продовжував працювати на землі і писати нові п'єси («Хазяїн», «Суєта», «Житейське море»).

За своїм політичним світоглядом І. Карпенко-Карий не був ні революціонером, ні прихильником кривавих громадянських воєн чи переворотів. Про ставлення драматурга до такого явища, як революція, критик Я. Мамонтов писав: «Революція для І. Тобілевича з його тверезим мужицьким розумом була бунтом, кривавим кошмаром». Про це згадували й інші критики, зокрема О. Дорошкевич: «Серед паперів Карпенка-Карого збереглися деякі надзвичайно цікаві уривки його думок, зафіксованих акурат під час революції 1905р. ... І ніде ми не знайдемо ентузіазму. Скрізь уїдливі слова критики, безнадійність занепаду, песимізм зайвої людини: «Період, який ми переживаємо, дуже сумний», «.. бо всі ми Обломови, над якими панують руїнники-фанатики: все готові знищити, а на місце знищеного нічого поставити не уміють».

Останні роки життя І. Карпенко-Карий постійно листувався зі своїми дітьми – Яриною, Марією, Назаром і

Юрком. Створюючи комедії «Суєта» і «Житейське море», він писав дочкам: «Хоч писать і тяжко, але приємна робота, і серед спочинку, вдихаючи свіже повітря, може, з Божою поміччю що-небудь напишу». Незважаючи на завантаженість під час гастролей («щодня граю, та ще й подвійні спектаклі»), Іван Карпович спілкується з дітьми, ділиться думками про події в громадському і культурному житті, зокрема згадує про ювілей М. Лисенка як про всенародне свято української культури; про події, пов'язані з російсько-японською війною і революцією 1905 року; висвітлює перебіг вистав на гастролях, зокрема невдалі спектаклі у Варшаві та тріумфальний успіх у Києві. У листах чільне місце займають сімейні справи. Через усі листи червоною ниткою проходить велика батьківська любов («Любі, милі, кохані діточки!»), виховання культури («щоб побачить у Мюнхені знамениту галерею і Відень, щоб роздивитись гаразд»), патріотизму, любові і відданості своєму народові («раю вам побувати у Львові... мені буде приємно, що ви побачите центр української культури»). Ось деякі уривки з цих листів:

«... А спокій мій буде залежати від знання, що вам добре! О, як я хочу, щоб вам було добре! В такий момент я згадую Борулю, хоч люди сміються над ним, бо їм здається, що вони не такі чудаки, як Боруля, а коли гарненько придивитися, то й сміятись нічого: хто б не хотів вивести своїх дітей на дворянську лінію, щоб вони не черствий кусок хліба мали?! Я скучаю за вами і радіюсь вами, мені мило на душі, коли я подумаю, що маємо спроможність робити те, що робимо для блага і користі вашої і моєї будучини. Милі мої, хороші мої – дітки!»

«Не знаю, які б видумать нові слова, щоб в них відгукнулась та ласка і ніжність до вас, які живуть у моїм серці! Думаю, що ви й без слів розумієте, як ми вас любимо, скучаємо і хочемо вас бачити. Все, що треба

купить, купуйте. Я знаю, що ви все добре обміркуєте, і коли треба – то треба».

«Я не хочу, щоб ви мали якусь нужду і утиск грошовий, бо гроші можна нажити, а здоров'я, і радощі, і спокій дорожче від усього на світі. Не сумуйте, час плине скоро, і з Божою поміччю ми зійдемося знову в «Надежді». Я тільки хочу і молю Бога, щоб наука ваша і ваше перебування в Парижі не були для вас ярмом, вагою, а принятною і повною духовного інтересу дорогою до незалежного існування в будущині».

«Біда сердешних українців у тім, що вона (Україна) ще не має українських жінок і дівчат. Женський елемент, коли він сильно національний, єсть найвища сила у відродженні народу. Тому-то я б хотів, мої любі, щоб ви, мої діти, були цим елементом!»

«У тебе не може бути думки (лист до дочки Ярини), навіть ти не маєш права думати, що мене буде отягощать твоє перебування в моїй – батьківській хаті. Викинь ці думки з голови! Я рад, що є приют, і щасливий, що зумів заснувати таке гніздо, де кожному є пристановище від бур житейських, я щасливий, що досягнув тої мети, яка положена була в основу мого життя і праці, мені дає моральне нравствене задоволення думка, що ви усі можете заховатись під моїми крилами і пересидіть хуртовину...».

7.2. Новаторський характер драматургії І. Карпенка-Карого

У своїй творчості І. Карпенко-Карий синтезував те краще, що було в реалістичній, почасти в романтичній драматургії, успішно реформував українську драму і комедію в напрямку новітньої суспільної драми (поглиблення соціальності й психологізму). Вже перші п'єси драматурга засвідчують дві лінії жанрово-

тематичного і стильового спрямування його творчості: орієнтування на реалістично-побутовий театр (соціально-побутова драма «Бурлака» і сатирична комедія «Підпанки») і на театр романтично-побутовий («Бондарівна»), що свідчило про стильовий синкретизм у всій спадщині І. Карпенка-Карого. Новаторство ж драматурга полягало в утвердженні ним соціально-психологічної драми і комедії, однією з найкращих з яких стала п'єса «Наймичка», в якій автор розкрив у морально-етичному плані тему «нових хазяїнів» села. У ній ідеться про те, як багатий негідник Цокуль до набутого багатства і влади над селом захотів додати ще й любов молодої вродливої дівчини. Жертвою його домагань стає беззахисна сирота Харитина, яка згодом наклала на себе руки від кривди над собою. Складний збіг обставин, потрясіння від смерті дівчини, яка виявилася його рідною дочкою (її мати – колись зведена Цокулем така сама дівчина-наймичка), приводять хазяїна до покаяння-самовикриття. Цокуль проте не наділений особливою підступністю, бо з тою покинутою в юності наймичкою не дав йому одружитися його батько.

Темі трагічної долі жінки присвячено й драму «Безталанна», в основі якої – мелодраматичний любовний трикутник, в якому чоловік убиває свою дружину, лагідну і спокійну Софію, засліплений відновленням давніх стосунків із своїм першим коханням – палкою і веселою Варкою. Поза начебто банальним сюжетом автор, за словами І. Франка, «показує з якоюсь майже дошкульною пластичністю душну і темну атмосферу сучасного українського села, де існують тисячні сили, які намагаються підірвати в людях те, що в них є чистого і здорового, а ніщо не розбуджує і не підтримує в них почуття обов'язку і громадської свідомості. Можливо, що саме в цій моральній атмосфері автор хотів дошукатися

головного джерела вини і трагічного конфлікту осіб, що діють в його драмі».

Найвишого рівня як драматург І. Карпенко-Карий досяг у жанрі сатиричної комедії, яка була справжньою його стихією. Найвідоміші його твори в цьому жанрі – «Мартин Боруля», «Розумний і дурень», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта», «Житейське море». Цей блискучий ряд започатковує «Мартин Боруля», в основу сюжету якого покладено невігдану анекдотичну історію гонитви селянина за дворянством і втрати надії на нього через прикрий недогляд писаря в минулі роки – розбіжність в одній букві прізвища. Головний герой – простодушний і наївний зі своїм уявленням про дворянство і відповідним «перетворенням» свого дому на дворянський кшталт. Але те, що становить слабкість Мартина (несила звикнути до дворянських звичаїв, манер, побуту, віра в поважність секретаря-реєстратора, віра в освіту взагалі), для читача становить найсимпатичнішу його прикмету. Тому попри всі його кумедні дивацтва, глядач бачить у Мартинові чесну, безхитрісно-довірливу, працюовиту і хазяйновиту людину, яку не через пустий гонор «шляхетська муха вкусила», бо всі його зусилля «стати на дворянську ногу» робляться заради дітей, їх майбутнього.

Лінію «драм стяжання» продовжують і завершують ще два вершинні твори комедіографа – «Сто тисяч» і «Хазяїн», в яких стяжання утверджується й розширюється аж до розкриття психології і принципів діяльності землевласника-мільйонера. Персонажеві «Ста тисяч» Калитці все «копталу не хватає» і він готовий на авантюру з купівлею фальшивих грошей, але, зрозуміло, його самого ж дурять, внаслідок чого він мало не повісився, щасливо врятований із петлі.

У комедії «Хазяїн» Калитчина мрія уже реалізована Терентієм Пузирем – хазяїном великого господарства,

символом якого стає жорстка система управління – «хазяйське колесо», яке нещадно розчавлює кожного, хто не зміг спритно крізь нього проскочити. Розумний, далекоглядний, авторитарний Пузир – скупий і дріб'язковий у вирішенні питання власних потреб – викохав навколо себе хижаків-управителів, які, обкрадаючи хазяїна, накопичують власний капітал. І він, знаючи про це, їх тримає, бо вони добре визискують робітників, а їхні крадіжки – просто виробничі витрати, неминучі в господарстві.

Найцікавішими ж у творчому доробку І. Карпенка-Карого є дві драми незавершеної трилогії «Суєта» і «Житейське море» (третя частина – «Старе гніздо»). Ці твори були насправді новаторськими як із тематичного, так і з ідейного боку. Якщо в ранніх творах драматург відображав дійсність у межах соціально-побутового конфлікту (нерівність шлюбу, проблема вірності й зради, визиск сільським глитаєм односельців тощо), а в пізніших звернувся до найдієвішого засобу в літературі – до гострої сатири, щоб затаврувати недоліки суспільства, то в останніх п'єсах на перший план виходить психологічний конфлікт, проблема морального вибору героя.

У діалогії «Суєта» і «Житейське море» автор звертається до такої знайомої йому теми – життя актора, його творчих пошуків, вагань, нелегкого шляху до загального визнання. Змальовує він і знайому родинну ситуацію, кили вивчені на батьківські гроші діти, виїхавши з батьківського дому і влаштувавши особисте життя (не без допомоги батькових таки грошей), починають соромитись свого простого (селянського) походження, батьків-мужиків, остереігаються спілкуватись із ними і признаватися до них у присутності друзів чи знайомих.

П'єса «Суєта» зводить у межах однієї сім'ї людей із різними характерами та ідеалами – простих батьків-

хліборобів та їхніх дітей, новоспечених інтелігентів, уже міських жителів. Якщо батько Макар Барильченко, багатий козак, так і залишився селянином і його слідами пішов найстарший син Карпо, то син Михайло став учителем гімназії, син Петро став юристом, «кандидатом прав». Скінчили гімназію дочка Василина і наймолодший син – шибеник і вигадник Іван. Найстарший син Карпо дав за свій кошт освіту братам і сестрі, єдиний живе поруч із батьками і не цурається їх простих звичаїв. Михайло, який одружився із багатою панною, генеральською дочкою, скоро й сам стане «статським совітником» – «все одно що генералом». Найменший Іван – талановитий і скептичний, з дитинства виявляв нахил до штукарства, свистів соловейком, коли його брат Карпо ходив у садок на побачення. Повернувшись додому із війська писарем, Іван опинився на розпутьті: чи йти за голосом серця на сцену, чи шукати серйознішого заняття, як брати. Першу характеристику молодих Барильченків дає саме він, обороняючись від звинувачень у неробстві: «Єсть люде, що вік працюють, життя творять, – це ваш чоловік Карпо, мій брат, – говорить він братовій дружині, – падаю ниць перед ним; єсть люде, що все своє життя з праці других забирають і нічого в життя людське не кладуть – це брати мої Михайло, Петро, – і з ними носяться як з писаною торбою... Суєта!.. Я ж попав на корабель непевний, корабель розбито і викинуто мене на берег, я обмок, обмерз, сушусь і гріюсь, а всі кричать: ледащо! Підождіть! Дайте обсохнуть і нагріться!»

Батько й мати радіють успіхам своїх дітей, яких вони разом із Карпом вивчили на селянські гроші. Освічені діти тішать батьківську гордість, радують думкою про влаштованість у житті («І чини посиплються на чоловіка, і гроші покотяться в кишені»). Старий Барильченко з гордістю думає про те, що його діти «вийшли в люди»,

стали панами. Навіть дочка Васирина після гімназії вже не хоче бути простою, а мріє про лікарські курси, аби тільки не жити на хуторі. З цього приводу Іван їй говорить: «Ти хочеш бути лікарем – це хороші мрії, а чи *можеш* ти бути лікарем, про це й не думала! Не кожен художник – художник, не кожен лікар – лікар: скрізь нужен талант!»

Так у п'єсі виникає тема покручів, яку розвиває Іван: «Бідні, нещасні люде: вирвуть мале дитя з сільського ґрунту і пересадять на інший. Помалу, помалу воно там коріння пускає. Садовники його обріжуть і заставлять рости так, як їм здається, що воно гарно, і виходить каліка, покруч – гіллям вниз! От і ми: всі покручі! Від мужиків відстали, до панів не пристали!» Його позицію доповнює мудрий і освічений хлібороб Карпо, старший брат: «То не біда, що до панів не пристали, а біда, що від села та від людей своїх, та від землі відстали!.. Нещасна земля, гірка твоя доля! Тікають від тебе освічені на твої достатки діти і кидають село у темі... Хоч задушиться тут – нема їм діла. Вони чужі нам, а ми їм. Забрали все, що можна, від землі, виснажили гречкосія і покинули! Ані лікаря, ані ученого хазяїна, ані доброго адвоката – нікого нема в селі! Тільки вивчився: прощай, батьківська стріха, прощай, село, навіки!» На його думку, відірвана від рідної землі людина, має психічну травму, опиняється в «перехідному» становищі від селянина до пана. У ньому опиняються Михайло і Петро – вони добрі, розумні, спостережливі і усвідомлюють своє двозначне становище. Вони одружились із панами високого роду, прийняли нові життєві правила. Автор часто насміхається над ними. Наприклад, Михайло аж через два роки після одруження признається дружині: «Я із простого роду... Розумієш? Батько мій – багатий козак, просто сказати – мужик, гречкосій, і мати така ж сама проста людина. Вони добрі, чесні, розумні, трудолюбиві – нас повчили, і через науку

ми стали рівні всім панам, а вони як були, так і zostались простими мужиками...» Обурена Наташа «не виносить запаху житнього хліба», але її заспокоює батько-генерал: «Тепер тільки дурні носяться з своїм, може, незаслуженим... аристократизмом! Чесність, образования, наука, ум, талант – важно, а решта – плювать!»

Ще один улюбленець автора – вчитель Демид, закоханий у Василену. Він хоче втілити в життя ідею про створення при школах такого господарства, де діти вчилися б обробляти землю, розумно працювати на ній. Щоб самому цього навчитись, вчитель опановує робочу дисципліну в господарстві Карпа.

Назва п'єси «Житейське море» теж символічна – уособлює долю Івана Барильченка-актора, життя якого має злети і падіння, пристрасті, згубні для його сімейного щастя. Захопившись актрисою Ваніною, він втрачає дружину і дітей, тому хоче виправитися, повернути родину. Герой розуміє, що крім робочої дисципліни, яка дала йому славу й добробут, необхідно виробити в собі й моральну дисципліну. Ліки від свого горя герой знає – це праця на землі.

Як професійний актор, І. Карпенко-Карий показав у творі ряд цікавих колоритних акторських типів, їхнє життя за лаштунками, поза сценою, життя, сповнене проблем, неспокою, інтриг, невлаштованості й людської непорядності. Драматург показав обличчя актора без гриму – це актриса Ваніна, антрепренер Усай та інші. Найповніше представлений актор Крамаренко – театральна шкапа, який веде напівжебрацьке існування, догоджає успішним акторам за випивку й обід та всім підтакує. Лише він говорить Іванові Барильченку гірку правду: «І для великого артиста, і для блазня один кінець, коли вони нехтують справедливості і догоджають своєму «я». Саме Крамаренко говорить про ймовірність для актора збитись

на манівці і проміняти правду на успіх: «І в мене була душа, і я любив правду, пробував говорити і говорив правду прахвостам, які мотають і промотують з веселими жінками батьківщину, які для хвастовства запалюють сторубльовкою цигарку, а бідному і гривни не дадуть; я говорив правду розпутним мужам і жінкам, які святість мудрих заповітів лічать умовними, аби догодить своїм хотінням... І що ж? Вони сміялись надо мною, цурались, не хотіли кумпанії водить зі мною!.. Я черв'як, бездара, театральна шкапа, я не мав сили самостійно йти на боротьбу, а їсти хочу так само, як і таланти! Ну... і став я всім годить, щоб бути люб'язним, приятним чоловіком і напихать своє черево! І побачив я, що це добре, і привик, і блазнем став, і низькість так до мене приросла, як голова до шиї. Я не почуваю вже сорому, у мене нема честі, і всі раді мати такого компаньйона – з ним легше жити, він потура всьому...».

Сповнений наміру змінити своє життя, Іван прагне повернутись у життєву гавань. Він, як і сам автор, переконаний, що здорова природна праця на землі здатна вилікувати людину із «розбитими нервами». Саме ця праця дасть рівновагу духові, «нравственну дисципліну», ідея якої проходить через обидві п'єси письменника про інтелігенцію.

7.3. Творча постать М. Кропивницького

Про значення для українського театру постаті й творчості Марка Кропивницького написав у своїх театрознавчих працях Микола Вороний, який кілька років був актором у складі його трупи і вважав М. Кропивницького своїм вчителем. Родом М. Кропивницький із Херсонщини (сучасна Кіровоградщина). Освіти вищої не здобув, хоча успішно

навчався в Бобринецькому училищі і робив спробу здобути юридичну освіту в Київському університеті. Мав показну зовнішність, чудовий голос, володів іноземними мовами, грав на багатьох музичних інструментах. Для творчої людини, яка з 14 років організовувала аматорські спектаклі і брала участь у діяльності місцевого театрального гуртка, канцелярська служба в 60-х роках у Бобринці та Єлисаветграді була серйозним випробуванням. Батько М. Кропивницького був рішучим противником театральних симпатій сина. І тому лише в 31-річному віці, вже після смерті батька, Кропивницький дебютував в Одесі в російському професійному театрі у ролі Стецька («Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка). Успіх дебютанта був величезний і його відразу ж сприйняли як досвідченого артиста. З того часу він виступав у різних трупах (Петербург, Харків, Галичина). Емським указом 1876 року була призупинена його діяльність як українського актора: «Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатанье на таковом же текстов к музыкальным нотам». Через таку заборону М. Кропивницький п'ять років грав лише в російських п'єсах і тільки в 1881 році зумів виклопотати в міністра внутрішніх справ дозвіл на кілька українських вистав і створив першу професійну трупку акторів (І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та інші). Ця трупа, за словами І. Франка, скрізь «робила фурор» на сценах театрів Москви, Петербурга та інших міст. За спогадами російського драматурга О. Островського, глядач «лавиною сунув в Український театр, де показувалось мужицьке життя». Напружена праця актора і режисера М. Кропивницького тривала до останніх днів його життя, незважаючи на особисті проблеми, розпад та утворення труп тощо, хоча офіційно

він відійшов від керівництва в кінці 80-х років, бо почав втрачати слух. Поблизу Харкова він купив хутір Затишок, де займався садівництвом. Разом зі Старицьким він був одним із засновників Українського театального товариства, брав участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Маючи 70 років, їздив на гастролі, зокрема виступав востаннє в Одесі, де на одній із вистав уже не міг грати. Повертаючись до Харкова, драматург помер у дорозі від серцевого нападу в квітні 1910 року.

Талант М. Кропивницького справді багатогранний. Крім того, він виконував ролі драматичні й комедійні, був відомий і як композитор, виконавець: написав кілька відомих романсів («Де ти бродиш, моя доле», «Соловейко», «Удовиця», «За сонцем хмаронька пливе»), здійснював музичне оформлення спектаклів.

У творчому доробку М. Кропивницького-драматурга – понад чотири десятки п'єс. Першою була драма «Микита Старостенко, або Не зчуєшся, як лихо спобіжить» (яку пізніше переробив і назвав «Дай серцеві волю, заведе в неволю»). Це також інсценізації і переробки («Невольник» за Шевченком, «Вій» за Гоголем, «Енеїда» за Котляревським тощо), а особливо оригінальні твори: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «Де зерно, там і полова» (у пізнішій редакції – «Дві сім'ї»), «Конон Блискавиченко», «Супротивні течії», «Чумазий», «Олеся», «По ревізії» та інші. Як драматург М. Кропивницький розвинув соціально загострену побутову драму, в якій торкався важливих проблем суспільства: жіночої недолі, рекрутчини, появи в українському селі новітнього хижачтва, легковажного ставлення ліберальної панської молоді до просвіти народу тощо.

Одна із найвідоміших драм М. Кропивницького – «Глитай, або ж Павук», головною постаттю якої є глитай Йосип Бичок, який, немов павук, обснував своїми позиками і процентами все село. Цей ласкавий, ввічливий лицемір постійно має на устах Бога, але скрізь чинить кривду і зло: споює багатого селянина, щоб купити за безцінь його воли; розлучає молоде подружжя, щоб взяти за коханку вродливу жінку, яку ставить у безвихідь, а потім доводить її до божевілля і смерті тощо. Тип Бичка – новий для драматургії М. Кропивницького. Це мужик-пан: хитрий, безжалісний лицемір. Люди скаржаться, що під його гнітом їм стало ще гірше, ніж дуло за кріпацтва: «То все панові кланявся, а тепер мушу кланятись постолові. Спершу жиди тільки нас обдирали, а тепер вже й хрещені люди почали грабувати».

Сюжет драми «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» нагадує історію із драми М. Старицького «Не судилось». Головна проблема твору – драматичні стосунки панича Бориса і дочки колишнього кріпака Оксани. Між ними – соціальна прірва, і Оксана це розуміє, але не може стримати свої почуття і вірить обіцянкам коханого одружитись із нею. Панич, обіцяючи Оксані шлюб, цілком щирий, але батьки його ще не збожеволіли і не збираються потурати синові, тому вони тиснуть на нього і погрожують позбавити спадщини. Борис вагається: іти за покликом серця чи послухати батьків. У нього є друг Горнов – інтелігентний, порядний дворянин, прихильник ідеї просвіти народу, який уболіває за долю кохання Оксани і Бориса. Під його впливом панич повертається до коханої, але запізно: зневажена і скривджена сільськими парубками, вона помирає. Автор наголошує, що гра в прихильність до народу, імітація просвітництва коштує життя людині.

У відомій п'єсі М. Кропивницького «Дай серцеві волю, заведе в неволю» також наявні вияви мелодраматизму. У ній є любовний трикутник, а дівчина Одарка в ньому чекає бідного, роботящого, порядного Семена і відкидає кохання багатого негідника Микити, пояснюючи свій вибір так: «...Ти багатий дукар, а він бідний – і за те я його люблю. Ти спритний і надто балакучий, а він тихий – і за те я його люблю. У тебе щоразу сміх та глум на умі, а в нього праця – і за те я його люблю...». Свого Семена вона любить за те, що він добрий, непитущий, працьовитий, шанує батька і допомагає братам і сестрам. За спробу убивства суперника в коханні Микита потрапляє на каторгу, згодом під арештом як втікача його приводять у рідне село, і його колишня кохана Оксана з чоловіком Семеном приймають Микиту в хаті, вітають, забувши давні кривди. Проте Микита не може пробачити молодій сім'ї за те, що вони щасливі, а він втратив майно, батьків, свободу. Вночі він хоче убити Семена сокирою, але його вражають Семенові слова, сказані уві сні: «Братом мені будеш...». Від душевних мук, боротьби добра і зла в серці Микита помирає.

Критика відзначила певну співвіднесеність персонажів п'єси (молодого в час написання) драматурга з образами «Наталки Полтавки» І. Котляревського, але в загальній інтонації п'єс відчувається істотна різниця. П'єса І. Котляревського, написана з позицій просвітництва, попри всі складнощі в житті героїв, світла й життєрадісна; М. Кропивницький, створюючи першу драму в дусі побутового романтизму, загострює конфлікт, наповнює його сильними і лихими пристрастями, густими темними фарбами малює образ лиходія. Підкреслена мелодраматичність окремих сцен та образів викликала навіть критичну оцінку І. Франка. Ймовірно, що саме ця

(або подібна до неї) драма була об'єктом іронії В. Винниченка, який у знаковому оповіданні «Антрепреньор Гаркун-Задунайський» передає зміст драми «Люте серце, або ж Чотири смерті разом», яка є пародією на твір М. Кропивницького: «Любляться собі, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродійних коханців, Маруся (...) та Грицько. Любляться вони вірно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли ж... не можна! Не дозволяє драма! Бо й справді-таки: що б то була за українська драма, якби кожному дозволялося женитися. Марусю любить ще Гаврило (...). Цей Гаврило... Та ви знаєте, який це Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачити. Злий, єхидний, поганий, гидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його і раз на вечорницях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник і забирає Грицька на Сахалін. Але він у четвертій дії тікає звідтіль і приходить до Марусі. А Маруся вже вийшла заміж за Максима. Грицько, відома річ, сердиться і вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його, то й її. Тут знову приходить урядник і I, II і III чоловіки і хочуть забрать знову Грицька на Сахалін, але він з реготом випиває отрути і, дригаючи ногами, умирає біля Марусі. Урядник з чоловіками стають на коліна й моляться Богу. Цим кінчається драма».

Потрібно не забувати, однак, що М. Кропивницький як драматург змушений був зважати певною мірою на смаки глядача, його естетичні уявлення. Тому раннім творам справді був притаманний мелодраматизм (перебільшена увага до почуттів, сльозливість). Здебільшого це спостерігалось у трактуванні образів позитивних героїв. Частині творів драматурга властиве широке використання елементів етнографізму, рис народнопоетичної творчості (іноді перебільшене), що було важливою прикметою драматургії того часу. Конфлікт

твору, що є двигуном дії, у М. Кропивницького, хоча й не завжди, має соціальне забарвлення. На другому плані у творах дуже показовими є образи моральних покручів-пристосуванців – лакеїв, покоївок, які зневажають свого брата-мужика і гнутья перед панством.

Висновки. Окреслюючи дві існуючі театральні системи і розмежовуючи їх у часі, критик Яків Мамонтов відзначав: «Ясно вже було на початку 90-х років, що романтично-побутова театральна система оджила свій час. Їх місце заступила система реалістично-побутового театру на чолі з драматургом І. Тобілевичем. Театр братів Тобілевичів, а потім театр М. Садовського були виразниками цього переходу від побутового романтизму до побутового реалізму». Цим пояснюється і поступове розходження між М. Кропивницьким і братами Тобілевичами. Перший залишився цілком і повністю в рамках старої системи, хоча й боляче відчував її присмерк, навіть виродження піж пером бездарних авторів, а особливо антрепренерів, які ставили український театр з обов'язковим хором і гопаком мало не на один рівень із цирком. І. Тобілевич представляв новий театр. І все ж романтична школа в кращих її виявах багато дала для розвитку українського театру, здобутки її були відчутні і в ХХ столітті.

Список літератури

1. Історія української літератури 70–90-х років ХІХ ст. : у 2 т. – К. : Логос, 1999. – Т. 1. – С. 485–613.
2. Дем'янівська Л. Іван Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Життя і творчість : навч. посібник / Л. Дем'янівська. – К. : Либідь, 1995. – 144 с.

3. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Крий) / І. Франко // Твори : в 20 т. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1955. – Т. 14. – С. 448–453.

4. Вороний М. Марко Лукич Кропивницький / М. Вороний // Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 241–245.

Запитання для самоконтролю

1. Які професії і заняття допомогли І. Карпенкові-Карому вижити у Новочеркаську під час заслання?

2. Яким був політичний світогляд І. Карпенка-Карого?

3. У якому драматичному творі І. Карпенко-Карий піднімає тему «нових хазяїв села»?

4. У чому полягало новаторство І. Карпенка-Карого у драмах «Суєта» і «Житейське море»?

5. Які проблеми розробляв у своїх драмах М. Кропивницький?

Тести для самоконтролю

1. У якому місті відбував трирічне заслання І. Карпенко-Карий:

- а) Орел;
- б) Астрахань;
- в) Новочеркаськ;
- г) Тобольськ?

2. Яким псевдонімом І. Тобілевич підписав одне із кількох оповідань, якими дебютував у літературі:

- а) Гнат Карий;
- б) Назар Стодоля;
- в) Антон Головатий;
- г) Хома Кичатий?

3. Як назвав І. Карпенко-Карий свій хутір, де працював над творами і займався хліборобством:

- а) Ганнина пустинь;
- б) Мотронівка;
- в) Закуток;
- г) Надія?

4. Героєм якої п'єси І. Карпенка-Карого є новий хазяїн села, багатий негідник Цокуль, який занастив, довівши до смерті, власну дочку:

- а) «Бондарівна»;
- б) «Наймичка»;
- в) «Сто тисяч»;
- г) «Суєта»?

5. У якому жанрі І. Карпенко-Карий був новатором і досяг найвищого рівня майстерності:

- а) історичної драми;
- б) сатиричної комедії;
- в) оперети;
- г) водевіль?

6. Яку назву повинна була мати третя частина незакінченої трилогії І. Карпенка-Карого «Суєта» і «Житейське море»:

- а) «Біля пристані»;
- б) «Безталанна»;
- в) «Земля обітована»;
- г) «Старе гніздо»?

7. Яка роль стала дебютною для М. Кропивницького:

- а) Стецька («Сватання на Гончарівці»);
- б) Гната Карого («Назар Стодоля»);
- в) Петра («Наталка Полтавка»);

г) Пузиря («Хазяїн»)?

8. Хто автор відомих романсів «Де ти бродиш, моя доле», «Удовиця», «За сонцем хмаронька пливе»:

- а) М. Старицький;
- б) М. Кропивницький;
- в) М. Петренко;
- г) Л. Глібов?

9. В якому оповіданні В. Винниченко іронізує над мелодраматизмом драм М. Кропивницького:

- а) «Антрепреньор Гаркун-Задунайський»;
- б) «Краса і сила»;
- в) «Уміркований» та «щирий»;
- г) «Раб краси»?

10. Героєм якої драми М. Кропивницького є сільський визискувач Йосип Бичок:

- а) «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»;
- б) «Дай серцеві волю, заведе в неволю»;
- в) «Глитай, або ж Павук»;
- г) «Чумазий»?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте поради І. Тобілевича (І. Карпенка-Карого) своїм дітям Ярині і Марії, висловлені ним у листі:

«Коли вам буде потрібно на що-небудь неодложне гроші, як ліки (нехай Бог бороне), то не жалійте і розходуйте навіть із пенсії... Я не хочу, щоб ви мали яку нужду і утиск грошовий, бо гроші можна нажити, а здоров'я, і радощі, і спокій дорожче від усього на світі. Не сумуйте, час плине скоро, і з Божою поміччю ми зійдемося

знову в «Надежді». Я тільки хочу й молю Бога, щоб ви були здорові, щоб наука ваша і ваше перебування в Парижі не були для вас ярмом, вагою, а принятною і повною духовного інтересу дорогою до незалежного існування в будущині... Слава Богу за все! Хто вірить і пробує в надії на вищу силу, що править світом, тому раз у раз легше жити, ніж песимістам, що надіються тільки на себе і живуть минутою. Я нічого не боюсь і йду до своєї мети все життя, бо вища сила, котрій я служу, веде мене за руку, і хоч іноді дає мені штовханів, то я їй дякую і за те, бо без штовханів не можна нашого брата «чоловіка» навчить розуму... Учіться ж, мої любі діточки, і ви, але й на хвилину не забувайте всемогутню силу, що править нами в житті, і вона, та сила, візьме вас за руку і буде вести вас певним шляхом».

РОЗДІЛ 8

Творчий доробок Б. Грінченка у контексті полеміки з М. Драгомановим

- 8.1. *Світогляд і громадська діяльність Б. Грінченка.*
- 8.2. *Поетична й прозова спадщина письменника.*
- 8.3. *Наукова і політична постать М. Драгоманова.*
- 8.4. *Зміст і значення полеміки між Б. Грінченком та М. Драгомановим у 1892–1893 роках.*

8.1. Світогляд і громадська діяльність Б. Грінченка

Борис Грінченко (1863–1910) прожив сорок сім років, і вже сучасники говорили про нього: «Більше працював, ніж жив», адже як громадський діяч і письменник він виявляв неймовірну працездатність, поступаючись у цьому хіба що І. Франкові. Як художник, майстер поетичного слова, він переживав типову на свій час драму: задля вимог «біжучого моменту» жертвував поетичними задумами, не пов'язаними із злобою дня. Своєю статтею «Регулювання натхнення» продемонстрував надзвичайну зібраність, пріоритет сили волі й наполегливості.

Б. Грінченкові належить низка афористичних висловлювань:

– «Я ворог відомої приказки про «ласкаве телятко» («Ласкаве телятко дві матки ссе»), а цілковитий прихильник до формули: виявляймо силу і матимем, що хочемо»;

– «Ми плачемо над долею нашої літератури і просвіти, а забуваємо слова: «толците и отверзется вам», забуваємо, що сила, котра гнете, ніколи не поступиться своєю властю, хіба тільки перед силою ж»;

– «Годі не можна буде робити (та й те ще тільки так здається, що не можна), коли ні єдина книжка наша не проходитиме, а коли проходить одна з трьох, одна з десяти – робити можна. Коли хочете видати на рік сто книжок – посилайте до цензури триста».

– «Що обставини, то обставини, а що ми, то ми!»

Радянське літературознавство, особливо в часи сталінізму, прагнуло знищити чесне ім'я Б. Грінченка, оголосивши його буржуазним націоналістом, шкідливим елементом старої культури. Народився Б. Грінченко на Харківщині (хутір Вільховий яр), був сином бідного дворянина, колишнього штабс-капітана, який забороняв удома «мужицьку» мову, ніколи не поділяв світогляду сина і після смерті Б. Грінченка в 1910 році все не міг заспокоїтись і вважав, що саме «українство» звело його в могилу. Мати Б. Грінченка була росіянкою.

Навчався Грінченко в харківській реальній школі, але на п'ятому році навчання був вигнаний і посаджений у тюрму за зв'язки з революційними народниками-терористами. Йому було тоді 15 років. Більше його на навчання ніде не приймали, тому він офіційно не мав навіть середньої освіти, не кажучи про вищу. З часом Б. Грінченко почав критично ставитися до революційного терору, вважав його небезпечним, а зосередив увагу на підготовчій роботі – просвіті народу, на вихованні свідомої національної інтелігенції. Він вважав, що якщо народ національно не є свідомий, то революція не принесе йому ніякої користі, бо він не зуміє скористатись її наслідками. Тому на перший план для Б. Грінченка вийшло завдання просвіти – він почав легально і відкрито працювати в обраному напрямку, а це було значно небезпечніше за нелегальну діяльність.

Свої народолобні плани він пов'язав з учителюванням, якому віддав десять років життя. Йому

часто доводилося міняти школи через переслідування його демократичних поглядів, через доноси. Рік він працював у селі Нижня Сироватка на Сумщині, шість років викладав у приватній школі відомої меценатки та педагога Х. Алчевської, яку згодом критикував за русифікацію українських дітей через освіту.

Педагогічні позиції Б. Грінченка полягали у підтримуванні вимог відомого науковця К. Ушинського щодо навчання в школах рідною мовою, у численних виступах проти безправності вчителя і тотального «змосковлення» українців. Грінченко був твердо переконаний: «Заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии – это значит строить здание на песке». Серед найвідоміших праць Б. Грінченка – «Українська граматика до науки читання й писання», читанка «Рідне слово», розвідка «На безпросветном пути. Об украинской школе», «Народнопросвітні книжки» та інші.

Вчителювання певною мірою ізолювало Б. Грінченка від активного громадсько-літературного життя, тому підтримку І. Франка, який запросив його до співпраці у львівських часописах, Б. Грінченко цінував усе життя. Сам же Б. Грінченко допомагав і морально, і матеріально поетові Павлу Грабовському, який більшу частину короткого життя перебував на засланні в Східному Сибіру. П. Грабовський навіть свого сина назвав Борисом.

Б. Грінченко був редактором першого тлумачного словника української мови, який мав форму українсько-російського словника, бо українські слова частково перекладались і тлумачились російською мовою. Робота над словником – найбільша заслуга Б. Грінченка. Матеріали до словника збирали члени «Старої громади», сам редактор. Хоч Б. Грінченко і не мав спеціальної освіти, він сам упродовж трьох років укладав словник, щодня

обробляючи по 120–170 слів. Робота була дуже виснажливою і систематичною, тим більше, що Грінченко сам перетасовував матеріал, формулював тлумачення, підбирав приклади, звіряв тексти, давав посилання. Словник вийшов у 4 томах у Києві в 1907–1909 роках.

У Чернігові Б. Грінченко працював у земській управі разом із В. Самійленком. Знаючи забудькуватість поета, Б. Грінченко, віддаючи колезі якийсь офіційний папір, обов'язково лишав собі з нього копію, щоб не загубився, бо в Самійленка це часто траплялось, і рятував приятеля від службових неприємностей.

Найважливіший етап життя Б. Грінченка – чернігівський період (90-ті роки XIX ст.), коли він організовував видання книжок для народу, упорядковував музей української старовини, працював над словником; та київський період (900-ті роки), коли він редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка» (згодом «Раду»), журнал «Громада», керував товариством «Просвіта». Свої праці і художні твори він підписував псевдонімами Іван Перекотиполе, Вартовий, Вільхівський, Василь Чайченко та іншими.

8.2. Поетична й прозова спадщина письменника

У передмові до однієї із збірок поезій Б. Грінченко написав: «Я ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть отдавати пісні. На поезію завсігди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці – часом любої, дорогої, здебільшого – нудної, наймитської. Моя пісня – то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія. Коли се не додає їй більшої літературної вартості, то все ж, може, робить її цікавою тому, хто, як я, пережив останні два десятки років з їх сльозами і надіями і силкувався знаходити іскру світу там, де, здавалося, була сама

темрява». Автор цих рядків визнав, що поезія не була головною в його житті, хоча пройшла разом із ним до останніх днів.

Б. Грінченкові належать такі поетичні збірки: «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903). Він уклав також кілька збірок байок.

Незважаючи на, здавалось би, традиційні в народницькій літературі теми, розроблювані Б. Грінченком у поезії, його вірші є свідченням того, що поет добре знав інтереси народу, висловлював їх індивідуальним стилем, в якому переважали вольові, енергійні нотки, звернення до читачевого сумління, переконаність у необхідності жити інтересами свого часу.

Серед найвагоміших мотивів поезії Б. Грінченка – заклики до наполегливої невпинної праці як джерела освіти, волі, людського щастя, майбутньої долі України («До праці», «У темряві», «Подивись!», «Не гордуй ти життям молодим» тощо). Є в поезії Б. Грінченка сильний мотив непокори обставинам, сподівання волі для людини, осуд покірного мовчання сучасників у дуже важких умовах соціального і національного гніту («Доки?», «На добраніч» тощо).

Досить вагому частку займають мотиви сповіді за зроблене перед народом, підбиття підсумків роботи, які часом переплітаються з нотками розчарування байдужістю людей, їхньою невдячністю. Ліричний герой поета намагається знайти причини такого відчуження, іноді в нього проривається мотив самотності, образи, непотрібності («До народу», «Ізнов» та ін.) Автор поезій прагне зрозуміти, чому люди лишаються осторонь його ідеалів і приходять до висновку, що темнота, забуття, рабство – головні причини байдужості народу до власної

долі. І це не вина, а біда, в якій необхідно допомагати, єдиний же засіб у такій ситуації – боротьба за правду і волю.

Бадьорість, енергійність у поезії Б. Грінченка подекуди змінюються мотивами осіннього настрою, зневіри, тривоги за майбутнє свого народу («Нудьга», «Душа горить», «Я мучився довго», «О дайте сліз»), вони породжені гострим відчуттям соціальної несправедливості, злиднями, голодом, моральною деградацією в українському селі, серед розкішної природи («Смутні картини», «Весна»). Ліричного героя турбує доля вдови і сироти («Шматок хліба», «Удові»). Небайдужим є поет до проблеми виснажливої праці в поті чола («На полі», «По весні», «Хлібороб»). Поезія «Хлібороб», зокрема, – твір глибоко символічний, адже автор дає зрозуміти, що йдеться про людську працю взагалі – як фізичну хліборобську, так і письменницьку, інтелектуальну, просвітницьку. Тому твір сприймається на рівні філософської автобіографії, бо в світовій літературі поняття роботи *на ниві* дуже широке (на ниві освіти, культури, науки тощо), обробляти ниву і засівати її – ще за тлумаченням Біблії означає працювати для людей, їх майбутнього, сіяти зерна правди, знань, віри, свободи:

Я убогим родивсь, і в ті дні,
Як вмирать доведеться мені,
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.
Невелике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле те бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло...

Важливе місце в поетичній спадщині Б. Грінченка займає інтимна лірика, але вона теж особлива, бо його освідчення в коханні – теж своєрідне запрошення до єдності поглядів, інтересів, до праці задля народу, до вірності високій ідеї («Коханій», «Присвячую М. Г.», «Загадка»). Образ коханої надихає ліричного героя до боротьби з неправдою, він може покохати лише ту жінку, яка йтиме поруч із ним через усі лихоліття. Мріями про чисте кохання, весняними почуттями сповнений ліричний цикл «Весняні сонети».

Для поезії Б. Грінченка властиві й філософські роздуми про світ. Їх елементи наявні в поезії «Дуб» (коріння могутнього дерева, яке всім давало захист і протистояло бурям, тихо і систематично підгризають хробаки, прирікаючи велетня на загибель), «Наша доля» (переконання щодо недаремності страждань свого покоління, бо ця боротьба з неволею і гнітом свідчить про надію на визволення). Навіть у поезії «Весілля» автор задумується про те, що по весіллі до молодят прийдуть важкі будні і боротьба за шматок хліба, що злидні і виснажлива праця можуть убити кохання і щастя.

У низці творів автор розмірковує про мету людського життя: вітіа це чи праця. Він шукає відповіді на питання про те, що повинне стати предметом творчості поета: народна доля чи власні скорботи і віддає перевагу праці й турботам про народну долю («Загадка», «Годі» тощо). Звертає на себе увагу й поетичний цикл «Зернятка», створений Б. Грінченком упродовж 1898–1901 років. Вони

нагадують Франкові «Строфи» (збірка «Мій Ізмарагд») – афористичні короткі висловлювання, в яких розкривається авторське кредо:

- щастя здобувається лише працею;
- поставивши мету – досягай її;
- лише дурень плаче від невдач, сльози – не засіб у боротьбі;
- перемога людини залежить не лише від фізичної сили, а й від правоти і сили духу:

«Зроблю» – сього сахайся слова,
«Зробив» – оце потужних мова.

Б. Грінченко – автор низки сатиричних поезій («Патріот», «Українець», «Маніфест» та ін.), у яких він висміює галушковий патріотизм, працю «для народу», з якої виходить «пшик». Отже, лірика поета позначена зверненням до громадськості, має виразне соціальне спрямування, а також риси декларативності, навіть імперативності.

Поетові належить також близько двох десятків поем, які мають здебільшого героїко-патріотичне спрямування і розповідають про персонажів різних національностей і різних історичних епох: «Смерть отаманова», «Галіма», Лесь, преславний гайдамака», «Матільда Аргаманте», «Дон Кіхот» тощо. В окремі роки Б. Грінченко плідно працював у жанрі байки, друкував байки переважно в галицьких і буковинських виданнях. Це зокрема твори «Грак», «Сорока», «Чужий кожух» та інші. Так, байка «Грак» висміює тих, хто заради поживи міняє свою зовнішність. У творі «Сорока» висловлюється думка про свободу кожної пісні, від якої збагачується світ. Автор засуджує уніфікацію творчості, яку пропагувала сорока поміж птахами, пропонуючи їм співати на один лад. Ряд

байок є переспівом народних анекдотів про Лелеку – царя жаб; Рака, який поспішав нести воду від криниці до хати й розлив її на восьмий день мандрівки; про Вовка, який плаче над задавленим Ягням тощо. Частина з них нагадує сюжети, відомі з творів класиків: Свиня знаходить щастя в багні, а Курка не розуміє, чому Орел мостить гніздо на скелях.

Найвідоміші прозові твори Б. Грінченка – повісті «Сонячний промінь», «На розпутті», дилогія «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами», оповідання про життя шахтарів («Батько та дочка», «Панько»), про проблеми шкільного життя й освіти («Украла», «Дзвоник»), про сирітську долю («Каторжна») та інші. Найчастіше у повістях письменника підіймаються проблеми народницького характеру:

- декласація та денаціоналізація українського селянства – і як наслідок загроза морального виродження українців;
- моральне і духовне зубожіння сучасника, пристосування його до нових умов, виживання;
- проблеми заробітчанства у місті;
- відносини селянства й інтелігенції;
- оскарження дій царизму щодо української культури тощо.

Варто звернути увагу на іронічно-сатиричні оповідання письменника, наприклад, «Як я вмер» та «Сам собі пан». У першому йдеться про несподіваний резонанс у літературних колах помилкової звістки про смерть поета – ліричного героя-оповідача твору. Всі, хто не визнавали його таланту, лаяли його вірші, не сприймали ідеї тощо – після повідомлення про смерть шкодують про втраченого цінного робітника на письменницькій ниві, проводять вечір пам'яті, лицемірно плачуть і сумують. За сюжетом оповідання герой, присутній непоміченим на власному

вечорі пам'яті, з'являється врешті перед колегами і виголошує промову про всіх українських письменників, про справжнє обличчя інтелігенції, для якої головне – всякі збори, паради роковини – одним словом пусті балачки: «У вас мусить бути тільки одно діло: щастя рідного народу! Де воно в вашому житті, в ваших сім'ях? Там рабство, невільництво духовне, безмірно гірше, ніж рабство фізичне. Там батько не вчить своєї дитини віддавати рідному народові всі свої сили, всі свої думи, всі свої почування... Там чужою мовою говорять, чужим ідеалам душу свою віддають, чужим богам, богам забуття рідного народу кланяються...». В оповіданні «Сам собі пан» розповідається про чоловіка, який вирішив панського права здобувати і вдався до кумедного експерименту: купив залізничний квиток у вагон першого класу, їхав у купе з панами і відбивався від їхніх вимог: то звільнити місце, то не курити тютюну, адже він серед них був єдиним мужиком у панському вагоні. Маючи законного квитка і вмюючи читати, чоловік тримається сміливо, гідно, розумно захищає свої людські права. Потім він так само сховався у театр, звідти, правда, його викинули й мало у поліцію не відвели, бо він відкупився від поліцейського. Смішне на перший погляд оповідання підіймає тему суспільної рівності людей, засуджує панську пиху і захищає право людини на вільний вибір у своєму житті.

Головною прикметою творчості Б. Грінченка стає соціальна заангажованість його художнього слова. «Думаю, – писав Б. Грінченко до Х. Алчевської у 1903 році, – що нам, українцям, у яких народ блукає в такій страшній темряві, у яких інтелігенція деморалізована й несвідома, у яких така страшна сила роботи і так мало робітників, що кожна й найдрібніша сила стає дорогою, що у нас писати твори, зрозумілі й годящі невеличкій купці людей з смаком, про який (народ) всяко можна думати, –

се панська забавка, недостойна людей, що серйозно беруться до великого діла – піднести свій народ і свою народність з їх занепаду».

Адресуючи свої твори найширшим верствам українців, Б. Грінченко прагнув реалістично відтворити різноманітність шляхів, якими йшла українська інтелігенція в справі роботи з народом. Цьому, зокрема, присвячена повість «На розпутті», головні герої якої Демид Гайденко і Гордій Раденко розуміють і здійснюють працю для народу кожен по-своєму, хоча їм властиві хитання та вагання. Демид розуміє працю для народу в допомозі людям, у розумних порадах, у власному простому побуті й доброзичливому ставленні до кожного, хто просить поради чи допомоги. Гордій здебільшого тільки проголошує красиві слова, але сам не може відмовити собі в «панському» побуті і зверхньому ставленні до «народу», а це призводить до того, що, граючись у кохання до простої дівчини, Гордій мимоволі стає причиною її самогубства.

Із художньої точки зору довершеною є повість-диалогія «Серед темної ночі» й «Під тихими вербами», де письменник відійшов від теми інтелігентів-культурників і показав село «сам на сам» у боротьбі з силами визиску і темряви. Автор розповів про долю трьох синів селянина-хлібороба Сиваша – Романа, Дениса і Зінька. Старший Денис із запопадливого господаря став жорстоким нелюдом-визискувачем, який узяв у руки село, середній Роман після війська і міського заробітчанства не захотів тяжко працювати і в пошуках легкого хліба став конокрадом, а молодший Зінько – мрійливий і спраглий до знань – врешті-решт гине від рук своїх ворогів, отруений власною дружиною.

Письменник відтворив у діалогії низку гостроактуальних проблем, зокрема моральної деградації

Дениса Сивашенка – з ошадливого і працювитого сина до зажерливого і жорстокого нового хазяїна села; трагедії Зінька в його нерівному протистоянні сільським глитаєм, наслідків його культурницької роботи в селі. Також автор звертає увагу на проблему русифікації і морального каліцтва Романа, колишнього рекрута, який встиг скуштувати «городського» життя і більше не хоче тяжко працювати на землі, обравши шлях злодія-конокрада. Доля Левантини підіймає проблему сирітської незахищеності, трагедії наймички-покритки. Загалом найпомітнішою ознакою прози Б. Грінченка стає цілеспрямований відхід письменника від селянської теми, критика суспільних недоліків.

Б. Грінченко є автором і драматичних творів. Однією з центральних тем драматургічного доробку письменника стала історія України. Найвідоміші його п'єси – «Ясні зорі» (за словами І. Франка, історико-патріотична драма вищого стилю), «Степовий гість», «Серед бурі» та ін. До теми діяльності народолюбної інтелігенції на селі належать п'єси Б. Грінченка «Нахмарило» та «На громадській роботі».

На початку 1902 року Б. Грінченко взявся за створення словника, в чому йому допомагала дружина Марія Загірня. Є. Чикаленко згадував, що хоча «Грінченко справді людина тяжка й трудна в громадському житті, але зате як окремих робітник-одинак не має тепер собі рівного». «Мои дурные задатки, – написав якое Б. Грінченко в листі до дружини, – были и есть: безмерное самолюбие и сомнение. Сызмала я привык мечтать безгранично, ... и в моих мечтах я всегда представлял себя в ореоле величия (и представляю)». Якби йшлося не про Б. Грінченка, ці слова здавались би несерйозними, але Грінченко справедливо заслуговував на таку самооцінку.

8.3. Наукова і політична постать М. Драгоманова

«Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдячне», – писав М. Драгоманов І. Франкові.

Лише за зв'язки з М. Драгомановим закривалися газети й журнали, а їх видавців кидали за ґрати. Російське самодержавство вимагало від урядів інших держав видачі або виселення політичного емігранта та суду над ним. Без впливу М. Драгоманова не обійшлася жодна з політичних течій кінця XIX століття. За образним висловом І. Франка, М. Драгоманов нагадував собою «великий прапор з багатьма китицями ідей та думок... Багато діячів партій намагалися знайти серед них зручну й підходящу, щоб, чіпляючись за неї, спробувати оголосити й весь прапор, всього Драгоманова своїм, а себе – його послідовниками».

М. Драгоманов народився в Гадячі на Полтавщині (1841–1895) у дворянській родині, був нащадком козацької старшини. З останнього класу Полтавської гімназії був виключений без права вступу до інших навчальних закладів. І лише втручання Пирогова (попечителя Київського округу) врятувало становище: його відрахували за власним бажанням, дозволили скласти іспити екстерном. У 1859 році М. Драгоманов став студентом Київського університету, а Пирогова згодом звільнили з посади попечителя за демократизм. М. Драгоманов надавав великого значення роботі народних шкіл, розцінював їх як засіб політичної пропаганди, а тому й сам був викладачем школи для підготовки сільських вчителів, які в 1862 році були заборонені.

Етапним у формуванні політичних переконань Драгоманова був його виступ від імені київських студентів

над труною Т. Шевченка, коли в 1961 році його прах перевозили в Україну.

У 1863 році як перспективного студента М. Драгоманова залишили при кафедрі римської історії в університеті. Через сім років (у 29-річному віці) він захистив магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Це дало йому право наукового відрядження за кордон. Щоб утримувати сім'ю і платити за навчання брата й сестри (Олени Пчілки), Драгоманов змушений був співпрацювати з газетами. Його життєвим кредо став афоризм: чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук. Тому він у 1866 році подав голос за введення в школах навчання рідною мовою (стаття «О педагогическом значении малорусского языка»). Після Валуєвського циркуляру 1863 року ця думка була крамольною. Драгоманов узявся науково й коректно довести помилковість цього указу, обґрунтувати право українців на користування рідною мовою, на розвиток національної культури. Ця обережна спроба була оцінена як вияв сепаратизму – і на рівні міністра освіти Росії піднялось питання про неможливість для Драгоманова залишатися викладачем університету. Внаслідок урядових санкцій М. Драгоманов зміцнював зв'язки з національно-визвольним та культурно-освітнім рухом, із Київською та іншими «Громадами», він уклав низку фольклорних збірок, зокрема «Исторические песни малорусского народа» (2 томи) тощо.

Як історик М. Драгоманов вважав доцільним утворення в майбутньому всеслов'янської федерації на чолі з сильною Росією. Він виступав і проти українського сепаратизму, і проти великоруських централістів, тому й був критикований різними і протилежними політичними силами. Український рух Драгоманов вітав і підтримував, але прийшов до висновку, що найбільша його слабина

полягає в тому, що він значною мірою був *імпульсивним, романтично-емоційним* і зовсім не опертий на науку. Саме тому найголовнішим завданням він вважав потребу дати цьому рухові наукову основу: з'ясувати походження українців, їхні етнографічні особливості, вивчити усну народну творчість, удосконалити мову, створити словники і підручники.

Репресивні заходи зробили Драгоманова політичним емігрантом, позбавили його ілюзій про культурницьку роботу поза політикою. Він вважав, що національна ідея – не основна, а лише складова частина боротьби народу за визволення (Україна як засіб). Із цим не погоджувалися Б. Грінченко, І. Франко, вважаючи головною національну ідею (Україна як мета).

Під час роботи за кордоном Драгоманов вирішив видавати там позацензурний журнал українських письменників і знайомити Європу з культурою і життям українців. В Росії його звинуватили у пропаганді відокремлення української культури від російської і запропонували подати у відставку з університетської посади, стала реальною загроза виселення. Крім того, вже було підготовлено Емський указ 1876 року.

Через непорозуміння між поліцією і міністерством внутрішніх справ Драгоманову пощастило одержати закордонний паспорт і восени 1876 року виїхати з Росії назавжди. У Відні він заснував власне видавництво, близько зійшовся з І. Франком, за що, власне, Франко-студент і потрапив до в'язниці в 1877 році. Після закінчення дії закордонного паспорта Драгоманов змушений був переїхати у Швейцарію – в Женеву. Там на зібрані «Громадою» гроші він організував українську друкарню. У травні 1878 року на літературному конгресі в Парижі він виголосив промову «Література українська, проскрибована урядом російським», навівши текст

Емського указу, наголосивши, що під заборону потрапили навіть духовні книги.

М. Драгоманов досліджував творчість Т. Шевченка. Тісно контактував з російською еміграцією, її лідерами, проте його обурювало їхнє ігнорування національних проблем у царській Росії як вияв великодержавного шовінізму. Щодо знання української мови політичними агітаторами Драгоманов вимагав: «Если не знают, то должны или учиться, или уезжать туда, где они знают». До заслуг Драгоманова належить і те, що він видав у Женеві «Кобзар» Т. Шевченка, не спотворений цензурою, а в первісному вигляді, яким його підготував сам поет.

У 1889 році у зв'язку з організацією в Болгарії Вищого училища (майбутнього Софійського університету) М. Драгоманова запросили на кафедру загальної історії. Російський уряд кілька разів вимагав вигнати з Болгарії небезпечного емігранта та лише великий авторитет М. Драгоманова й обурення громадськості дали можливість болгарському урядові відхилити вимоги російських сановників. Поступово Драгоманов перейшов на читання лекцій болгарською мовою, чим здобув визнання студентів і професорів. Коли в 1894 році Леся Українка приїхала в Софію, вона теж відвідувала його лекції.

8.4. Зміст і значення полеміки між Б. Грінченком та М. Драгомановим у 1892–1893 роках

У центрі полеміки між Б. Грінченком (Вартовим) і М. Драгомановим, що тривала в 1892–1893 роках, була українська література, перспективи її розвитку та стосунки з літературою російською. Дискусія торкалася також політики і становища України в Російській імперії.

У чому ж суть розбіжностей між авторами «Листів з України Наддніпрянської» та «Листів на Наддніпрянську Україну»? Вони були, по-перше, представниками різних поколінь і висловлювали погляди кожен свого покоління (адже, як пам'ятаємо, Драгоманов у 1863 році закінчив університет, а Грінченко саме тільки народився). Драгоманова часто звинувачували в тому, що він не прагнув, щоб Україна стала незалежною державою. Це не зовсім справедливе звинувачення, бо Драгоманов вважав, що Україна *в його часи* (економічна відсталість, політична залежність, духовна неволя, тиск русифікації тощо) не була підготовлена до національно-державної незалежності. Тому завданням політиків він вважав проведення культурно-просвітницької роботи серед народу. Засуджуючи русифікаторську політику царизму, Драгоманов цінував літературу й культуру росіян, вважаючи їх (культуру й літературу) мостом між європейською і українською культурами. Він засуджував терористичні та революційні форми боротьби, зокрема російських народників, вважаючи, що суспільство повинно розвиватись еволюційно і гуманно.

Нове покоління (зокрема й Грінченко як його яскравий представник) теж вважало, що в політичному плані Україна ще не мала умов для боротьби за державність, а повинна була задовольнитись автономією. Проте воно *більш рішуче* виступало за наполегливу працю, боротьбу за піднесення національної свідомості українців, за українізацію народу для його консолідації, для подолання роз'єднаності між інтелігенцією і селянством.

Молоде покоління у 1891 році створило в Харкові таємне братство Тарасівців, яке виступало за визволення українського народу від російського панування. Засновниками й учасниками братства були Б. Грінченко, І. Липа, М. Міхновський, М. Коцюбинський,

В. Самійленко, М. Вороний та інші. Основною ідеєю братства була боротьба проти помосковлення України – саме її і пропагував та відстоював Б. Грінченко в своїх «Листах...».

У кожного з полемістів були сильні й слабкі сторони: М. Драгоманов був сильнішим в аналізі історії, історичних умов розвитку України, світової культури. Проте він довго жив за кордоном і не міг добре знати особливостей життя в Україні, як знав його Б. Грінченко, який, працюючи на ниві просвітництва, особисто відчував, якої великої шкоди завдає Україні русифікаторська політика царизму.

«Листи...» Б. Грінченка є обвинуваченням старих українофілів (М. Костомаров, П. Куліш), які писали двома мовами («московська мова – московські думки»). Б. Грінченко вказує на розрив між інтелігенцією і народом та головним завданням письменників вважає його подолання. Українська інтелігенція, вважає Б. Грінченко, інертна, пасивна, допомагає владі русифікувати народ. Він критикує письменників, які писали двома мовами, згадує І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, навіть М. Гоголя.

Відкидаючи схиляння перед російською культурою, яку вихваляв М. Драгоманов, Грінченко вимагав абсолютної незалежності у сфері культури: «Українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ». Пояснюючи своє ставлення до всього російського, Б. Грінченко не проголошує ворожнечі до нього, але вважає, що «доки існує гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тієї, що гнітить».

М. Драгоманов став на захист критикованих Грінченком письменників, яким його опонент закидав дводушність. Він підкреслював, що російською мовою часто висловлюються демократичні українські ідеї. Він навіть захищав російську політику стосовно України, шукав її позитивних моментів (визволення від польсько-турецького ярма, наприклад), навіть заявляв, що Катерина II «дуже була популярна серед нашого народу, як й інтелігенції». Заперечуючи сепаратистські настрої молодих політиків, зокрема й Б. Грінченка, М. Драгоманов вважав, що «автономія політична й національна можлива й без державної відрубності».

На розвиток літератури М. Драгоманов висловив досить своєрідні погляди. Він доводив, що існує одна література для інтелігенції, спільна для росіян і українців, та інша література – народна, українською мовою. У центрі полеміки, як бачимо, перебувало все ж національне питання, тому вона викликала реакцію літературних критиків і політичних та громадських діячів – І. Франка, П. Грабовського, С. Єфремова та інших.

Висновки. Отже, літературна творчість, громадсько-політична діяльність Б. Грінченка була повною мірою підпорядкована захисту національних потреб і суспільних інтересів українського народу. У поетичних, прозових та публіцистичних творах письменник торкався проблем освіти, виховання, проблем деморалізації й русифікації українців, вважав обов'язком інтелігенції проводити наполегливу роботу з народом шляхом просвітництва тощо. Його критичне ставлення до політики українофілів старшого покоління, представником яких був М. Драгоманов, свідчить про посилення національної свідомості серед молодшої генерації, яка презентувала ідеї братства Тарасівців, зокрема ставлення до мови як

головного чинника виховання національної свідомості: «Ми мусимо дбати про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському».

Заклики М. Драгоманова вчитись у великоросів, читати російську літературу за цілковитої відсутності української освіти, преси, науки, журналістики в Росії сприймалися молодшими політиками як лицемірство і викликали заперечення перш за все у Б. Грінченка. Закликаючи орієнтуватися на російську літературу як світову, що збирає вершинні набутки літератур світу, Драгоманов у такий спосіб реалізував ідею української літератури як літератури для «домашнього обихода», що її у свій час обстоював М. Костомаров.

Список рекомендованої літератури

1. Історія української літератури 70–90-х років XIX ст. – К. : Логос, 1999. – Т. 1. – 614 с.
2. Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. / А. Погрібний. – К. : Дніпро, 1990.
3. Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка / І. Франко // Твори : в 20 т. – К. : Держ. видавництво художньої літератури, 1955. – Т. 16. – С. 169–177.
4. Погрібний А. Життя і творчість Б. Грінченка / А. Погрібний // Дивослово. – 1994. – № 3. – С. 6–13.
5. Федченко П. Михайло Драгоманов: життя і творчість / П. Федченко. – К. : Дніпро, 1991. – 362 с.

Запитання для самоконтролю

1. Як характеризують працездатність і цілеспрямованість Б. Грінченка його висловлювання, наведені на початку теми?
2. Яку роль в укладенні тлумачного словника української мови відіграв Б. Грінченко?
3. Які найголовніші мотиви поетичної творчості Б. Грінченка?
4. Яка причина змусила М. Драгоманова назавжди виїхати з України?
5. У чому полягає різниця між поглядами Б. Грінченка і М. Драгоманова, висловленими під час літературної полеміки в 1892–1893 роках?

Тести для самоконтролю

1. Який навчальний заклад закінчив письменник і громадський діяч Б. Грінченко:
 - а) Київський університет;
 - б) Петербурзький університет;
 - в) п'ять класів Харківської реальної школи;
 - г) Київську духовну семінарію?
2. У якому селі на Сумщині Б. Грінченко певний час вчителював:
 - а) Нижній Сироватці;
 - б) Стецьківці;
 - в) Великих Сорочинцях;
 - г) Вільховому Яру?
3. Кому із поетів, які перебували на засланні, Б. Грінченко допомагав матеріально і психологічно:
 - а) Т. Шевченкові;

- б) П. Грабовському;
- в) І. Карпенкові-Карому;
- г) О. Кониському?

4. Яка із названих поетичних збірок належить Б. Грінченкові:

- а) «Пісні Василя Чайченка»;
- б) «Вітка»;
- в) «З давнього зшитку. Пісні і думи»;
- г) «З вершин і низин»?

5. Який із названих псевдонімів належить Б. Грінченкові:

- а) М. Стариченко;
- б) Ієремія Галка;
- в) Вільхівський;
- г) Могила?

6. Які із зазначених оповідань Б. Грінченка підіймають проблеми шкільного життя та освіти:

- а) «Украла», «Дзвоник»;
- б) «Панько», «Батько та дочка»;
- в) «Зернятка», «Смерть отаманова»;
- г) «Без хліба», «Олеся»?

7. Кому із відомих українців належить афоризм «Чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук»:

- а) Б. Грінченкові;
- б) І. Франкові;
- в) М. Старицькому;
- г) М. Драгоманову?

8. Яку промову виголосив у Парижі на літературному конгресі М. Драгоманов:

а) «Література українська, проscribeвана урядом російським»;

б) «Із секретів поетичної творчості»;

в) «Листи з хутора»;

г) «Листи з України Наддніпрянської»?

9. У яких роках тривала дискусія між Б. Грінченком і М. Драгомановим:

а) 1863–1890;

б) 1873–1875;

в) 1892–1893;

г) 1893–1895?

10. Яким псевдонімом підписував Б. Грінченко свої «Листи з України Наддніпрянської»:

а) Баштовий;

б) Вартовий;

в) Сивенький;

г) Провінціал?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте власне ставлення до думки Б. Грінченка, яку він висловив в одному з «Листів...», проведіть паралелі зі сучасністю:

«... Пишучи по-московському, ми побільшуємо московську літературу – отже, побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність; бо, пишучи по-московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по-московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в сьому напрямку є річ непотрібна і

заборони варті. Нам можуть казати: гляньте, он усі ваші вчені люди, ваші Костомарови, Потебні, писали і пишуть по-московському – значить, інакше й бути не може. Еге, ми певні, що не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, якби наші вчені люди аж із самого початку почали писати не по-московському, а по-українському».

РОЗДІЛ 9

Життєвий шлях і світогляд І. Франка

9.1. Філософські, наукові, політичні погляди І. Франка у контексті його біографії.

9.2. Думки про мистецтво у трактаті «Із секретів поетичної творчості» та літературно-критичних працях.

9.3. Поетична творчість І. Франка.

9.1. Філософські, наукові, політичні погляди І. Франка у контексті його біографії

Іван Франко – син сільського коваля з Нагуєвичів на Дрогобиччині (Львівської області). На шостому році життя батько віддав його до школи, де він навчився читати по-українськи, по-німецьки і по-польськи та рахувати. Навчався також у Дрогобицькій «нормальній школі», де спочатку терпів приниження за селянське походження. Рано втратив батька, який лишив господарство у боргах, дружину з чотирма малими дітьми. Щоб утримувати їх, мати мусила вийти заміж за порядного чоловіка Гриня Гаврилика, який оплатив Іванові навчання в гімназії і якого письменник глибоко поважав. У шостому класі гімназії І. Франко втратив і матір.

У дев'ятнадцять років (у 1875 році) Франко став студентом Львівського університету. В учнівські та студентські роки він захоплювався фольклором, мовами, писав вірші й прозу, перекладав. З шостого класу збирав власну бібліотеку, яку поповнював усе життя. Ще учнем, не маючи грошей на книжки, робив за товаришів письмові завдання, а плату брав книжками. Він міг, за спогадами знайомих, написати одне завдання в кількох варіантах так, що ніхто не помічав, що завдання виконані одним автором. Не любив позичати книжок в інших і свої також не любив

давати. Міг у власній книгозбірні вночі без світла знайти будь-яку потрібну книжку.

За знайомство з М. Драгомановим І. Франка, студента другого курсу, в 1877 році арештували та тримали в камері між злочинців і волоцюг дев'ять місяців. Це перекреслило його особисте щастя, наукову кар'єру, спричинило насторожене ставлення багатьох товариств і редакцій, які не бажали співпрацювати із «соціалістом». Саме у цей період з'явилися його знакові поезії «Товаришам із тюрми», «Каменярі» та інші. Вже в 1880 році поет пережив другий арешт: він виїхав на село до товариша, щоб там трохи пожити, але по дорозі був арештований, три місяці просидів у Коломийській тюрмі, після чого під наглядом жандарма був відправлений у рідне село. Невдовзі в Києві він познайомився з Ольгою Хоружинською, з якою в 1886 році одружився завдяки клопотанню Олени Пчілки, і мав у родині трьох синів і дочку. Свій третій арешт Франко пережив у 1889 році. Загалом же його життя – це хронологія роботи в журналах, редакторська й видавнича діяльність і щодення творча праця, якою він часто жертвував заради громадських потреб.

Для розуміння творчості І. Франка знаковими є статті Є. Маланюка «Франко незнаний» і «Франко – як явище інтелекту», в яких Маланюк наголосив на інтелектуальності І. Франка, силі його розуму, зіставивши його постать із Шевченком: «... Коли Шевченко був у поезії явленням – майже демонічної – в своїм творчій діонісійстві – *національної емоції* (якої жар, до речі, так відчував і так подивляв Франко), то Іван Франко був явленням у ній *національного інтелекту*». Є. Маланюк зазначив, що найбільш властиве слово для творчого шляху І. Франка – слово «боротьба»: «І не випадково так часто фігурує це слово і цей образ у самій поезії Франка, виразно

домінуючи над іншими образами, чи то як боротьба з дійсністю, з оточенням, чи, як ще страшніша і така істотна для Франка боротьба «з самим собою», боротьба обох половин його індивідуальності: однієї – істотної, другої – формованої й деформованої добою та її обставинами. Звідси – одна з генеральних тем у його поезії – проблема «двійника»...».

Сьогодні є актуальними як ніколи погляди І. Франка на національне питання, на методи перетворення суспільства, його ставлення до класової боротьби, марксизму, соціалістичного руху, його естетичні погляди, ставлення до мовного питання. Трагедією українців І. Франко вважав те, що значна частина інтелігенції України вважала себе за походженням українцями, а за національністю – росіянами. Великою метою інтелігенції І. Франко назвав утворення з етнічної маси українського народу української нації – суспільного організму, здатного діяти самостійно і не асимілюватися в інші нації. Особливої ваги надавав І. Франко виробленню моральної безкомпромісності, справі піднесення загально-національної культури, свідомого націоналізму як запоруки політичної й духовної незалежності. За молодих років І. Франко був прихильником соціалістичної теорії, але критично ставився до економічного вчення. Прихильного економічного визволення («жолудкових ідей») вважали, що перш за все необхідно вирішити економічні питання, а не політичні. І. Франко з цього приводу вважав, що при усуненні економічного визиску слід позбутись перш за все «чужих» визискувачів, а вже потім «своїх» і робить висновок: «Жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності».

Як учень М. Драгоманова І. Франко згодом зрозумів помилку свого вчителя в національному питанні: «Брак

віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій (послідовностей) також на політичній полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань». І. Франко остерігав сучасників від захоплення марксизмом, модною на той час течією у філософії. На противагу вченню Маркса про суспільно-економічні відносини як стимул світового прогресу, письменник вважав, що прогрес стимулюють не матеріальні, а духовні потреби – «живі ідеали індивідуума». На думку І. Франка, матеріальний прогрес рухають ідеали, як рухають вони політику і суспільне життя. Зрештою він приходив до висновку, що матеріалістичний світогляд є забобоном, який сковує волю і дух людини.

У зрілому віці Франко критикував марксизм. У 1904 році він написав статтю «До історії соціалістичного руху», яка була заборонена в радянський час. У праці І. Франко подає дві протилежні оцінки соціалізму, які формувалися на початку ХХ століття: як руху, що претендує на досягнення земного щастя, з одного боку, і як руху, що загрожує знищити всі досягнення цивілізації, загальмувати розвиток особистості і народу, – з іншого. «Соціалізм сьогодні, – писав І. Франко, – особливо для мас менше освічених його прихильників, має далеко більше характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культі осіб, аніж характер науки». У статті він звертається до витоків марксизму і доводить, що «Маніфест комуністичної партії» Маркса є плагіатом, що більшість думок запозичена ним без подання джерела з іншого маніфесту – французького соціаліста Віктора Консідерана. Порівнюючи ці два маніфести, І. Франко наголошував, що Консідеран краще розумів закономірності розвитку суспільства.

«Програма державного соціалізму, – зауважував І. Франко, – аж надто пахне державницьким деспотизмом і уніформізмом, що, проведений справді в життя, міг би стати великим гальмом розвитку або джерелом нових революцій».

У художній прозі І. Франко написав оповідання «Хома з серцем і Хома без серця», яке можна вважати філософською концепцією в образах. Головна увага автора зосереджується на ідейних діалогах героїв, які відстоюють кожен свій світогляд. Виразник позиції автора, Хома Галабурда (без серця), не погоджується з думкою, що «революція одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами». Він відкидає саму постановку питання: клас бідних проти класу багатих, на якому ґрунтувалася теорія класової боротьби. Не там, вважав він, потрібно шукати ворогів: «наші визискувачі й тирани сидять в нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не звільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива». Таким чином автор закликає до морального самовдосконалення, до роботи над собою, до підняття духовного й культурного рівнів. Як людина розсудлива Хома Галабурда вбачає у соціалістичному русі роздмухування ворожості й ненависті, можливість кровопролиття: «Се ви один з другим... агітатори, псуєте народну масу. Шумними словами, вибухами свого власного темпераменту... ви те й робите, що бентежите прості наївні серця людей, підігріваете їх, немов насипаете порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настає вибух – сліпий, необчислений у своїх наслідках..., – ви ховаєтеся за несвідоме, кажете: «Що ми винні? Се був елементарний вибух... народного обурення».

Необхідно з'ясувати, чи був сталим і незмінним світогляд І. Франка? Насправді відбувалася кардинальна еволюція. Наприклад, у публіцистичних працях «На склоні віку» (1900) та «Що таке поступ?» І. Франко торкнувся проблеми досягнень цивілізації і здобутків прогресу. І якщо раніше письменник прихильно ставився до положень позитивізму про можливість регулювання всіма суспільно-духовними процесами за допомогою науки, розуму (стаття «Література, її завдання і найважливіші ціхи»), то на початку ХХ століття, перегукуючись із відверто релігійним поетом Й.-В. Гете, І. Франко стверджує: «Як у природі, так і в розвою людства керму держать два могутні кондуктори, то ті самі, яких пізнав вже великий німецький поет і вчений Йоганн Гете, а то *голод і любов*. Голод – се значить матеріальні і духовні потреби чоловіка, а любов – се те чуття, що здружує чоловіка з іншими людьми. Людського *розуму* в числі тих кондукторів нема і, певно, ще довго не буде».

Загалом же І. Франко сприймав марксизм як тоталітарну систему: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я і ненависті, антагонізмів намножилося, що не довго ждати, а будемо мати (а, властиво, вже маємо) формальну релігію, основану на догмах ненависті та класової боротьби». «...Всеможна сила держави (марксівської) налягла б страшним тягарем на життя кожної поодинокі людини. Власна волі і власна думка... мусили б щезнути... Виховання зробилося б мертвою духовною муштрою. Люди виростили б і жили у такій залежності, під таким доглядом держави, при якій тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Така держава стала б величезною тюрмою. А хто б держав у руках керму тієї держави? Цього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ці люди мали б у своїх

руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів, якої ніколи не мали найбільші деспоти».

У філософському діалозі «На склоні віку» І. Франко робить спробу підбити підсумок минулому ХІХ століттю, осмислити досягнення цивілізації, оцінити здобутки прогресу взагалі. Це був етапний крок письменника, його відхід від віри у всеперемагаючу силу науки, раціонального пізнання і позитивний розвиток прогресу. «Двоє персонажів – песиміст Зенон і оптиміст Іларіон вважають кожен по-своєму, що, з одного боку, ХІХ вік – вік великого фарисейства, великих помилок та ілюзій, вік руйнування, нігілізму і безхарактерності, а з іншого боку, – ХІХ вік – це вік великої праці, колосальної боротьби і високих здобутків, вік емансипації. Що дала людству наука?» – розмірковує І. Франко. Вона звільнилася «від догм і формул нібито і пішла ритися в дрібницях». Вона видобула масу фактів, інформації, але не дала пізнання істини: «Але що нам з того? Чи, знаючи се все, ми робимося мудрішими? Ні, ми робимося мішками, в які напаковано всякого сміття, а для життя, для дійсної життєвої боротьби ми нездалі». Як бачимо, на межі століть І. Франко бачить у розвитку цивілізації муки і страждання людини.

9.2. Думки про мистецтво у трактаті «Із секретів поетичної творчості» та літературно-критичних працях

Мав свої погляди І. Франко і на роль і завдання літератури. Він висловив їх у багатьох працях, зокрема у статтях різних років, які також свідчать про зміни в баченні ним суспільних та естетичних функцій художнього слова. Довго замовчувана стаття «Поезія і її становисько в наших временах» фіксує переконання автора внаслідок його навчання в класичній гімназії, його релігійні погляди.

У цій статті І. Франко виступає ідеалістом: у кожній людині є свій індивідуальний світ, основа якого – «іскра Божества, котрою наділений дух людський». «Поезія, – говорить І. Франко далі, – єсть винайдення іскри Божества в дійсительності».

Навчаючись у Львівському університеті, І. Франко захоплювався європейськими філософськими віяннями: позитивізмом (всеохопна науковість), соціальними теоріями (соціалізмом). У таких орієнтаціях немало роль відіграв М. Драгоманов. Свідченням змін у світогляді І. Франка стала стаття «Література, її завдання і найважливіші ціхи», яку радянські науковці подавали як програмну для всієї творчості письменника, якому тоді було всього двадцять два роки. У цій праці Франко з'ясовує власну теорію наукового реалізму. Завданням нової реалістичної літератури він вважає не лише відображення життя, а й його науковий аналіз. Література, наголошував він, «повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок. До такої роботи не досить вже вправного ока, котре підглядить і опише найменшу дрібницю, – тут вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти порядкувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбитьися, а по ясним і твердим науковим методі. Така робота ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу, втягуючу в літературу і психологію, і медицину та патологію, і педагогію, і другі науки. То та наукова підкладка і аналіз становлять іменно найбільшу вартість цієї нової літератури».

Проголошуючи, що «література повинна бути робітницею на полі людського поступу», І. Франко віддає данину захопленню юності. Естетичні погляди письменника-філософа з часом змінювалися. Так, коли в

1902 році молодий тоді С. Єфремов у статті «В поисках новой красоты» критикував твори К. Гриневичевої за бездіяльність і безпринципність, за відсутність студіювання громадського і суспільного життя народу, І. Франко відповів молодому дослідникові у статті «Принципи і безпринципність» (1903). На той час такі вимоги до літератури І. Франко вважав примітивними і висував на перший план *психологічний* аналіз соціальних явищ: «...Як факти громадського життя відбиваються в душі і свідомості одиниць, і, навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії». Згадавши тезу С. Єфремова про те, що розвинута література повинна висвітлювати суспільні рани, пояснювати їх, давати способи їх лікування, І. Франко з іронією зауважує: «Чи справді так? Цікаво, які то суспільні рани виявляє приміром гетевський «Фауст», які способи ліків подає його «Іфігенія», або Пушкінів «Онегін», або Гоголеві «Мертві душі»?... Чи «ліки», пропонувані Достоєвським або Толстим, хоч на один момент візьме на серію якийсь соціолог чи практичний політик?»

І. Франко доводить, що публіцистика, вивчення суспільних недоліків, рецепти з удосконалення суспільства не належать до художньої літератури: «Соціальні недогоди й болі ніхто ще не лічив по рецепту белетристів, хоч і як вони не раз позували на мудреців і пророків, ... їх головна задача... стоїть в тім, щоб, як казав колись Шекспір, бути дзеркалом часу». Різко заперечує І. Франко і теорію «утилітарної літератури» російських критиків Белінського, Добролюбова, Пісарєва – своїх колишніх кумирів. Це заперечення знайшло своє вираження у фундаментальній праці з естетики «Із секретів поетичної творчості» (1898). У цьому дослідженні автор торкається таких питань і сам на них відповідає: «що є літературною критикою?», «якою

вона повинна бути?», «що становить предмет літературної критики?», «яка різниця між літературною критикою і історією літератури?», «які особливості поезії, чим вона спільна малярству та скульптурі?», «які переваги поетичного слова перед іншими видами мистецтва?», «що є метою мистецтва?», «що повинен змальовувати митець?», «чи краса обов'язково повинна бути предметом мистецтва?».

У своєму трактаті І. Франко гостро критикує представників «утилітарної» школи, висловлює незгоду з думкою Добролюбова про завдання критики. Так, Добролюбов вважав, що твір мистецтва має таке саме значення, як і явище дійсного життя, отже, зауважує Франко, «артистичне оповідання буде так само цінне, як газетна новинка». Даючи характеристику російській критиці 50–60-х років XIX ст., І. Франко писав, що вона була «переважно пропагандою суспільних та політичних ідей під маскою літературної критики. Як пропаганда вона мала своє велике значення; як літературна критика вона показала далеко не на висоті своєї задачі».

Отже, робить висновок І. Франко: «Політичні, соціальні, релігійні ідеї, властиво, не належать до літературної критики». Завдання ж літературної критики, на його переконання, такі:

- з'ясувати питання про відношення мистецтва до дійсності;
- з'ясувати причини естетичного вдоволення читача від твору;
- установити, якими способами автор викликає у читача естетичне задоволення;
- визначити міру, силу і якість таланту письменника;
- дослідити, як твір пов'язаний із світоглядом автора тощо.

У трактаті І. Франко досліджує і психологію творчості, зв'язок процесу поетичної творчості з душевними хворобами, роль асоціацій у творчості та інше. До найстарших та основних питань літературної критики, вважає І. Франко, належить питання: свідомо чи несвідомо творить поет? На думку давніх поетів, поезія твориться несвідомо, вона є виявом натхнення – особливого психічного стану, певного роду божевіллям. Так вважали Гомер, Платон, Цицерон. Поети значно пізнішого часу (Гете, Шіллер, Міцкевич) признавались, що їхня поетична творчість є відмінною від звичайного людського «я». Таке явище спостерігає І. Франко і в творчості Т. Шевченка.

Отже, автор доходить висновку, що у поетичній творчості як психологічній діяльності несвідомий елемент може відігравати важливу, або навіть головну роль. Оцінюючи зміст і композицію художнього твору як діло розуму, Франко проводить думку про переважаючу роль несвідомого у творчому процесі. На його думку, абсолютним ідеалом у поезії не може бути краса, адже поняття краси відносно: «Для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки». Секрет артистичної краси – не в тім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал до свого твору, а в тім, як він використовує і представить їх. Тобто істинну естетику потрібно шукати не в *предметі* зображення, а в *способах* зображення, не в *темі*, а в *майстерності*, не *що*, а *як*.

Вагомим внеском у вітчизняну науку стали відомі праці І. Франка, зокрема «З останніх десятиліть ХІХ віку», «Южнорусская литература», «Студії над українськими народними піснями», «Нарис історії українсько-руської літератури» та інші. Також він досліджував творчість Лесі

Українки, М. Старицького, І. Котляревського, С. Руданського, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, В. Самійленка, А. Свидницького, І. Вишенського, М. Шашкевича та інших. Особлива його увага була приділена творчості Т. Шевченка.

9.3. Поетична творчість І. Франка

Про основну особливість поезії І. Франка сказав у статті «Франко незнаний» Є. Маланюк: «При всім незаперечнім темпераменті Франка, при всім глибоко, щоправда захованім жарі його серця, почуття Франка – в його поетичній творчості – завжди проходять крізь суворий фільтр його інтелекту». Є. Маланюк наголошував, що всі бурі й негоди серця поет Франко контролював силою розуму, який він оспівував ще з молодих літ. Для покоління дослідників С. Єфремова поет був перш за все співцем боротьби і контрастів. Критик «Української хати» М. Євшан про поетичну творчість І. Франка писав так: «Поезія для таких людей, як Іван Франко, що ціле своє життя працювали насамперед для громади, для других, це момент виїмковості в житті; це річ для них найбільш коштовна і, можна сказати, люксова. Хвилі, коли такі громадські діячі... можуть віддатися своїм поетичним настроям, рідкі й вихоплені з рук життя. Вони ніколи не мають для них часу, звичайно, не ставляться навіть серйозно».

Найвідоміші поетичні збірки І. Франка такі: «З вершин і низи» (1887, 1893), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900), «Semper tūro» (1906), «Давне і нове» (як розширене видання збірки «Мій Ізмарагд», 1911), «Із літ моєї молодості» (1914).

Збірка «З вершин і низин» видання 1893 року є в чотири рази розширеним виданням цієї самої збірки

1887 року і вдосконала автором. Вона містить багато циклів, назви яких виражають основні ідеї та мотиви поезій: «Веснянки», «Осінні думи», «Скорбні пісні», «Думи пролетарія», «Нічні думи» тощо, а також цикли «Профілі і маски», «Сонети», «Галицькі образки», «Із жидівських мелодій». Першим у збірці вміщено відомий «Гімн (замість пролога)», в якому автор возвеличив дух боротьби, який дає людині сили «не ридать, а добувати хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі». У поезіях збірки простежуються такі основні мотиви: протесту проти несправедливості суспільного життя («Беркут», «Каменярі»); роздумів про трагедію і саможертвоність боротьби за справедливість, усвідомлення власного хресного шляху («Догоряють поліна в печі...», «Не покидай мене, пекучий болю...»); докорів сильним світу від імені пролетарія («Ви плакали фальшивими сльозами...»); мотиви кохання, прощання з почуттями (цикл «Картка любові»); мотиви тюремного життя (цикл «Тюремні сонети») тощо. «Збірка Франкова «З вершин і низин», – писав М. Зеров, – є перше в галицькій поезії виявлення нової «мужицької», не чужої селянинові психологічно, інтелігенції. Вся ця книжка, від першої сторінки до останньої, пронизана радісним відчуттям нової суспільної хвилі, що підіймається і заявляє своє життя і силу... Літературний прапор цієї нової формації – поезія «Каменярі». В тім чіткім видінні («Я бачив дивний сон...») тисячі молотів, піднятих до роботи, і тисячі робочих рук – стільки сили, що трудно повірити, щоб цю поезію написав двадцятидвохлітній юнак».

Панівні мотиви ранньої лірики І. Франка – це мотив щоденної роботи простого каменяра, рядового робітника, з яким ідентифікує себе поет («Двадцять літ я був пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку... Я любив іти в ряді... і люблю»). Проте він хоч і не герой, але в своєму

ділі твердий і готовий до самопожертви. Він навіть вдячний ворогам, які його загартували. Ще один мотив – «найвищої погорди» до хижаків («Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!), зневаги до людей непевних, несталих, які є «не гарячі й не холодні», бо своєю байдужістю вони освячують найбільші злочини. Наступний мотив – прославлення праці: «Пісня і праця – великі дві сили: ними лиш зможу й для правнуків жити»; і в зв'язку з цим – антеївська молитва до землі, до ґрунту, до живої основи, що її поет почуває в собі:

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти, –
 Дай і мені.
Сили рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
 В *праці* сконать.

«Така поезія гімнів, закликів, програмових тирад – нехай інколи суха і риторична, але повна віри, повна героїзму, самопожертви, самопосягати – поезія каменярьська, – зазначав М. Зеров, – в ній виразно чуєш перший звук мовний ледве розбуджених, недавно ще німотних мас; навіть у найслабших її проповідях, декламаціях, молитвах і співах чується широкий могутній мотив».

Поезія І. Франка 90-х років ХІХ століття має відгомін особистих трагедій («Із днів журби», «Зів'яле листя», деякі цикли із збірки «Мій Ізмарагд»). Життя, яке завжди було не особливо радісне, завдало йому кілька жорстоких ударів. Один із них – відмова Франкові у посаді на місце викладача української літератури у Львівському

університеті, незважаючи на докторський диплом Віденського університету і дві спеціальні наукові праці. У цьому, крім усього іншого, відіграла роль і його попередня репутація «радикала» та «соціаліста», і опозиція з боку впливових галичан, які підтримували інших претендентів на цю посаду.

Ще один удар – відома війна І. Франка з галицьким громадянством, коли він став об'єктом цькування за свої публіцистичні статті. Наслідком цього був черговий Франковий матеріал (передмова до польського видання оповідань) «Дещо про себе самого», в якому він не побоявся закинути всій галицькій інтелігенції брак «правдивих характерів», силу «дрібничковості, тісного матеріального егоїзму, дволичності й пихи», навіть признався, що не любить русинів і Русі: «...Як любити таку расу, непроворну, недисципліновану і сентиментальну, без гарту і вольової сили... таку родючу на всякого роду ренегатів і перевертнів?» Тільки почуття «песього обов'язку» прив'язує поета до свого народу: «Можу протестувати, можу тихцем клясти долю, що положила мені на плечі те ярмо, але скинути його не можу». Відгомони цієї знаменитої війни Франка з українським галицьким громадянством звучать і в поезіях збірки «Мій Ізмарагд», де є безпосередні інвективи на ворогів, убоління за те, щоб кращі сини народу не втікали від свого обов'язку, звучать вони й у відомому зверненні до «патентованого патріота» («Сідоглавому»), в якому поет признається, що його любов до України – «труд важкий, гарячка невдержима», «кривава в серці рана», а не замилювання історією, звичаями, етнографією, матеріальними статками.

Третій тяжкий епізод у житті І. Франка – це його розрив із польськими радикальними та соціалістичними кругами, що стався в 1897 році напередодні сотих роковин

Адама Міцкевича внаслідок опублікування Франкової статті «Поет зради». Сам звинувачуваний у запродавстві полякам, Франко звернув увагу на героя-зрадника – Конрада Валленрода серед Міцкевичевих персонажів, потім мотив прославлення зради він знайшов в інших його творах і прийшов до висновку: «Смутні, певно, блудні часи, коли великий поет ступав на такий фальшивий, облудний шлях, як величання зради, і смутну, мабуть, долю матиме народ, що вважає такого поета за найбільшого свого національного героя без жадних застережень і його творами живить молодь». Ці єретичні думки про Міцкевича викликали хвилю обурення в польській пресі. Франка звільнили з роботи в редакції «Кур'єра Львівського», де поет працював десять років, всіляко його цькували навіть мирні польські учені. Це вразило поета, особливо, якщо врахувати надзвичайну матеріальну скруту, хворобу дружини тощо. Не дивно, що сили його надломлювались і в його творах почали звучати розпачливі ноти, зародки яких спостерігалися ще зі збірки «З вершин і низин» («Нічні думи»). Ці настрої ведуть до того, що Франко став думати про тих, хто не устояв у життєвій боротьбі, про людей роздвоєних, про зрадників і ренегатів – як про своїх двійників («Поєдинок», «Похорон»). В епілогові поеми «Похорон» автор відкриває джерело настроїв і рефлексій, з якого постав твір:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
І чом у нас відступників так много,
І чом для них відступство не страшне?
Чом рідний стяг не стане їм до свого?
Чом працювать на рідній ниві – стид,
Але не стид у наймах у чужого?
І чом один на рідній ниві вид:
Безладдя, зависть і пиха пустая,
І служба ворогу?

Інтимна лірика тих часів лише поглиблює ці настрої і тривоги громадянина. Герой ліричної поеми «Зів'яле листя» – «чоловік слабкої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям та мало спосібний для практичного життя». Таким бачить І. Франко власне обличчя в дзеркалі тогочасної своєї лірики. Його alter ego – «кайданник», що волочить за собою власне горе, натомлений віл, що ледве дотягає до краю доручений йому плуг. І єдина мрія – вирватися «в Нірвани спокій».

У збірці «Із днів журби» І. Франко бачить себе наймитом, прикутим до життєвої тачки, яку повинен тягти, неспроможний розірвати ярмо, до самої могили:

Мені не жаль життя, бо що воно давало?
Куди не кинь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
І інших зігрівав, та при кінці не стало
У власнім серці запалу, ні віри.

«Така глибина, – зауважив М. Зеров, – Франкового самозаперечення, його «низини», його падіння з «вершин» «каменярьського» героїзму». Однак є в поезіях збірок і мотиви перемоги над смутком, почуття визволення й одужання:

Я ще не старий! Не згинув
Ще для мене житні зміст,
Хоч журба, хоч горе тисне, –
Ні, я ще не песиміст!

У передмові до збірки «Мій Ізмарагд» І. Франко писав: «Поет давно бажав подати... сучасному руському читачеві ряд оповідань, притч, рефлексій... котрих теми черпані з різних джерел домашніх і чужих, східних і

західних... Йому давно хотілося написати таку книжку, та тільки в останній час тяжка слабкість, що зробила поета на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала йому змогу понаписувати найбільшу часть того, що надруковано в збірці...». У ліриці цих часів (900-ті роки) міцніють ноти не лише філософської задуми, ясності й мудрості запозиченої, як у збірці «Мій Ізмарагд», а й власної, народженої життєвим досвідом. Перед розмаїтим і широким життям поет – завжди учень, він філософськи гуманний і стоїчно спокійний.

Таким чином, у поетичному, як і світоглядному сприйнятті життя І. Франко теж проходить різні періоди. Спочатку він громадський і суспільний чоловік («З вершин і низин»), потім – у пору «Зів'ялого листя» – глибокий лірик, який «здобувається на щирі, глибокі, з душі добуті тони», і третя пора – пора «Мойсея» і «Semper tūo», коли попри соціальні мотиви поет не боїться висловлювати в поезії самого себе і говорити відверто про трагедію нереалізованих планів, «невиспіваних співів».

Вершиною творчості І. Франка вважають поему «Мойсей», зміст якої ніби повторює триступеневий розвиток самого поета. Між ним і новим поколінням, яке виросло в пустелі, немає взаємного розуміння, тому він опиняється сам серед німої пустелі і його охоплюють сумніви в доцільності подоланого шляху і далекої мети. Дух Сумніву Азазель занапастив Мойсея («Одурив нас Єгова!»), поселивши в ньому зневіру хай навіть на одну мить. Проте останні розділи поеми розповідають про Божу силу, яка змушує ледачий і сонний народ летіти, як стріла з лука, вперед «у мандрівку століть» із звуками переможних сурм. На думку М. Зерова, «в цій героїчній напруженні, в цій перемозі над скорбним і маловірним духом, над життєвими обставинами і добою – і полягає величність Франка, в якій тепер не сумнівається, здається, ніхто, і яка

не дозволить, хоч як би змінились умови нашого життя, забути його як поета».

Висновки. Отже, світогляд і поетична творчість Івана Франка – феноменальне явище в історії національної культури. Вони засвідчили його могутній інтелект, уміння передбачати майбутнє, аналізувати політичні, економічні, історичні та інші процеси в розвитку України і робити точні прогнози і висновки. У поезії його цікавили проблеми суспільного і національного визволення, внутрішньої боротьби, справедливості, місця свого народу в колі європейських народів. Неоціненне значення має його інтимна і філософська лірика, в якій можна пізнати пристрасті й страждання земного чоловіка, глибину його кохання і зневіри.

Список рекомендованої літератури

1. Зеров М. Франко-поет / М. Зеров // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 457–491.
2. Франко-Ключко А. Франко і його родина / А. Франко-Ключко // Дзвін. – 1994. – № 2–3. – С. 109.
3. Погребенник Ф. Чотири арешти Івана Франка / Ф. Погребенник // Українська мова та література. – 1996. – № 2. – С. 10.
4. Петлюра С. І. Франко – поет національної честі / С. Петлюра // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 3–5.
5. Жулинський М. Іван Франко: душа, дух, духовність, або Що визначає суспільний поступ / М. Жулинський // Слово і час. – 2007. – № 1. – С. 37–50.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягали погляди І. Франка на національне питання, яку роль у його вирішенні він відводив інтелігенції?
2. Як ставився І. Франко до марксизму і соціалістичного вчення, у чому вбачав їхні загрози?
3. Як змінювалися погляди І. Франка на роль і завдання художньої літератури?
4. Які питання досліджує І. Франко у своєму трактаті з естетики «Із секретів поетичної творчості»?
5. Якими були панівні мотиви ранньої лірики І. Франка (збірка «З вершин і низин»)?

Тести для самоконтролю

1. За що студента Львівського університету І. Франка вперше було заарештовано в 1877 році:
 - а) за зберігання нелегальної літератури;
 - б) за нелегальний перетин кордону;
 - в) за листування з М. Драгомановим;
 - г) за зв'язки із кримінальним світом?
2. Яка з жінок стала дружиною І. Франка (за сприяння Олени Пчілки):
 - а) Ольга Хоружинська;
 - б) Ольга Рожкевич;
 - в) Регіна Журовська;
 - г) Ольга Кобилянська?
3. У якій праці І. Франко характеризує соціалізм як вчення, що має «характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культурі осіб»:
 - а) «Маніфест комуністичної партії»;

- б) «Що таке поступ?»;
- в) «До історії соціалістичного руху»;
- г) «Поза межами можливого»?

4. У якому творі І. Франка діють персонажі на прізвище Галабурда і Бідолаха:

- а) «Хома з серцем і Хома без серця»;
- б) «На склоні віку»;
- в) «Грицева шкільна наука»;
- г) «Добрий заробок»?

5. У якій праці І. Франко з'ясовує власну теорію наукового реалізму:

- а) «Поезія і її становисько в наших временах»;
- б) «Література, її завдання і найважливіші ціхи»;
- в) «Із секретів поетичної творчості»;
- г) «Малий Мирон»?

6. Яка із названих поетичних збірок належить І. Франкові:

- а) «Думи і мрії»;
- б) «Соняшник»;
- в) «Сива ластівка»;
- г) «Із днів журби»?

7. Про творчість якого поета написав І. Франко у скандальній статті «Поет зради»:

- а) А. Міцкевича;
- б) Ю. Словацького;
- в) В. Шіллера;
- г) Й.-В. Гете?

8. Героєм якої поетичної збірки І. Франка є, за його ж визначенням, «чоловік слабкої волі та буйної фантазії, з

глибоким чуттям, та мало спосібний до практичного життя»:

- а) «З вершин і низин»;
- б) «Мій Ізмарагд»;
- в) «Semper tūro»;
- г) «Зів'яле листя»?

9. Яку поему вважають вершиною творчості І. Франка:

- а) «Мойсей»;
- б) «Смерть Каїна»;
- в) «Похорон»;
- г) «Поєдинок»?

10. У якій праці І. Франко досліджує психологію творчості (роль свідомості у процесі творення, зв'язок його з душевними хворобами):

- а) «З останніх десятиліть ХІХ віку»;
- б) «Студії над українськими народними піснями»;
- в) «Із секретів поетичної творчості»;
- г) «Література, її завдання і найважливіші ціхи»?

Завдання відкритої форми

З'ясуйте на основі аналізу вірша І. Франка сутність трагедії поета:

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху.

В душі – глибока павза.

Ні думка, ні чуття, ні біль – ніщо
В ній не ворухиться. Замерзло все,
Немов гнилий в гущавині ставок,
Якого темну воду не ворухить

Вітровий подих...

Але цить! Се що?

Чи втоплені з болотяного дна
Встають і з хвиль вонючих простягають
Опухлії зеленкуваті руки?
І голос чути, зойк, ридання, стогін –
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тїнь голосу, зітхання,
Чутне лиш серцю, та яке ж болюче,
Яке болюче!..

– «Тату! Тату! Тату!

Се – ми, твої невроджені діти!
Се – ми, твої невиспівані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело – нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так – хай тут ми не гниємо!
– Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут, до землі прибитий,
А з диким реготом по моїх грудях
Тупоче, б'є моя лихая доля!
І ще раз чути: – «Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на своїх крилах
Нанесемо, килимом пишнобарвним
Розстелемось під твоїми ногами.
Лише тепла нами! Серця! Серця! Серця!»
– Де ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка.

РОЗДІЛ 10

Проза і драматургія Івана Франка

10.1. Оповідання та повісті І. Франка: економічно-суспільна, родинно-побутова, психологічна, філософська, історична проблематика творів.

10.2. Драматургічний доробок письменника.

10.1. Оповідання та повісті І. Франка: економічно-суспільна, родинно-побутова, психологічна, філософська, історична проблематика творів

Важко навіть визначити, який талант був у І. Франка розвинений краще: поетичний чи прозовий. Як прозаїк він теж у ранній творчості дотримувався методу критичного реалізму – всебічно і реально передати злиденні умови життя селян, робітників, їхніх родин, дітей, спонукаючи читача обурюватись умовами такого життя. Народ, зазначив С. Єфремов, став об'єктом белетристичного дослідження І. Франка, «народ не як стан селянський, а як соціальна категорія, що містить у собі всіх «у поті чола» трудящих, усіх, хто працею пучок чи голови хліб насущний собі здобуває. Про інтереси цих у поті чола трудящих людей завжди пам'ятає Франко, їхньою долею найдужче він клопочеться. У своїх белетристичних та поетичних творах Франко малює, з одного боку, життя цих трудящих людей, з іншого – ті підступи, з якими приходять до них дармоїдні класи, ту страшну, безмежну експлуатацію, якою висмоктують вони кров і піт і життя саме в трудящих. Усі Франкові повістки, що вийшли книгою «В поті чола», всі «бориславські» оповідання й повісті («Полуйка», «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», «Вівчар», «Яць Зелепуга», «Воа constrictor», «Борислав сміється» та ін.) і багато з його поезій – це

частини однієї великої картини безталання, вбожества і темноти народної... Франко особливо любить спинятись на контрастах соціальних і психологічних, ... і справді тут він майстер неабиякий...».

Першою повістю стала повість «Петрії і Довбушуки» (1875), першою збіркою оповідань – «Баляди і розкази» (1876). Ще за життя І. Франка вийшли збірки оповідань «Борислав», «Навернений грішник», «Галицькі образки», «В поті чола», «Полуйка і інші бориславські оповідання», «Сім казок», «Добрий заробок», «Малий Мирон», «На лоні природи», «Маніпулянтка», «Місія. Чума. Казки і сатири», «Батьківщина», «Рутенці» та інші.

Основні мотиви оповідань письменника такі:

- нестерпні умови існування і виснажливої роботи бориславських ріпників;
- остаточна фізична й духовна деградація робітника в таких нелюдських умовах;
- нещадний визиск галицького робітництва економічними хижакками – власниками нафтових ям у Бориславі;
- розорення галицького селянина і перетворення його на робітника;
- особисті родинні трагедії ріпників через загибель на роботі годувальника сім'ї;
- спогади із власного дитинства: школа, навчання, дружба із ровесниками, знуцання вчителів над учнями;
- драма нерозділеного кохання, підступність світу;
- сатира на «чесних громадян», які говорять про свій патріотизм і дозволяють сусідові умирати від голоду;
- політична сатира з філософськими роздумами про життя тощо.

Частина оповідань І. Франка є національними здобутками, незаперечною класикою в дитячій літературі, на яких виховалося не одне покоління. Це, зокрема,

«Фарбований Лис» (збірка «Коли ще звірі говорили»), казки для дітей «Осел і Лев», «Лисичка і Журавель», «Заєць і Їжак», «Королик і Ведмідь», «Вовк вийтом» та інші.

Частина оповідань письменника – це епізоди і спостереження із власного дитинства («Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Під оборогом» та ін.). Показовим є оповідання «Малий Мирон», персонажем якого є талановитий і спостережливий хлопчик, який мислить так, що його всі вважають диваком, «туманом вісімнадцятим». Гіркі роздуми автора про майбутнє такої дитини, бо в умовах важкої сільської праці «всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку», і навіть коли уважний і не дуже вбогий батько заохотить його до навчання, то й тоді майбутнє хлопчика безрадісне: «У школі дитина хапатиметься науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя». З такими намірами у дорослому житті на Мирона чекають тюремні стіни, самотність, переслідування, бідність, смертельна недуга, пияцтво від зневіри.

Вагоме місце у спадщині І. Франка займають оповідання й повісті на тюремну тематику, зокрема твори «Панталаха», «На дні», «До світла», «В тюремнім шпиталі», в яких автор відтворив побут тюремної камери та численні типи її мешканців. Особливе місце посіло оповідання «До світла», в якому тюремне існування автор порівняв із тими «верстами води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибнів», і там – теж існує життя. В центрі уваги письменника – постать юнака-сироти Йоська, якого родичі запроторили неправдою в тюрму, який тягнувся до знань, освіти, який, прилаштувавшись до тюремного вікна, пожадливо читав

книжки, за що поплатився життям: його застрелив охоронець. Повну деградацію людини в тюрмі, отупіння і здичавіння її показав письменник в оповіданні «На дні».

Звертають на себе увагу глибоко гуманістичні та філософські оповідання «Терен у нозі», «Як Юра Шикманюк брів Черемош» та інші. Наприклад, твір «Терен у нозі» розповідає про життя Миколи Кучеранюка, якого Боже провидіння врятувало колись від загибелі душі. У молодості він був великим негідником, пияком, гультьєм, кривдив людей і зневажав рідну матір. Та страшний випадок на Черемоші, коли в нього на очах утопився дивний хлопець із незвично білою шкірою, зупинив його агресію, бо той дивний фантом почав переслідувати чоловіка щоразу, як він вчиняв комусь кривду чи напивався. Перед смертю господар, добрий батько і шанований газда Юра Кучеранюк зрозумів, що то Бог страшним видінням зупинив його тоді, коли він «безтямно летів на свою загибель». То був не хлопець, який утопився: «Твоє власне сумління вичарувало тобі ту примару, щоб дати тобі спасенного штурканця... – пояснює Юрі ситуацію його товариш. – Кождий із нас не раз у життю бачить знаки Божої остроги, але не кождий видить їх, не кождий відчуває в них палець Божий, і тому так багато людей залітає в пропасть. Недаром говориться про таких у Євангелії: «Маючи очі і не видять, мають вуха і не чують». А ти можеш уважатися щасливим, бо ти провидів і прочув у саму пору».

Не менш вражаючим є оповідання «Як Юра Шикманюк брів Черемош», головною думкою якого є боротьба в людині добра і зла і спасенна сила людського прощення. Скривджений шинкарем Мошком Юра Шикманюк вирішив зарубати кривдника сокирою, адже Мошко видурив у нього хату і землю та ще й потихеньку труїв його як свого годованця, аби заволодіти його

майном. Коли Шикманюк іде на злочин, на убивство, його супроводжують білий і чорний демони і сперечаються про його намір: «Один із них був білий, другий чорний; одного голос був сумний, жалісний, мов голос сопілки, загублений серед непроглядної, безлюдної полонини, а голос другого був хриплий, насмішливий, брутальний та зневажливий». Ці демони сперечаються за душу Юри: один все робитиме, аби відвернути нещасного чоловіка від злочину, а другий – підштовхуватиме його до убивства. На щастя, доля відвернула Юру, кинувши йому в потоці Черемошу під ноги величезну поранену рибу – і наміри Шикманюка змінились – він забув убивати Мошка, а став думати про те, як зловити і продати шинкареві рибу. Висновок оповідання полягає в словах Ангела: «Господь різними дорогами тягне людей до добра. Одних страхом, других – жадобою зиску, інших – особистою амбіцією, ще інших подразнених самолюб'ям; і лише невелика часть робить добро з чистої, високої любови до добра. Божа річ цінити, яке добро вартніше».

Героєм оповідання «Батьківщина» (наголос на «а») є син заможного селянина Опанас Моримуха, який заради кохання до фатальної красуні Киценьки позбувся всієї спадщини, заїхав у глухе гірське село і здичавів там, учителюючи. А Киценка, нажившись і нагулявшись, приїхала до нього помирати від туберкульозу. Тема фатального кохання, фатальної красуні, яка крутить серцем чоловіка, і стає причиною його проблем, є основою оповідання «Сойчине крило», героїні якого доводиться пройти небезпечною, авантюрною стежкою пригод, перш ніж повернутися до закоханого в неї героя.

Франкові належить низка повістей, найвідомішими з яких є «Петрії і Довбуцуки», «Гутак», «Voа constrictor», «Борислав сміється», «Захар Беркут», «Лель і Полель», «Герой поневолі», «Для домашнього огнища», «Основи

суспільності», «Перехресні стежки», «Великий шум» та інші. У повісті «Петрії і Довбушуки», яка була дебютною для письменника і друкувалася під псевдонімом *Джеджалик*, розповідається про нащадків давніх опришківських родів. Вона, за визнанням автора, була ремінісценцією «моєї гімназійної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста й Амадея Гофмана...». Про свою першу повість І. Франко зазначив: «В повісті виступають особи з різних суспільних верств, від найвищих до найнижчих, виступає і князь, і священник, і економ, і міщанин, і селяни, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів. Усе те було тоді новиною в галицько-руським письменстві і не перестало бути новиною й тепер». Твір має пригодницько-детективні елементи: і ворожнечу двох родів, і зв'язки руського священника з польською шляхтою, і монастирське життя, і життя родини урядника, і конокрадство, і втечу в'язня з тюрми тощо.

Повість «Захар Беркут» є історично-філософським твором, в якому автор звертається до сучасників, нагадуючи про силу народної єдності, злагоди перед лицем великої небезпеки. У повісті йдеться про те, як ватажок тухольської громади Захар Беркут зумів організувати опір і знищення величезної армії монголо-татар, які під орудою своїх ватажків і руського зрадника Тугара Вовка прийшли на землі Галичини. Мудрий Захар Беркут був готовий пожертвувати життям сина, аби не випустити ворогів із пастки, в якій потопилось – загинуло військо напасників. Останнє звернення героя до громади сприймається як авторська настанова сучасним українцям: «... Нинішня наша перемога – велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се. Доки будете

жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить нас».

Звернувся І. Франко і до дивних психологічних перетворень людини, до життя інтелігенції, її духовних пошуків допомогти іншим. Цим темам він присвятив повісті «Лель і Полель», «Перехресні стежки». У першій повісті він змалював трагічну долю двох молодих і талановитих братів-близнят Владка і Начка Калиновичів, які рано стали сиротами, через недогляд опікунів жили убого та занедбано, через байдужість дорослих очолювали ватагу ровесників-шибеників, які обносили людські городи, і зрештою потрапили у в'язницю, де їм дуже старий в'язень розповів про закопані скарби, які вони мусили в майбутньому використати на користь народові. У повісті змальовано їхню громадську діяльність, коли вони стали дорослими, щиру роботу для людей, фатальне кохання до дівчини, яке їх і занапастило, бо розділило близнят, які не мали шансів жити окремо і бути щасливими в розлуці. Про долю батька братів Калиновичів, його нещасливу любов і фатальне одруження розповідає І. Франко у повісті «Герой поневолі».

Дражливу проблему морально-етичних устоїв галицького суспільства із його культом родинних цінностей, офіцерської честі, який часом є фальшивим і лицемірним, підіймає письменник у повісті «Для домашнього огнища», головною героїнею якої стала дружина капітана Ангаровича, який повернувся із військової служби у Боснії, Анеля. Вона має в своєму житті велику і страшну таємницю, адже доки чоловік перебував у війську, вона дуже бідувала, відштовхнута найріднішими людьми і, щоб не вмерти з голоду та дати двом дітками належну освіту і достойні умови життя, організувала зі спільниками специфічний бізнес –

вербувати і постачати в особливі заклади інших країн гарненьких дівчат. Розповідаючи про те, які страхи переживає героїня, як приховує вона від чоловіка джерело свого добробуту, який його дивує і тривожить, автор ставить питання про моральність чи аморальність вибору Анелі. Чи варто «для домашнього огнища», заради інтересів власної родини і своїх дітей іти на такі кроки, занепащаючи життя інших людей? Інша проблема – це поняття військової честі: колеги капітана Ангаровича, який ні про що не здогадується, виявляють йому свою зневагу, бо його дружина – злочинниця. Проте, як з'ясовується, вони не раз користувалися послугами, що їх надавали для них підопічні Анелі. Чи мають ці «чесні» офіцери моральне право зневажати Анелю і тим більше її чоловіка?

Моральні проблеми підіймає І. Франко і в диалогії «*Voа constrictor*» та «Борислав сміється». Його цікавлять питання сенсу життя, любові й ненависті, вірності й зради, жадібності та безкорисливості, саможертвовності й розрахунку тощо. У цих повістях він відобразив цілу галерею хижаків у людській подобі, засліплених гонитвою за грішми і славою. Найбільший хижак – Герман Гольдкремер – жорстокий, невтомний, неосвічений і забобонний, нещадний до себе і до робітників. У повісті «*Voа constrictor*» зі страхом і захопленням він милується картиною у своїй кам'яниці, на якій велетенський удав душить газель у своїх смертельних кільцях. На людях Герман глузує із необачної жертви, а на самоті вдивляється в магічні жовті очі хижака – і крижаний жах проникає в його серце. З голодного сироти ціною великих обмежень, хитрощів він став хижакком-мільйонером, який має психічно і фізично дегенеровану від неробства жінку і сина-кретина Готліба – патологічного садиста, який готовий убити батька, аби заволодіти його багатством. Сам собі Герман здавався стрілою, зі свистом «летючою просто

до цілі», але з часом почав розуміти, що щастя покинуло його, що його гроші – то страшний полоз-удав, який, як на картині, душить його самого. Справжньою карою стає для нього власний син. Ріпники були впевнені, що саме Готлібом Бог покарав старого Гершка за людську кривду. «Боже, Боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затруїв мою кров горющою жадобою грошей?» – з болем і гнівом думає Герман після випадку, коли син хотів його задушити, вимагаючи грошей. Із рівноваги Германа виводить сцена, коли із нафтової ями було витягнуто останки тіла, по мідному персні на руці якого старий ріпник Матій упізнав Івана Півторака, що зник два роки тому, забравши від Германа гроші.

Нешасливий мільйонер усвідомлює, в яку духовну прірву завела його гонитва за багатством. У фіналі твору холодне серце гешефтсмана здригається від докорів совісті при виді сліз удови Півторака з дітям. Він жбурляє їй у вікно жменю срібла і втікає від власної несподіваної щедрості.

У повісті «Борислав сміється» головною темою стає економічне протистояння між робітниками і визискувачами-євреями, які по черзі «сміються» над своїми противниками, відчуваючи переваги у цій економічній боротьбі. Постать Германа Гольдкремера відходить у повісті на другий план, а його місце займає помічник майстра Бенедьо Синиця, травмований під час закладин фундаменту будинку Леона Гаммершляга і вигнаний з роботи ніби через його ж власну необережність. Розуміючи велику кривду, нещадний визиск робітників, Бенедьо розмірковує про те, як змусити визискувачів йти на поступки, послабити економічний гніт: «А що, – думалось йому, – якби всі ті тисячі людей та змовились разом: не будем робити, поки нам плату не прибільшать? Адже чей жиди не витерпіли би довго: у

кого контракти на певний час, у кого векселі, що не будуть сплачені без продажі нафти й воску, – мусили би податися!» Автор індивідуалізує кожного із персонажів повісті. Бенедьо, наприклад, мудріший за інших робітників завдяки міському досвіду взаємодопомоги. Саме він допомагає сформулювати вимоги робітників під час страйку: підвищення платні; відміна самовільних штрафів; внески до каси взаємодопомоги не лише робітників, а й власників ям; у разі смерті чи каліцтва робітника підприємець повинен платити за шпиталь і ліки та допомогти родині. Бенедьо людяний, має почуття гідності, більшу частину заробленого віддає в загальну касу. Загалом же у повісті І. Франко торкається таких *проблем*:

- шляхів і засобів збагачення підприємців-хижаків;
- пошуку методів боротьби робітників із несправедливістю та шахрайством власників нафтових ям;
- розорення селян, перетворення їх на робітників, видурювання в них земельних ділянок за безцінь;
- на прикладі сім'ї Германа Гольдкремера піднімає проблему взаємин батьків і дітей, виховання.

Про нове покоління української інтелігенції та його представника – юриста Євгенія Рафаловича на тлі особистого життя й професійно-громадської його діяльності розповідає письменник у повісті «Перехресні стежки». Одна сюжетна лінія твору присвячена його романтичним почуттям і стосункам із Регіною Стальською – колишньою коханою, яка силоміць була віддана нелюдові за дружину. Інша сюжетна лінія показує його як юриста-професіонала, який поставив собі за мету надавати юридичну допомогу українським селянам і допомагати їм у протистоянні шляхті та всіляким визискувачам. Він запровадив правило: не давати брехливих обнадійливих обіцянок селянам і вести документацію українською мовою. Мета Євгенія – працювати над «економічним

піднесенням народа», він переконаний, що «... в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права і повагу до своєї народності».

З приводу просвіти і виховання селянства адвокат-патріот переконаний, що потрібно довго і важко працювати. Ці думки виникли в його голові, коли похмурої дощової осені він у справах приїхав у село, яке вразило його своєю убогістю: «Євгеній у тій хвили не знав і, певно, не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всі ці злигодні. Але його хвора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стеблинки, а його енергічна уява почала з тої стеблинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. «Як багато праці потрібно!» Досить було сього одного загального поклику, щоб збудити в його душі цілі ряди думок, давно передуманих планів, по сто разів скроєних і перестроюваних, відкиданих і знов підійманих із молодечим запалом, цілі рої мрій, бажань і поривань, звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лікарської підмоги селянам, і плани організації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просвітнє виховання молодих поколінь, було величезне, необмежене поле діяльності не тільки для нього одного, але для тисячів, для всієї інтелігенції. Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці. Все тут потрібне, що належить до культурного життя і витворюється ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе буде готове, мов машина, яку аж у повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібності і компетенції. Коли б тільки думка

була одна, бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою».

Як юрист Євгеній Рафалович дотримується у своєму прагненні допомогти народові законних засобів, одним із них є проведення народного віча. Проте власті містечка йому всіляко в цьому протидіють, не гребуючи навіть звинуваченням у вбивстві Стальського й арештом, щоправда ненадовго і безуспішно. Цікавим у повісті є персонаж Вагман, «добродій добродіїв», який, щоб помститися за смерть єдиного сина, визискує і розоряє не селян, а багатих і впливових, які віддали його кволого здоров'ям сина у військо. Він підтримує Рафаловича, дає йому мудрі поради, висловлює глибокі міркування про проблему асиміляції, осуджує своїх єдиновірців, які асимілювалися в інші народи заради влади і кар'єри. Адвокатові він говорить: «...І в фундаменті не вся сила дому, проте без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте мені! Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і мільонерів, поти ви не є жаден народ, а тільки купа жебраків та невольників». Авторський улюбленець Рафалович втрачає кохану, з якою не міг мати майбутнього, і зосереджується на громадській і адвокатській роботі.

Прозовий доробок І. Франка вражає розмаїттям сюжетів, тематики, персонажів. Письменникові вдалося подати узагальнюючу картину всього галицького суспільства, торкнутися політичних, економічних, соціальних та етико-моральних проблем.

10.2. Драматургічний доробок письменника

І. Франкові належить ряд драматичних творів, у яких він також обмірковує й аналізує побут, соціальні, моральні проблеми і селянина, і інтелігента, проникаючи у

внутрішній світ персонажів, звертаючись до сфери підсвідомого тощо. Наприклад, драматичний образок «Послідній кречар», який має таку саму тему, що й оповідання «На вершку», розповідає про моральне падіння юнака, який обікрав власного деспотичного дядька, у якого виховувався, бо був сиротою. Автор не стільки засуджує його вчинок, скільки намагається зрозуміти мотив його злочину як протесту проти психологічного насилля, пояснити, показати інтереси «золотої молоді».

У комедії «Рябина» автор досліджує соціальний конфлікт: сільського писаря та заможних господарів села – із громадою та її представниками за читальню, за землю, за сплату податків тощо. Сатирично змальовані образи пройдисвіта-писаря, шинкаря Рахміля, який у свої тенета затуляє селян і самого вїта Рябину.

Звичною картиною з життя галицького села можна вважати драму «Учитель», визначену автором як комедію. Конфлікт твору полягає у протистоянні сільського вчителя, якого восьмий раз переводять на нове місце роботи за непокірність, протистоянні сільським глитаєм, для яких освіта і виховання селянських дітей загрожує втратою покірних наймитів та затурканих дешевих робітників. Приїхавши в село, новий вчитель не хоче, як його попередник, «робити собі в полі та в городі, воли та свині годувати, писарством займатись замість вчити дітей». Він конфліктує з місцевим орендарем-євреєм, який чітко тримає в руках усе село і забороняє господарям-своїм боржникам (а боржників у нього майже все село) допомагати вчителю, якого хоче зробити теж залежним від себе. Гріхи вчителя перед владою полягають у тому, що він «в однім місці вїтові шахрайства відкрив, у другім з сільськими лихварями задерся, в третім читальню заложив, у четвертім касу позичкову до порядку допровадив». Проте перемога вчителя над лихварем

тимчасова: хоча він навів лад з освітою в селі, його знову переводять на нове місце, ще глухіше за попереднє.

До проблем сучасності звертається І. Франко у драмі-одноактівці «Майстер Чирняк». В її основі – процес витіснення крупним капіталом (взуттєва фабрика) малих майстерень, приватного дрібного власника (чоботаря Чирняка). Конфлікт твору поглиблюється й психологічними деталями: англійцем, що позбавляє майстрів заробітку, виявляється син Чирняка Івась, який повернувся додому із навчання в Англії і став конкурентом батькові. Автор звертає увагу на вічний конфлікт батьків і дітей у питанні прогресу.

Поряд із сучасною тематикою значний інтерес виявив І. Франко до історії України. Мотиви історії знайшли своє втілення в драматичних творах «Три князі на один престол», «Славою і Хрудош», «Кам'яна душа». Найкращою вважається історична драма «Сон князя Святослава» з доби Київської Русі XII століття. Конфлікт твору – спроба замаху на князя його найближчим боярином Гостомислом. На захист Святослава стають вірні, хоч і несправедливо скривджені князем, герої – Овлур і його дружина, які бажають єдності руської землі. Князь зрештою сам пізнає серед свого оточення справжніх друзів і ворогів. Казковий елемент – видіння князем Янгола, який наказує йому їхати в ліс і зайнятися розбоєм (саме так князь уникає смерті в теремі та зустрічається серед розбійників з вірним Овлуром). Об'єднуючим у творі є образ Батьківщини, почуття відповідальності за неї.

Поетизацією опришківського руху є драма «Кам'яна душа», в основу якої покладено історію кохання опришка Ілька Марусяка і красуні Марусі, яка втекла до розбійника від чоловіка-нелюба. «Кам'яна душа» – то Маруся з її трагічною долею і крахом щирих почуттів.

Завдяки зверненню в драматургії до неопрацьованих тем і проблем твори І. Франка стали вагомим здобутком у цьому жанрі. Особливим тоном забарвлена сценка «Чи вдуріла?» Це діалог між повією і її тимчасовим гостем, у якого вона, чиста душею і зневажена суспільством, просить допомоги, уваги, любові. Він відштовхує її, нагадуючи про прірву між ними. Його психологія – кохати, заплатити і вмити руки.

Трагічного змісту сповнена драма «Будка ч. 27», у якій автор відобразив картинку з життя галицького селянства. Багатий чоловік Прокіп Завада хоче одружитись із дочкою свого кума, молодою дівчиною. Колись цей негідник знеславив і вигнав Ксеню, свою тодішню дівчину, яка в час розвитку подій повертається в село з тюрми (за вбивство дитини) та зі шпиталю (збожеволіла з горя) старою і змученою бабою. Прагнучи помсти, Ксеня штовхає свого кривдника під поїзд, що проходив повз будку залізничника.

Найбільш відомою і найпопулярнішою стала драма І. Франка «Украдене щастя», яка в 1893 році була відзначена на літературному конкурсі і яку авторові довелося пристосовувати до вимог цензури. Як проникливий психолог, І. Франко досліджує трагічну долю, життєву ситуацію, в якій у трьох головних героїв украдено майбутнє, родинне щастя, кохання. Автор розповідає історію про те, як рідні брати віддали свою сестру заміж за нелюба-наймита Миколу Задорожного, а її коханого Михайла Гурмана віддали в солдати. Все це було зроблено для того, щоб не віддавати їй її частки спадщини, бо Микола був людиною м'якою і нізащо не став би домагатися справедливості, як зробив би це Михайло Гурман. Через роки в тихе родинне життя нещасливої Анни вривається її напівзабуте кохання – повернувся з війська Михайло, якого вона вважала

загиблим, бо так підлаштували звістку про нього брати. Поява Гурмана лякає Анну, бо вона не хоче зраджувати чоловіка, але й опиратись коханому, який прагне «відкрати» своє щастя назад, не може: «І боюсь його, і жити без нього не можу... Який страшний! Який грізний! А що за сила! Здається, якби хотів, то так би і роздавив мене і того... мого... халяпу. Поглядом одним прошиб би. І чим страшніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюсь частиною його. І нема тоді у мене своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови, нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче!»

Звинувачений Михайлом у вбивстві, якого не скоював, зраджений Анною, яка занедбала заради коханого свою жіночу честь, Микола Задорожній, до якого власна дружина ставиться як до ганчірки, виявляє гідну подиву і поваги людяність, любов і співчуття до Анни, розуміння її розпачу, її трагедії, прощення: «Слухай, Анно! Я тебе розумію. Я люблю тебе. Мені жаль тебе, як власної душі. Я не хочу бути твоїм катом, бо знаю, що ти й без мене багато витерпіла. Тільки одно тебе прошу: вважай на людей! Не на мене – нехай уже я так і буду нічим для тебе, – але на людей! Щоб люди з нас не сміялися... Не показуйся прилюдно... з ним. Не топчи в болото моєї бідної голови. А ні, то вбий мене, щоб я не дивився на те!»

Іншу любов до нещасної Анни демонструє озлоблений на долю і людей Михайло Гурман. Випхавши Задорожнього з його власної хати, щоб залишитися в ній наодинці з його жінкою, жандарм Гурман її «втішає»: «Жий та дихай, доки живеш! Зле тобі? А коли не зле, то дякуй Богу. Як буде зле, тоді час буде думати про те зле! Чим скінчиться! Нічим не скінчиться. Будемо жити, доки можна. Будемо людям в пику сміятися, доки можна буде,

доки вони нас під ноги не візьмуть. А потому? Потому один кінець: всі помremo і к чорту в зуби підемо...».

Таким чином, драматургія І. Франка є вагомим внеском у розвиток українського театрального мистецтва, адже він торкався у своїх драматичних творах актуальних суспільних проблем свого часу.

Висновки. Отже, прозова й драматургічна спадщина І. Франка є великим здобутком української літератури, новаторськими у ній є такі риси: окрім традиційного звернення до життя галицького селянина, письменник доповнив його відображення «науковою підкладкою» – елементами психології, педагогіки, соціології та інших наук, звернувся до внутрішнього світу, підсвідомості, непередбачуваного психічного аспекту. Одним із перших у нашій літературі І. Франко створив образ робітника, свідомого протестанта проти визискувачів. Письменник по-новому поставився до життя великого міста: він всебічно показав галицьке суспільство, психологію інтелігенції, шляхти, принципи життя суспільного міського дна. Він звернувся у своїх творах до ролі ірраціонального в житті людини, «Божого провидіння», яке людина усвідомлює, на жаль, занадто пізно.

Список рекомендованої літератури

1. Каневська Л. «Чоловік не сам жиє на світі, а з людьми» (художньо-психологічна концепція міжособистісних взаємин у романістиці Івана Франка) / Л. Каневська // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 55–58.

2. Шерех Ю. Другий «заповіт» української літератури / Ю. Шерех // Третя сторожа. – Українське незалежне товариство «Смолоскип» ім. В. Симоненка. – Балтимор ; Торонто, 1991. – С. 116–143.

Запитання для самоконтролю

1. До яких тем звертався І. Франко у своїх оповіданнях?
2. Яка головна думка автобіографічного оповідання І. Франка «Малий Мирон»?
3. Який філософський зміст містичного оповідання І. Франка «Терен у нозі»?
4. У чому полягало новаторство образу Євгенія Рафаловича, героя повісті І. Франка «Перехресні стежки»?
5. Чим, на вашу думку, відрізняється любов до Анни Задорожньої («Украдене щастя») її чоловіка Миколи і колишнього нареченого Михайла Гурмана?

Тести для самоконтролю

1. Яку назву мала перша збірка оповідань І. Франка:
 - а) «Баляди і розкази»;
 - б) «Навернений грішник»;
 - в) «Добрий заробок»;
 - г) «Галицькі образки»?
2. В якому оповіданні І. Франко розмірковує про долю талановитого, спостережливого хлопчика, якого навіть власні батьки вважають диваком:
 - а) «Фарбований Лис»;
 - б) «Малий Мирон»;
 - в) «Терен у нозі»;
 - г) «Грицева шкільна наука»?
3. В якому оповіданні І. Франко розповідає про роль і значення в житті кожного з нас Божого провидіння:
 - а) «Малий Мирон»;
 - б) «На дні»;

- в) «Терен у нозі»;
- г) «До світла»?

4. В якому оповіданні головною думкою є боротьба в людині добра і зла і спасенна сила прощення:

- а) «Терен у нозі»;
- б) «Як Юра Шикманюк брів Черемош»;
- в) «До світла»;
- г) «Сойчине крило»?

5. Яка повість була дебютною для І. Франка:

- а) «Петрії і Довбушуки»;
- б) «Герой поневолі»;
- в) «Для домашнього огнища»;
- г) «Основи суспільності»?

6. Яка повість І. Франка була єдиною історичною та розповідала читачеві про значення єдності народу у боротьбі з ворогом – монголо-татарами:

- а) «Захар Беркут»;
- б) «Лель і Полель»;
- в) «Перехресні стежки»;
- г) «Великий шум»?

7. Героєм якої повісті є мільйонер Герман Гольдкремер, якого власне багатство робить глибоко нещасним:

- а) «Перехресні стежки»;
- б) «Воа constrictor»;
- в) «Для домашнього огнища»;
- г) «Украдене щастя»?

8. Персонажем якого твору є юрист Євгеній Рафалович, який мріє через економічну силу народу прийти до національних прав і поваги до українців:

- а) «Перехресні стежки»;
- б) «Сойчине крило»;
- в) «Петрії і Довбушуки»;
- г) «Борислав сміється»?

9. У якій драмі І. Франка опоетизований опришківський рух та йдеться про кохання опришка Марусяка до красуні-попаді:

- а) «Будка ч. 27»;
- б) «Сон князя Святослава»;
- в) «Кам'яна душа»;
- г) «Майстер Чирняк»?

10. Яка із названих драм вважається найкращою і найпопулярнішою, в основу якої покладена трагедія «любовного трикутника»:

- а) «Рябина»;
- б) «Украдене щастя»;
- в) «Три князі на один престол»;
- г) «Послідній крейцар»?

Завдання відкритої форми

Прокоментуйте уривки з оповідання І. Франка «Хома з серцем і Хома без серця»:

«Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять в нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А

доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива».

«Нове виховання! Як коли б се було щось таке, що можна отак шасть-прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільности. Виховання народа мусить вирости з традиції, з культурного стану того народа, мусить корінитися в характері, привичках народа, інакше се буде даремна трата часу й сил. Нове виховання потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з-за границі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Багінська Ю. Поема «Мойсей» як заповіт українському народові / Ю. Багінська // Дивослово. – 1996. – № 8. – С. 22–28.
2. Брайко О. Художні особливості роману Івана Франка «Перехресні стежки» / О. Брайко // Українська мова та література. – 1998. – № 10. – С. 8–9.
3. Гундорова Т. «Зів'яле листя» Івана Франка як явище культурософії / Т. Гундорова // Дивослово. – 1996. – № 9. – С. 9–15.
4. Дем'янівська Л. Іван Карпенко-Карий. Життя і творчість / Л. Дем'янівська. – К. : Либідь, 1995. – 144 с.
5. Дем'янівська Л. Михайло Петрович Старицький / Л. Дем'янівська // Твори : в 6 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 5–38.
6. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба // З криниці літ : у 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 8–98.
7. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
8. Жулинський М. Із забуття – в безсмертя / М. Жулинський. – К. : Дніпро, 1990. – 447 с.
9. Жулинський М. Григорій Квітка-Основ'яненко / М. Жулинський // Дивослово. – 2004. – № 10. – С. 39–42.
10. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті / М. Жулинський // Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 5–30.
11. Зеров М. Григорій Квітка-Основ'яненко / М. Зеров // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 487–504.
12. Зеров М. Тарас Шевченко. Біографічні студії (і далі праці за змістом) / М. Зеров // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 145–185.

13. Зеров М. Франко-поет / М. Зеров // Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 457–491.

14. Іванченко Р. Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості (літературний портрет) / Р. Іванченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 140 с.

15. Історія української літератури ХІХ століття : підручник : у 2 кн. / за ред. акад. М. Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 656 с.

16. Історія української літератури ХІХ століття : підручник : у 2 кн. / за ред. акад. М. Г. Жулинського. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – 712 с.

17. Історія української літератури 70–90-х років ХІХ ст. : у 2 т. / за ред. проф. О. Д. Гнідан. – К. : Логос, 1999. – Т. 1. – 613 с.

18. Історія української літератури. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. : підручник : у 2 кн. / за ред. проф. О. Д. Гнідан. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.

19. Історія української літератури. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. : підручник : у 2 кн. / за ред проф. О. Д. Гнідан. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – 496 с.

20. Каневська Л. Іван Франко vs Михайло Драгоманов: Неелейно з нагоди ювілеїв / Л. Каневська // Дніпро. – 2011. – № 9. – С. 170–175.

21. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / О. Кониський. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.

22. Легкий М. Проза Івана Франка початку ХХ століття: проблема теодицеї / М. Легкий // Слово і час. – 2015. – № 6. – С. 3–11.

23. Маланюк Є. Іван Франко як явище інтелекту / Є. Маланюк // Українська мова та література. – 1996. – № 2. – С. 1–2.

24. Маланюк Є. Франко незнаний / Є. Маланюк // Дивослово. – 1996. – № 7. – С. 3–8.

25. Медуниця М. Брати і побратими. Роман / М. Медуниця. – К. : Рад. письменник, 1990. – 422 с.

26. Одарченко П. Українська література: збірник вибраних статей / П. Одарченко. – К. : Смолоскип, 1995. – 408 с.

27. Панченко В. Дві повісті Івана Нечуя-Левицького («Хмари», «Кайдашева сім'я») / В. Панченко // Дивослово. – 2003. – № 8. – С. 10–15.

28. Погрібний А. Поклик дужого чину. Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика / А. Погрібний. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2009. – 676 с.

29. Поліщук К. Драматургічне мистецтво Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) у метапоетичному дискурсі / К. Поліщук // Слово і час. – 2015. – № 9. – С. 102–106.

30. Пчілка О. Михайло Петрович Старицький / О. Пчілка // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 70–74.

31. Сам про себе (автобіографії Бориса Грінченка) / упорядник В. Яременко // Слово і час. – 2015. – № 5. – С. 93–107.

32. Самчук Т. Українська інтелігенція: прицільне знищення: «ходіння по муках» родини Старицьких / Т. Самчук // День. – 2012. – 3–4 серпня. – С. 8.

33. Сивокінь Г. Іван Котляревський на тлі сучасної йому європейської літературної думки / Г. Сивокінь // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 2–4.

34. Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова / В. Смілянська // Твори : в 2 т. / М. Костомаров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 5–37.

35. Сюдюков І. Вільна нація вільних людей (творчість І. Франка) / І. Сюдюков // День. – 2012. – 17–18 лютого. – С. 8.

36. Сюдюков І. На порозі вибору: історична проза Івана Нечуя-Левицького / І. Сюдюков // День. – 2005. – 7 жовтня. – С. 8.

37. Чопик С. Квітка-і-Основ'яненко / С. Чопик // Слово і час. – 2010. – № 4. – С. 46–57.

38. Шалата М. Маркіян Шашкевич / М. Шалата // Твори / М. Шашкевич. – К. : Дніпро, 1973. – С. 3–20.

39. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології : в 3 т. – Харків : Фоліо, 1998. – Т. 2. – С. 14–50.

40. Яценко М. Українська романтична поезія 20–60-х років ХІХ ст. / М. Яценко // Українські поети-романтики. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 5–36.

Навчальне видання

Калантаєвська Ганна Павлівна

Українська література XIX століття

Навчальний посібник

Художнє оформлення обкладинки І. М. Дубовікової

Редактор Г. П. Калантаєвська

Комп'ютерне верстання Г. П. Калантаєвської

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 13,95. Обл.-вид. арк. 11,13. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач

Сумський державний університет,

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.